

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : X

Sayı : 39

Temmuz 1946



TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 4 6

İÇİNDEKİLER

Makaleler, Etütler :

Sayfa

ERGUVANLI, KEMAL : Gaziantep - Narlı arasında bulunan paleolitik âletler hakkında bir not	375
BİLGİÇ, Dr. EMİN : Anadolu'nun ilk yazılı kaynaklarındaki yer adları ve yerlerinin tayini üzerine incelemeler	381
ARSAN, NİMET : Anadolu'nun M. S. I. ve II. yüzyıllarına ait ayakta duran kadın heykelleri	425
TURAN, Dr. OSMAN : Selçuk kervansarayları	471

Vesikalar :

UZUNÇARŞILI, İ. HAKKI : Hicaz vali ve kumandanı Osman Nuri Paşa'nın uydurma bir irade ile Mekke Emiri Şerif Abdülmuttalib'i azletmesi	497
---	-----

LEVHALAR

XLI — XLV — Gaziantep - Narlı arasında bulunan paleolitik âletler.
XLVI — LXVI — Anadolu'nun M. S. I. ve II. yüzyıllarına ait giyimli ve ayakta duran kadın heykelleri.

BELLE TEN

Cilt: X

Temmuz 1946

Sayı: 39

GAZİANTEP-NARLI ARASINDA BULUNAN PALEOLİTİK ÂLETLER HAKKINDA BİR NOT¹

KEMAL ERGUVANLI

Teknik Üniversite Jeoloji Asistanı (İstanbul)

1945 eylülünde, Narlı-Antep arasında yapılması düşünülen demiryolunun güzergâh ve civarında jeolojik incelemeler yapmak fırsatını elde etmişim. Yurdumuzun bu bölgesinde jeolojik araştırmalar yaparken bulduğum No. 1 tipik elbaltası (coup de poing) araştırmalarım bu bakımdan da devama ve diğerlerini bulmama sebep oldu. Bol fosilli olan bu yereylerde bir de eski insanların yapıp kullanmış oldukları âletleri aramağa koyuldum ve resimlerini çizdiğim âletleri buldum. İşte bu yazıda, buldukları yerlerin jeoloji ve morfolojisiyle beraber, bunları şimdiye kadar bulunmuş olanlarla karşılaştırarak incelemeğe çalışacağım².

Şekil No. 1: Bu âleti Gaziantep'in 27 km. kuzey-batısında, Narlı-Antep şosesinin 28 ci kilometresinin 2 km. kuzeyinde, Metmenge köyünün 700 m. güney-doğusunda üzüm bağlarının arasında satıhta buldum (Haritaya bk.).

¹ Bu âletler, bulan tarafından Teknik Üniversite Jeoloji Laboratuvarına hediye edilmiştir.

² İncelememi yaparken kıymetli düşüncelerinden istifade ettiğim sayın Ord. Prof. Dr. Ş. A. Kansu'ya, hocam Prof. Malik Sayar'a ve İstanbul Arkeoloji Enstitüsünden Dr. Halet Çambel'e teşekkür etmeği bir vazife bilirim.

Bu köy kuzey ve güneye doğru 3 km. ve doğu ile batıya doğru ise birer km. kadar uzanan bir düzlüğün ortasındadır. Bu düzlüğün, ölçtüğümüz yüksekliği 870 m. olup doğusunda 1050 m. yüksekliğindeki Hik dağı bulunur. Köy ve civarında bulduğum büyükçe Nümmülit, Assilina gibi fosillerin yardımıyla Orta Eosen yaşını verdiğim yoğun marnlı kalkerler yataya yakın bir durumda gayet iyi görülmektedir. Hik dağı ve aynı yükseklikte olan köyün doğu-kuzeyindeki tepelerle kuzey ve batı tarafları bazaltlarla örtülüdür. Bu bazaltların içinde bulunan demirin etkisi civar yerelerde ve bulduğum âletlerde karakteristik kırmızı pas renkleriyle gayet iyi görülmektedir. Bundan başka bazaltların bileşimindeki silis zamanla ayrışıp altlarında bulunan kalkerleri silisleştirmiştir. Bundan dolayı köy civarında silisleşmiş ağaç parçalarına ve şay dediğimiz sileks yumrularına çok rastlanmaktadır. Çapı 1 metreden fazla olan silisleşmiş ağaç gövdesini Metmenge köyünün arkasındaki harmanlığın kenar duvarında gördüm. Civardaki bazaltlar ve silisleşmiş kalkerler ilk insanların işine yaramış, bunlarla kendilerine lâzım olan ve bugün bize miras kalan âletleri yapmışlardır. $172 \times 92 \times 58$ mm. ölçülerinde olan bu âlet bazalttan yapılmış olup iki yüzü de işlenmiş (biface) ve çok tipik bir elbaltası (coup de poing) dir. Alt tarafı geniş uca doğru incelmekte ve burada vurma yumrusu bulunmaktadır. Üst yüzde en yüksek çizginin iki tarafından oldukça büyük birçok yonga çıkarılmıştır. Kenarları (belki çok sert olduğundan) fazla işlenmiş değildir. Arka yüzden üç büyük ve birçok da küçük yonga (éclat) çıkarılmış olup elbaltası bu yüz üzerine konulmaktadır. Chelléen-Achelléen endüstri devrine ve belki büyük bir ihtimalle Chelléen'e aittir.

Türkiye'de şimdiye kadar bu büyüklükte bir elbatası bulunmamıştır. 1938 yılında Prof. Leuchs tarafından Ankara'nın Ludumlu köyü civarında bulunan ve Ord. Prof. Ş. A. Kansu tarafından Chelléen yaşı verilen âlete biraz benzemete ise de büyüklükleri oldukça farklıdır. Yine bu köy civarında çakmak taşından yapılmış fevkalâde güzel bir elbatası bulmuştum. Fakat bu büyük bir talihsizliğe kurban gitti. Buralarda araştırma ve inceleme yapacak olanların daha çok güzel âletler bulacakları kanaatindeyim.

Şekil No. 2: Bu âleti yukarıda sınırladığım Metmenge köyünün hemen 400 metre doğusunda Sütliyen = Euphorbia otlarıyla örtülü tarlanın yüzünde buldum. Köylünün söylediğine göre bu

düzlük baharda su ile örtülmüş. İhtimal bu da sürüklenip gelmiştir. Bu köyün doğusunda Hik dağının köy tarafındaki yamacında, birkaç mağra ve köyün 50 m. kuzeyinde bir höyük bulunmaktadır. $127 \times 89 \times 44$ mm. ölçülerinde olan bu elbatası çok fazla silisleşmeğe uğramış bir kalkerden yapılmıştır. Fakat bunun artık kalkerlikle bir alâkası kalmamış, adetâ çakmaktaşı halini almıştır. İçersinde yaşadığı devri karakterize eden ve silisleşmiş olduğunu kuvvetlendiren delikli hayvanlardan nümmülitlerin kesileri gayet iyi görülür. Bu âletin üst yüzü kabarık ve birçok yonga çıkarılmıştır. Alt yüzü ise düze yakın olup kenarlarına yakın yerlerden yonga çıkarılmıştır. Ve bu alt yüz de âletin ilk halini gösteren bir kabuk kalmıştır. Pek tipik olmamakla beraber (benzerlerine oranla) Alt Paleolitiğe (Chelléen - Achelléen) ait bir elbaltası olması çok muhtemeldir.

Şekil No. 3 : Tipik ve çok güzel olan bu elbaltası Gaziantep'in 17 km. kuzey-batısında, İncesu köyünün 2 km. güney-doğusunda, Sam.-İncesu yolunun Çakmaksulu denilen mahallinde, yolun kenarında, sürülmüş bir tarlanın yüzünde buldum. Buralarda şay dediğimiz çakmaktaşı yumruları ve yatay duruma yakın kalker tabakaları bulunmaktadır. Biface olan bu elbatasının üst yüzü daha kabarık, cilâlı ve özel adıyla Patinalıdır. Her iki yüzünden de birçok yonga çıkarılmıştır. Fakat üst yüzde ilk kabuktan bir parça da kalmıştır. Kenarları az çıkıntılıdır. Sürüklenmeden ötürü bazı köşeleri biraz aşınmış olan bu âlet Chelléen - Achelléen endüstri devrine ait tipik bir elbaltası (coup de poing) olup o civarda pek çok olan silisleşmiş kalkerden yapılmıştır. $134 \times 93,5 \times 58$ mm. ölçülerinde olan bu âlet 1943 yılında Nurettin Can tarafından Antakya civarında bulunan çakmaktaşıdan yapılmış Chelléen tipindeki elbatasından hemen hemen bir santim kadar küçüktür. Görünüş bakımından İstanbul Pendik civarında, M. Atasayan tarafından bulunmuş Chelléen devrine ait kalkerden yapılmış elbaltasına benzemektedir. Fakat daha fazla işlenmiş olmasıyla biraz fark gösterir.

Şekil No. 4, 5, 6 ile gösterilen âletler (silex) çakmaktaşıdan yapılmış olup Gaziantep'in 15 km. kuzey-batısında, aluviyonlarla örtülü Sam düzlüğünde ve Sam köyünün 2 km. kuzey-doğusunda satıhta ve üzüm bağları arasında buldum. Bunların üçü de yongadan yapılmıştır.

Şekil No. 4: Bu âlet Ord. Prof. Ş. A. Kansu'nun Eti Yokuşu (4) kitabının 52 ci sahifesindeki No. 7 şekle ve M. Pfannenstiel'in de (8) kitabının planş XIII deki 3. cü şekle çok benzemektedir. Bu Nucléus ve daha ziyade bir kazıyıcı (racloire) hissini vermektedir.

Şekil No. 5: Âleti de yongadan yapılmış bir kazıyıcı ve daha kesin bir uç (pointe) olarak kabul edebiliriz. Çünkü Ord. Prof. Dr. Ş. A. Kansu'nun Eti Yokuşu'nda (4) bulmuş olduğu uçlardan bilhassa 46. ıncı sahifedeki No. 42 ve No. 43'e çok benzemektedir. Aynı zamanda E. Pittard'ın kitabının (5) 23 üncü sahifesindeki 44 üncü şekle benzer.

Şekil No. 6: Âlet de bir kazıyıcı olup M. Pfannenstiel'in (8) kitabının planş XVII deki 2 No. lu şekle benzemektedir. Bütün bunlar daha evvelkiler kadar tipik olmamakla beraber Alt Paleolitik'in Levallaiso-Mousterien tekniğinde yapılmış âletlerdir.

1938 yılında M. Atasayan tarafından Antep'in 12 km. kuzeyinde Dülük köyü civarında, çakmaktaşıdan yapılmış ve Prof. Dr. Ş. A. Kansu tarafından Chelléen-Achelléen yaşı verilmiş olan yonga (éclat) ve piyeslerle son incelediğim dört âlet arasında bir ilgi görmekte ve muhtelif etkilerle sürüklenmiş olduğu kanaatindeyim. Çünkü son üç âleti bulduğum yerin bir kilometre kadar kuzey-batısında bir höyük vardır. Keza bunların bulunduğu yer ile No. 3 tipik âletin bulunduğu yer arasındaki uzaklık 3 km. kadardır. Ve nihayet Dülük köyü de keza bu yerin 4 km. doğu-güney doğusunda bulunmaktadır. İşte bugüne kadar elde edebildiğimiz materyeller sayesinde güney-doğu Anadolu'da Paleolitik bir kültürün mevcut olduğunu söylemek mümkün olmaktadır.

Sonuç: Güney-doğu Anadolu'da şimdiye kadar bulunan (J. E. Gautier 1894 ve M. Atasayan 1938) Alt Paleolitik âlet yonga ve piyeslerle bulduğum bu âletler arasında sıkı bir ilgi görmekte ve bu bölgede eski insanların yerleşip yaşadıkları kanaatindeyim. Yukarıda anlatılan âletlerin hepsini eski insanlar oturdukları yerlerde bulunan yerli taşlardan yapmışlardır. Satıhta bulmuş olduğum bu âletlerin jeolojik yaşını kestirmeme yardımcı olacak ne fosil insana, ne omurgalı hayvan kemiklerine, ne taraçalara, ne glasiyelerin bırakmış oldukları morenlere ve ne de birbiri ardısıra gelen paleolitik endüstri izlerine rastladım.

Alt paleolitiğe ait olan bu âletler Afrika'nın kuzeyinde, Filistin'de ve hattâ Hindistan'da tesadüf edilen tiptendir.

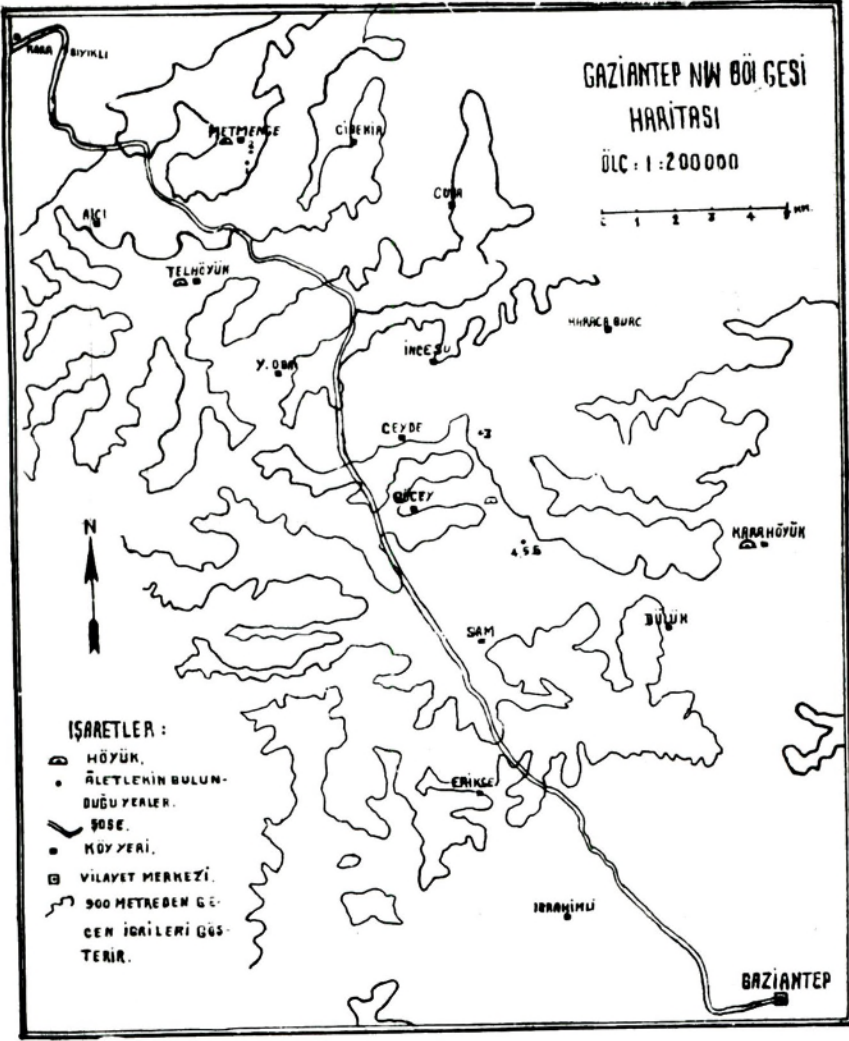
Batı Avrupa'da bulunan (biface) endüstri âletleri Buzularası devirlerine tekabül etmektedir. Fakat Türkiye için böyle bir karşılaştırma yapmak bugünkü bilgilerimizle tamamiyle mümkün değildir. Yazıma son verirken bu konu ile uğraşan Antropoloji uzmanlarının nazarı dikkatini çekmeği bir ödev bildiğim gibi inceleme alanlarından birinin burası olmasını memleket kültürü namına temenni ederim.

NOT : Bulduğum âletlerin etüdü ile uğraşırken iyi bir tesadüf eseri olarak sayın hocam Prof. Malik Sayar'ın delâletiyle antikacı Yorgi ve Petro tarafından Teknik Üniversite Jeoloji Laboratuvarına birtakım baltalar hediye edilmişti. Antakya civarından geldiği söylenen bu âletlerin Jat'dan yahut Türkçe adıyla Yeşim'den yapılmış olmaları dikkati çekmektedir. Çünkü bu taşın çıktığı yer Sibiryâ ve Çin'dir. Diğer taraftan taşların işleniş şekli Neolitik'e ait olduğunu göstermektedir. Bu âletler, Orta Asya'dan gelip Avrupa'nın vahşî durumunu düzelten insanların bir kolunun da Anadolu'dan (Küçük Asya'dan) geçtiğini göstermesi bakımından da önemlidir.

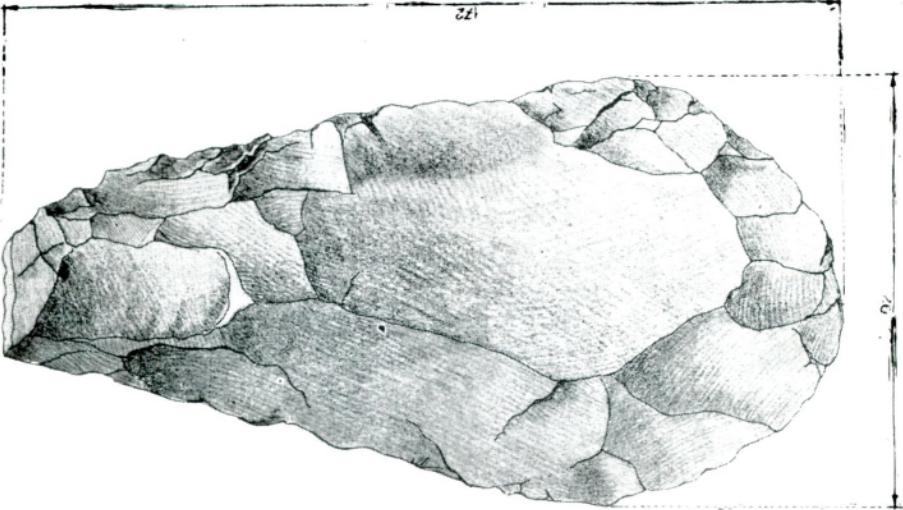
Evvelce de aynı cins birkaç Neolitik âletin Neumayr tarafından, önemli bir güzergâh olan, Çanakkale'de bulunması da ayrıca kayda değer.

BİBLİYOGRAFYA

- 1 — Atasayan : 1938 yılında Gaziantep köylerinden Dülük civarında bulunan Paleolitik tipte çakmaktaşı âletleri üzerine bir not. Türk Antr. Mec. Sayı: 19 - 22, 1939.
- 2 — Atasayan (M.) : 1940 yılında Pendik'te bulunan Paleolitik tipte elbaltası hakkında bir not. Antr. Etno. Enst. Neş. No. 26, 1941.
- 3 — Kansu (Ş. A.) : Anadolu Paleolitğine ait bir not. Türk Antr. Mec. Sayı: 19 - 22, 1939.
- 4 — Kansu (Ş. A.) : Eti Yokuşu hafriyatı. Türk Tarih. Kur. Yay. No. 3, 1940.
- 5 — Pittard (E.) : Decouverte la civilisation paléolitique en Asie mineure. Ins. Suisse D'Antro. gen. Tome V No. 2, 1929.
- 6 — Pittard (E.) : Silex taillés Lavalloisiens recueillis dans les alluvions des plateaux D'Anatolie. D'Antro. de Paris No. 4, 6, 1939.
- 7 — Şenyürek (M.S.) : Tebliğler No. 3 ve No. 4. Dil ve Tarih Coğ. Fak. ders. 944-2.
- 8 — Pfannenstiel (M.) : Die Altsteinzeitlichen Kulturen Anatoliens Ist. Archäols. Instut. 1941 Berlin, Band 15.



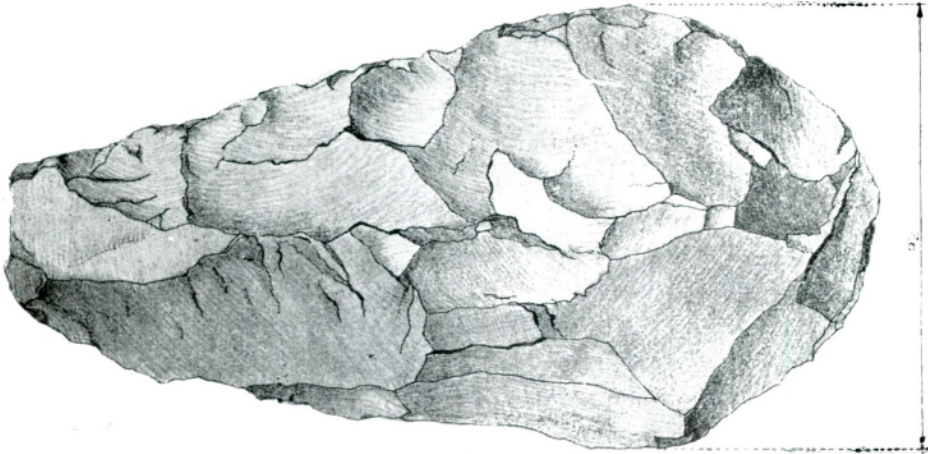
Arka



Yan

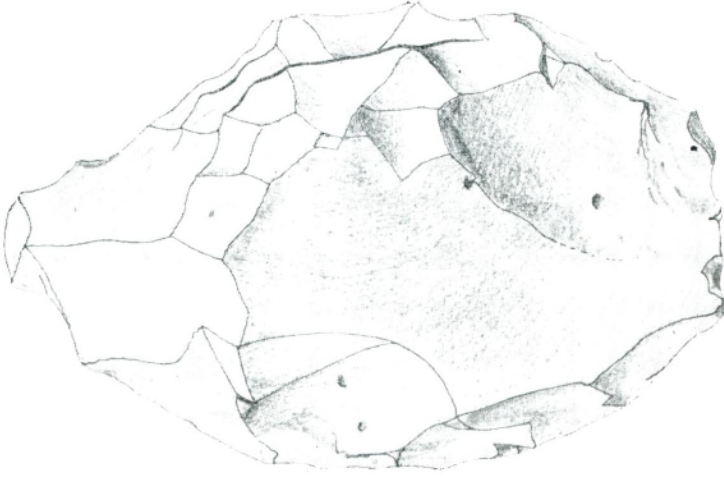


Ön



No. : 1

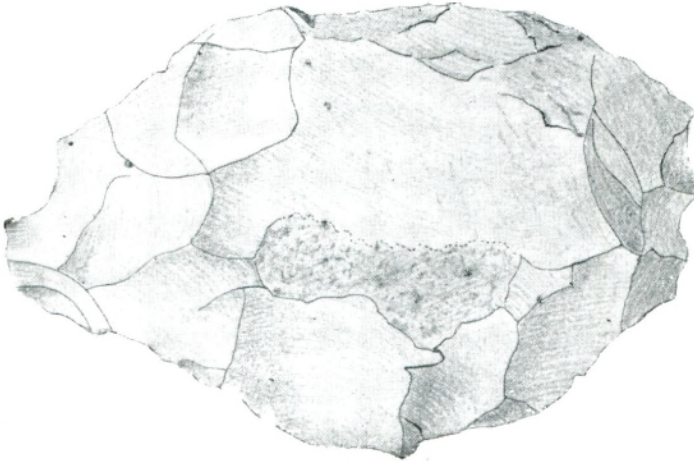
Ön



Yan



Arka



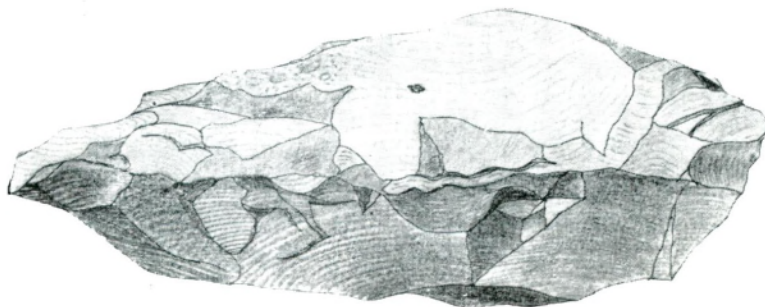
No. 2: (127×89×44)

Lev. XLIV

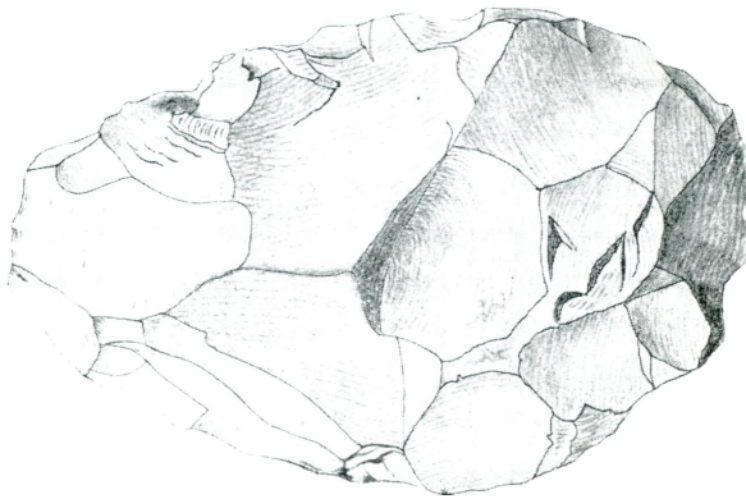
Ön



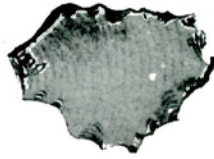
Yan



Arka



No. 3: (133 × 93,5 × 58)



No. 6: (33×30×9,5)



No. 5: (53×27×11)



No. 4: (62×51×22)

Ön

Arka

ANADOLU'NUN İLK YAZILI KAYNAKLARINDAKİ YER ADLARI VE YERLERİNİN TAYİNİ ÜZERİNE İNCELEMELER *

Dr. EMİN BİLGİÇ

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Sumeroloji Asistanı

Anadolu'nun ilk yazılı kaynaklarını teşkil eden ve ilim âleminde Kapadokya metinleri adı verilen Asurca vesikalar arasında Anadolu yerlilerine ait olanları bulunduğu gibi, bütün bu Asurca metinlerden yerli halka ait birtakım kelime malzemesinin tesbiti de mümkün olmaktadır.

* Bu yazıdaki kısaltmalar Zeitschrift für Assyriologie'de kabul edilmiş olan listeye göredir. Onun dışındakiler :

- D T C F D* = Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.
D T C F Yıllığı = Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllığı.
E L = Eisser-Lewy, Die Altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe (MVAG 33 ve 35).
Garstang, Index = Mayer-Garstang, Index of Hittite names, Geographical part I.
Hr. = Hrozny, Tablettes de Kultépé (Henüz neşredilmemiş olan bu eserin Prof. Landsberger'de bulunan nüshasından faydalanılmıştır).
JNES = Journal of Near Eastern Studies.
Kretschmer, Einleit. = Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprache.
Mat. I, II. = L. Matouş, Tablettes de Kultépé (Henüz neşredilmemiştir. Prof. Landsberger'de bulunan hazırlık nüshasından faydalanılmıştır).
Neşr. A. B. C. Kay. = Prof. Landsberger'de kopye veya transkripsiyonları bulunan çeşitli ellerdeki ve Kayseri müzesindeki neşredilmemiş metinler.
Schachermeyr, Etrüsk. = Schachermeyr, Etrüskische Frühgeschichte.
Stephens, PN = Stephens, Personal Names of Cappadocia.
Sundwall, Lykier = Die einheimischen Namen der Lykier (Klio XI. Beiheft),
Tez = E. Bilgiç, Mezuniyet tezi, Ankara Arkeoloji Müzesinde bulunan 18 Kültepe metni.

Yerli tanrı, şahıs ve yer adlarıyla yerli dillere has cins isimlerden ibaret olan bu kelime malzemesinin topluca filolojik tahlili, bu kelime grupları arasındaki bağılıkların tesbiti ve çağdaş, daha eski veya daha yeni Anadolu ve Mezopotamya kaynaklarındaki bu cinsten malzeme ile karşılaştırılması suretiyle yerli dil ve kavimlerin tabakalandırılması meselesi, vaktiyle hazırladığımız bir eserin ¹ muhtevasını teşkil eder.

Anadolu'nun ilk tarih çağı halklarının sınıflara ayrılması hususunda bize, çağdan çağa ve eski kavimlerden yeni göçen, veya islilâ, fetih maksadiyle yeni gelen kavimlere geçen yer adlarından daha çok, sayı itibarıyla de kat kat fazla olan şahıs adları ve kısmen cins isimler faydalı olmaktadır. Tahlilleri mümkün olan yer adları ise diğer kelime malzemesinde karşılaşılan kelime ek veya köklerini havi oldukça, onların incelenmesiyle varılan hükümleri teyit ederek yürünen yolun sıhhatini tayine yaramaktadır. Böylece bir taraftan da, birkaçı bugüne kadar yaşamakta devam etmiş olan şehir adlarının tahlili yapılmak ve ait oldukları dil ve kavime nisbetleri tayin edilmekle, eskilikleri ve kuruldukları çağ hakkında bir fikir edinilebilmektedir.

Fakat kaynaklarımızda çeşitli imâl ve istihsal yerleri veya kültür ve ticaret merkezleri olarak geçen ve hangi bölgeye veya hangi harabe ve höyüğe tekabül ettikleri bilinmiyen bu eski memleket şehir ve kasabaların yerlerinin tesbiti işi de, herşeyden önce, tarihi inşaaya yarıyacak yeni yeni arkeolojik ve hususiyle filolojik buluntulara yol açacağından çok ehemmiyetlidir. Halbuki bazı hallerde eski kaynaklarda, meselâ, mâden istihsal yeri olarak zikredilen bir mevkiin tesbiti ve diğer çağların kaynaklarına nisbeti suretiyle, bu husustaki çalışmaların pratik neticeler vermesi dahi beklenebilir. Bu bakımdan, Lagaş şehir beyi Gudea'nın, mâbet inşaatını tasvir eden metinlerinde altın istihsal edilen ve getirtilen bir yer olarak zikrettiği, Kapadokya ve Hitit metinlerinde de çok rastlanan, doğu Anadolu'nun herhangi bir yerindeki Haḫḫum şehrini misal olarak alabiliriz.

¹ Yakında Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi doktora tezleri serisi arasında neşrine sıra geleceğini umduğumuz «Kapadokya tabletlerine göre Anadolu kavimleri üzerinde araştırmalar» adlı eserin çok kısa bir hülâsası D T C F D II. 1, s. 33 v. dev. da çıkmıştır.

Bazı çağlar ve kavimler için ise yer adları üzerindeki tetkikler, göç ve sefer yollarını tesbite ve göç eden kavimlerin ana vatanlarıyla olan bağlarının kurulmasına imkân verdiklerinden dolayı daha şumüllü bir mahiyet alır.

Bu sözlerden anlaşılacağı üzere yazılı kaynakların oldukça bol bulunduğu hallerde bile yer adlarının incelenmesi neticesinde bazı önemli sonuçlar elde edilmesi mümkündür. Hele meşgul olduğumuz saha gibi, kaynakların bir yığın irtibatsız kelime malzemesine inhisar ettiği çağlarda bunların ne kadar ehemmiyet kazanacağı meydandadır. Binaenaleyh Kapadokya vesikalarından kâfi miktarda yer adlarının tesbit edilmiş olması, bunların başka kaynaklarda da kendini göstermesi ve mukayese imkânlarının bulunması mes'ut bir tesadüf sayılmak gerektir.

Çoğu kayseri yakınındaki kültepe (eski Kaniş) de çıkmış olan ve Kapadokya metinleri denen asurlu tüccarlara ait çeşitli alım, satım mukaveleleriyle ticaret mümessillerinin oturdukları büyük pazarlar, tüccarların kervanlarıyla takip ettikleri yollar ve uğradıkları şehir ve kasabalar hakkında bizi daha çok aydınlatan ticarî mektuplarda sık sık rastladığımız yer adlarının büyük bir kısmının tekrarlandığı metinler, az sonraki zamanda başlayan ve uzun bir devreyi kaplayan Hitit kaynaklarıdır. Anadolu'nun eski yer adlarınbir kısmı muhtelif sebeplerle Akad, yeni Sümer, Babil Mari, Nuzi, sonraki Asur kaynaklarında da kendini göstermektedir.²

Bunların dışında olmak üzere, Anadolu'nun daha sonraki Kilikya, Karya, Pisidya, Likya, Lidya vs. dillerinden Yunan kaynaklarına akseden ve Bizans kaynaklarında görülen yer adları malzemesinin ek ve kökleri ile de bu eski kalıntıların karşılaştırılması mümkün olabildiğinden Anadolu yer adlarının tahlili ve yerlerinin tesbiti yolunda daha esaslı ve mühim neticelere varılabilmektedir.

Aşağıdaki tetkik 2500 kadar neşredilmiş, 500 den fazla neşredilmemiş³ Kapadokya vesikasından sistematik bir tarzda

² Hangi yer adlarının hangi kaynaklarda geçtiği aşağıda yeri geldikçe kaydedilmiştir. Fakat makalenin sonuna, indeks yerini de tutmak üzere, ayrıca koyduğumuz listede yer adlarının geçtiği bütün orijinal kaynaklar tam olarak verilmiştir.

³ Son bir yıl içerisinde de Sayın Prof. Landsberger yabancı diplomatlar elinde bulunan 50'den fazla Kapadokya metnini incelemek fırsatını bulmuş ve bunları benim de gözden geçirmeme müsaade etmiştir. Makaleye bunların ilgili kısımları da alınmıştır.

toplanmış olan yer adlarının, adı geçen kaynaklardaki malzeme ile karşılaştırılması ile meydana gelmiştir. Yalnız burada, diğer kaynaklarda geçen yer adlarının Kapadokya malzemesi gibi tam olarak toplanmamış olduğunu ve Hitit yer adlarına ait Meyer-Garstang'ın müşterek eserlerinin ⁴ eskimiş bulunduğunu, bu eserden sonra pek çok vesika neşredildiğini, bu sebeple Hitit kaynaklarındaki çok daha geniş olan malzemenin tam olarak yeni baştan toplanmasından sonra eski çağın Anadolu coğrafyası üzerinde daha mühim neticeler elde edilmesi kabil olacağını kaydetmeliyiz.

Son zamanlarda Hitit kaynaklarına istinaden İ. Garstang'ın Hitit coğrafyası hakkında yayınladığı üç makale ⁵, bunlarda aynı zamanda filolojik incelemelere girişilmiş olmamakla beraber, bazı eski şehirlerin ve illerin yerleriyle yollar hakkında dikkate değer fikirler ihtiva etmekte ve münakaşaya yol açmaktadır. Fakat Hitit ve Kizvatna coğrafyası hakkında daha etraflı bilgiyi ve bu husustaki belli başlı kaynakların transkripsiyon ve tercümelerini ihtiva eden eser, Götze'nin, 1940 da çıkmış olmakla beraber bu makalenin basılması sırasında elimize gelen bir kitabdır ^{5a}.

Bununla beraber muayyen metinlere dayanan mahdut yer adları üzerinde duran bu tetkiklerle şurada burada başka münasebetlerle ileri sürülen münferit fikirler bir tarafa bırakılırsa, çivi yazılı kaynaklardaki malzemenin tamamına göre, devir devir de olsa, Anadolu'nun yer adları ve yerlerinin tesbiti işinin bir bütün olarak ele alınmadığı görülür. Halbuki, belirtmeğe çalıştığımız gibi, bir çağın birkaç ilgili metninde geçen yerler üzerinde durmak maksada yetmez. Aynı çağa ait bütün metin yerlerinin toplanmasından ve kendi aralarında karşılaştırılmasından sonra diğer çağlar kaynaklarının verdiği malûmatla da mukayese edilmek gerekir.

Meşgul olacağımız yer adlarından bir kısmı, Kapadokya şahıs adlarından bir parçasında görülen -uman (veya -umna nisbet edatı), -ahşu, -şar (-ahşu'lu adlardan kadın adı teşkiline yarayan ek), -ala, -ara, -aşu, -anta, -kuni, -apra veya -ipra'dan ibaret eklerden bir veya birkaçı ile birleşen başlıca api-, ħapi-, nim- veya niv-,

⁴ Mayer-Garstang, Index of Hittites names, geographical part I.

⁵ İ. Garstang, Şamuha and Malatia (JNES I. 4, s. 450 v. dev.); Hittite military roads in Asia Minor (AJA XVII 1, s. 35 v. dev.); The Hulaya river land and Dadassas (JNES III. 1, s. 14 v. dev.).

^{5a} a Kizzuwatna and the problem of Hittite Geography.

parvav-, şalli-, şıuni-, şupu-, vs. köklerinin teşkil ettiği, bizim Protoluvi adını verdiğimiz gruptaki⁶ bazı kelime kök ve eklerini ihtiva ettikleri için, bu gruba girerler.

Yer adlarının geri kalanından büyük bir kısmı da, ihtiva ettikleri ek ve kökler bakımından, şahıs adlarının diğer kısmında müşahede edilen -ilka (kadın adı teşkiline yarar), -na, -at, -e, -a, -va, -ia, -si, -sia (bu da kadın adlarında görülür), -lia, -ria, -ar, -an, -lati, -pa, -ş'den mürekkep eklerden bir veya birkaçıyla birleşen başlıca ala-, asu-, habu-, hattu-, ia-, ila-, kani-, kul-, malla-, nika-, şuli-, tarma-, tepu-, tuhuşi-, vaşh-, vatka- v.s. köklerinin teşkil ettiği, Protohitit adını verdiğimiz ikinci gruba⁶ girerler.

Filolojik tahlilden doğan bu iki grupta toplanma, yer adlarının bağlı oldukları coğrafi sahalardan bakımından da teyit edilmektedir. Yani, aşağıda ayrı ayrı gözden geçirilirken farkedileceği üzere, iki ayrı kelime zümresine ait olan şehir ve kasabaların yerlerinin, Anadolu'nun iki ayrı bölgesine düştüğü görülmekte ve Protoluvi dediğimiz gruba bağlananlar metinlere göre daha çok güney ve güney-batı Anadolu'ya; Protohitit adını verdiğimiz zümreye bağlananlar ise, kaba çizgilerle de olsa, orta ve orta doğu Anadolu'ya bağlanabilmektedirler.

Anadolu dilleriyle ek ve kök bakımından ilgisi olmadığı görülen bir kısım yer adlarının ise Kuzey Suriye'ye yerleştirilmeleri gerekmektedir.

Varılan bu neticelere ve insana kesin gelen bu hükümlere rağmen, malzemenin ve bilginin yetersizliği yüzünden bir kısım yer adları tahlil edilememektedir. Bunlardan çoğunun, metinlere göre, Protohitit ve kuzey Suriye bölgelerine yerleştirilecekleri anlaşılıyor.

Yer adları üzerindeki incelemelerin önemi, en eski Anadolu kaynaklarında geçen yer adlarının filolojik cihetten ve coğrafi bölgeler bakımından gruplanmaları üzerinde durduktan sonra, ihtiva ettikleri ekleri esas tutarak herbirinin ayrı ayrı tahliline ve metinlerin verdiği imkânlar nisbetinde yerlerinin tayini meselesine geçebiliriz.

⁶ D T C F D II. 1, s. 36 ve 39.

^{6 a)} Şa-lu-va-an-ta, Şa-lu-a-ta veya Şa-li-a-ta (EL 106 A, 5-12, B 10; Hr. 35 a, 9, 35 b, 1) ile Ku-ul-şa-a-aş veya Ku-ul-şa-an (Hr. 16 a, 2, 16 b, 8) adları gibi.

A — Protoluvi diline ve çevresine giren yer adları :

1. -anta ekliler :

- anta eki hem şahıs^{6a} hem de yer adları teşkili için kullanılır ve Kapadokya yer adlarında açık olarak görülmemekle ve -atum, -utum şeklinde asurlaştırılmış olmakla beraber Hitit metinlerindeki mukabillerinin -and/ta ekiyle tekrar meydana çıkmalarından buradaki -atum'un -anta'nın yerini tuttuğu aşıkârlaşır. Bu ekle yapılan yer adlarının umumiyetle güney ve güney-batı Anadolu'ya ve eski Yunanistan sekenesine has olduğu anlaşılıyor. Hakikaten bu ekle yapılmış yer ve şahıs adları Lidya, Likya, Karya dillerinde daha yaygın bir haldedir ve bilginler bu ekin Yunanistan'nın Hint-Avrupalılardan önceki sekenesinde müşahede edildiğini tesbit etmişlerdir⁷.

Kapadokya vesikalarında -anta ekli şahıs adları gibi yer adlarının da çok az bulunmasına mukabil sonuncular Hitit metinlerinde daha ziyade görülmektedirler⁸. -anta'nın, mevcut şehir adlarından

⁷ Götze, Kleinasien, s. 54; Kretschmer, Einleit, s. 293 v. dev.; Sundwall, Lykier, s. 48-233 de -nd ile yapılmış çeşitli tanrı, şahıs ve yer adları; Schachermeyr, Etrüsker, s. 238, 240, 246, 251.

⁸ Garstang, Index, s. 6 v. dev.; URULalanda, URUŞinuvanta, ID² Şianta, URUIianavanda, KURŞalluvanta, KURArnuvanda (son iki dağ adı için bk. Sommer, KIF I, s. 347; Güterbock, SBo I, s. 42; KBo II, I, III, 13, 66; KUB II 1, I, 45.), Vaşuduvanda (Götze, Kleinasien, s. 124).

Bugünkü Bozantı ve klâsik Podantos ile aynı olduğu tesbit edilen Hitit metinlerindeki Paduanda'nın şimdiye kadar, Kültepe metinlerindeki bir Paduatum yer adına tekabül ettiği Götze tarafından iddia ve Gelb tarafından (Kleinasien, s. 68; OIP xxvii, s. 15) kabul edilmiş ise de, BIN iv, 195,5 de i-na Pa-du-a-tim okunan kelimenin, muhteva ve mahiyeti bakımından hemen tamamıyla aynı olan TC III,163,6 ya göre i-na şa-du-a-tim «dağlarda» okunacağı anlaşılmaktadır. Bu sebeple Kapadokya metinlerinde ayrı bir Paduatum şehir adının varlığını kabul etmek imkânsızdır.

Diğer taraftan ayrı bir -ia ekinin de ilâvesiyle meydana gelen ve Kapadokya metinlerindeki Luhuzati-a gibi aslında Lavazati-a olması lâzımgelen şehir adının Hitit metinlerinde nazalize şekle sokularak URU Lavazantia suretinde yazıldığı görülüyor ki, Kuburnanda ve Luhuzzantia gibi bunu da hakikî -anda ekli yer adlarından ayırmak gerekir.

Kapadokya metinlerinde ekseriya az sonra bahsedilecek olan Hurama ile ve Hitit metinlerinde de bir kere Urşu ve Kargamış ile bir arada zikredilen Luhuzatia'nın yerini tayin hususunda bilhassa muhtevaları bir ve aynı şahıslara ait mahkeme zabıtlarını teşkil eden EL 252,24 ve Hr. 61,20 metinleri üzerlerinde dikkatle durulmağa değer. Bunlardan ikincisinde bir Hu-ra-ma Şa-[la]-ah-şu-a

yenilerinin teşkili için kullanılması hususunda da işe yaradığını kaydetmek icabeder. Bu meyanda URUArinna yanında bir KUR Arinnanda, URUMaraş yanında bir ID²Maraşşanda ve URUŞinuva yanında bir URUŞinuvanda bulunduğunu zikredebiliriz⁹. Bu misaller-anta ekinin esas itibariyle şahıs adından çok yer adı teşkiline yaradığını ve bu ek için v. Brandestein tarafından ileri sürülen "bir hususta zengin,, mânasının pek de uygun olamayacağını gösterirler¹⁰.

Puruşhatum : Metinlerimizde istisnasız bu yazılışla görülen mühim şehir adının¹¹ Puruşha-(a)nta suretinde tahlil edilmesi kuvvetli bir ihtimal dahilindedir. Eti metinlerinde ise hem bu yazılışla, hem de Parşuhanda¹² yazılışıyla bulunuyor. Bunlardan birisinde bilhassa Hubişna-Tuvanuva-Nenaşşa-Landa.-Parşuhanda sırasıyla görülmesi, Lewy'nin üzerine alâkayı celbettiği bir Kültepe vesikasına kısmen uyması bakımından, dikkati çeker. Bir ticarî seyahat esnasında yapılan masrafların kaydedildiği bu metinde Kaniş-Vaşhania-Nenaşşa-Ulama-Puruşhatum sırası vardır. Ve Puruşhatum Kaniş'den dört günlük mesafede bulunmaktadır. Hitit metninden, Pruşhanda'nın açık bir surette klâsik Nanassos ile aynı olduğu bilinen Nenaşşa ve klâsik Tyana ile aynı olduğu bilinen Tuvanuva ile hemen aynı mıntakada olduğu ve Kaniş'den başlayarak batı istikametinde şehirleri sıralıyan Kültepe metninden ise Nenaşşa'nın muhakkak surette daha batısında bulunduğu anlaşılıyor¹³. Mühim olan diğer nokta metinlerden Kuşşar gibi bir

mevzuu bahsolmakta, birincisinde ise hem Hurama, hem de Luhuzatia bulunmaktadır. Bunun için Luhuzatia'nın, her ikisi de Malatya havalisinde olması beklenen Hurama'lardan (s. 412) birisine çok yakın olduğu ve dolayısıyla onun da bu mıntakadan uzakta olmayacağı cesaretle söylenebilir.

⁹ KBo IV, 13, l, 45. Bk. yukarıda n. 8

¹⁰ Bk. Forrer, Glotta 26, s. 191.

¹¹ Landsberger, Belleten III, s. 231 ve n. 12.

¹² Garstang, Index, s. 11. Aynı eserin 34 üncü sayfasında yanlış olarak Maşşuhanda okunmuştur. Filhakika bu şehir adının buradaki Parşuhanda yazılışı Pur+uşha-(a)nda tahlilini imkânsız göstermekte ise de tâli olarak meydana çıkan bu yazılışa fazla kıymet atfetmemek ve galat bir telâffuz telâkki etmek lâzımdır, kanaatındayız.

¹³ Hiç olmazsa 3-4 şehir harabesinin hangi istikamette ve nerelerde aranması hususunu aydınlatmak bakımından çok ehemmiyetli olan bu vesika TC III, 165 de neşredilmiştir. Ve J. Lewy haklı ve isabetli olarak sırf bu metne istinaden Puruşhatum'un batıda, Tuzgülü civarında olacağını ileri sürmüştür (Belleten,

büyük beyliğin merkezi olan bu şehrin "māt Puruşhanda = Puruşhanda memleketi., şeklinde memleket adı olarak da geçmesidir.

Purutum: Bu şehir adının da aslında -anta ekli olması ve Hitit metinlerindeki Puranda'dan ayrı olmaması kuvvetle muhtemeldir. Az sonra geçecek Pur-uşna ve bundan önceki Pur+uşha-(a)nta ile karşılaştırıldığı takdirde Pur-anta olarak tahlil edilmesi lâzım geldiği anlaşılacak olan bu şehrin yeri hakkında kat'i bir fikir ileri sürmek imkânı yoktur. Forrer'in Hitit kaynaklarına istinaden yaptığı araştırmaya göre, burası Seyhan mansabına yakın bir yerdedir ve klâsik Pyramos ile aynı olmalıdır¹⁴. Fakat bizim metinlerimizden bilhassa TC 81 ve CCT 36 ya göre bu şehrin bu kadar sahilde olmayacağı aşikârdır. Hitit metinlerinde dahi bilhassa II. Muşiliş'in Arzava seferi münasebetiyle geçen bu şehrin bu kadar kıyıda bulunduğu dair bir işaret bulunmadığı gibi Arzava hudutlarının da, Kizvatna^{14a} memleketi dahilinde kalması daha çok muhtemel olan Seyhan mansabına kadar uzamadığı muhakkaktır. Bununla mukayeseye en uygun olacağını farzettığımız İsaoria'daki klâsik Porindeus dahi bize göre Puranda ile aynı olmamalıdır ve Puranda hakikaten daha içerilerde olsa gerektir¹⁵.

2. -aşşa ekliler:

Kültepe yerli şahıs adlarında hiç görülmiyen -aşşa ekine açık bir surette Nenaşşa şehir adında tesadüf ediliyor. Bu şehrin Hitit metinlerinde de müteaddit defalar geçmesi^{15a} ve az evvel zikrettiğimiz şekilde Hubişna, Tuvanuvua, Parşuhanta, vesair şehirlerle bir arada bulunması nihayet Kültepe vesikasında da bunun tekit edilmesi sebebiyle klâsik Nanassos ile aynı olduğu kabul edil-

çıkmaq üzere olan Halil Ethem nüshası). Bu düşüncüyü, söylediğimiz gibi, Eti metni de tekit eder. Bize göre, hattâ Tuzgölü'nden oldukça aşağıda, gölün güney köşesiyle Konya arasında olmalıdır.

¹⁴ Forrer, Klio XXX, s. 154 v. d.

^{14a} Götze'ye göre de Kizvatna memleketi Seyhan'ın batısında bir kısım sahayı, Çukuruva'yı ve Ceyhan'ın kuzey-doğusunda dar, şerit halinde uzanan araziye kaplamaktadır: Kizzuwatna, s. 9 v. dev

¹⁵ Garstang, Index, s. 11. Hitit metinlerinde burasının Şallapa—Aura—Valmâ—Puranda—KUR Arinnanda sırasıyla geçmesi onun Ulama'ya (s. 412) yakın olduğunu gösterir (Garstang, AJA XLVII, 1, s. 47).

^{15a} Götze Kizzuwatna, s. 21 ve dev.

miştir¹⁶. Bugünkü Aksaray (klâsik Garsaura)¹⁷ yakınındadır. Kapadokya metinlerinde bir kere geçen ve bir şehir adı olması muhtemel olan Palişsa'nın¹⁸ herhalde bu -aşşa ekli yer adları grubuna dahil olmayacağı sanılır. Çünkü Hitit metinlerinde ayrıca görülen ve bir Protoluvî tanrısı saydığımız Tarhunt ile bir Luvi tanrısı olan Datta'ya -aşşa eklenmek suretiyle meydana getirilen Datta-(a)şşa ve Tarhunt-aşşa¹⁹ şehir adlarında ve KURURU Pit-aşşa'da²⁰ bu ek doğrudan doğruya -aşşa şeklini muhafaza etmiş bulunmaktadır. Aynı tarzda Hitit metinlerinde görülen Maliaş nehir adından -aşşa eklenmek suretiyle bir Malli-aşşa şehir adı da yapılmış bulunuyor²¹.

Böylece Kültepe metinlerinde ve yine Hitit metinlerinde birkaç şehir adıyla temsil edilen bu çok eski -aşşa eki güney ve

¹⁶ Garstang, Index, s. 35.

¹⁷ Bk. aşağıda n. 40.

¹⁸ Bu şehir adı (?) KTHahn 40,2 de geçer. Burada 14 AB₂ IA₃-im i-na Pa-li-şa-im «14 (ölçek) inek yağı Palişsa'lıdadır» deniyor. Aynı şekilde sonlanan yer adlarına Hitit metinlerinde de çok tesadüf edilmektedir. Meselâ bu meyanda URU Balhuişsa, KUR Biggainareşsa, URU Hakpişsa veya Haggamişsa, Kizvatna'da olduğu anlaşılan İahrişsa, Şamuha ve Hurama ile geçen Şarişsa'yı sayabiliriz (Garstang, Index, s. 9 v. dev). Bunların hepsinin aslında yalnız bir -ş ile nihayetlenmiş olmaları ve Hitit taban vokali (a) 'nın ilâvesiyle bu şekli aldıkları kuvvetle tahmin edilir. Bu husus için bilhassa bk. aşağıda n. 98.

¹⁹ Dattaşsa'nın yerinin metinlerden edinilen intibalara göre, güney Anadolu'da olacağı umumiyetle kabul edilmiştir. Nitekim Garstang'da Hitit metinlerine göre hem bir memleket, hem de bir şehir olan Dattaşsa'yı, Hulaila ırmağı memleketi, aşağı memleket, Tyana, Hubişna ve bizim Aksaray-Sultanhan arasında olacağını düşündüğümüz (s. 412 ve n. 15) Ulama ile daima bir arada geçmesi dolayısıyla Konya ovasına ve daha yakın olarak Suğla çayı havzasına yerleştirmektedir (JNES III 1, s. 14 ff). -aşşa ekinin esasen güney ve güney-batı Anadolu tarihî şehir adlarında bulunması ve Datta'nın Luvi'lere has bir tanrı olması da bu düşünceyi tekit eder (Forrer, Klio XXX, s. 146 v. dev.). Götze de Forrer tarafından ileri sürülen Dattaşsa - Dunna yakınlığı düşüncesini red etmektedir. (Kizzuvatna, s. 52, n° 198). Tarhuntaşsa'nın da, hem Tarhunt tanrı adı, hem de -aşşa bakımından, yine bu mıntakalarda olacağı aşikârdır; fakat bu şehrin hakikî yerini daha yakın bir şekilde tesbit için Hitit kaynaklarında da kâfi malûmat yoktur. Hitit metinlerinde görülen -aşşa ekli başka bir yer adı da Hullaşsa'dır (Forrer, ZDMG 76, s. 219).

²⁰ Forrer, Forschungen I, 1, s. 7 ve 19.

²¹ KBo II, 16, 4 ve KBo II, 1 III, 26. Seyrek de olsa, sonradan bu ekin Hititlerde yeni teşkiller için kullanıldığına diğer bir misal de işitme tanrısını gösteren İştamaşsaş'dır (Landsberger, Belleten III, s. 238 n. 4).

güney-batı Anadolu'da ve Yunanistan'da Hint-Avrupa'lılardan önceki halkta -ss şeklinde hususiyle yer adlarında görülmektedir ve tıpkı -nd gibi son zamanlara kadar varlığını devam ettirmiştir²². Bu ek esas itibariyle -nd eki ile birlikte Luvilere değil onlardan önce bu mntakalarda oturan halka aittir. Çünkü, yukarıdaki birkaç misalde olduğu gibi, Luvi'lerden önce de görülmekte ve hakikî Luvi elemanları ancak sonradan meydana çıkmaktadır. -aşşa yerli Lik, Lid, Karya, Kilikya gibi dillerde tanrı ve şahıs adları teşkilinde dahi kullanılmaktadır²³.

3. -urna ekliler :

Sonraki güney ve güney-batı Anadolu yerli kavimlerinde de görülen bu ek umumiyetle yer adları teşkilinde kullanılmış ve hattâ bugünkü Smyrna (İzmir) de varlığını korumağa devam etmiştir²⁴. Gördüğümüz ve göreceğimiz diğer bazı yer adlarının Hitit metinlerinde dahi geçmeleri bunların yerlerini tayin hususunda bir dereceye kadar kolaylık temin ettiği halde Kapadokya metinlerinde geçen belli başlı birkaç -urna ekli Lipurna, Tikurna²⁵ gibi yer adlarından ikincisine Eti kaynaklarında tesadüf etmiyoruz. Kaynaklarımızda birer kere görülen bu -urna ekli şehirlerin coğrafi durumu hakkında bir söz söylemeğe imkân yoktur. Sadece Tikurna'nın geçtiği mektupta Puruşahatum'un da kaydedildiğini zikredebiliriz. Köklerine başkaca tesadüf edilmeyen bu adların Lip-urna ve Tik-urna şeklinde tahlil edilecekleri sanılır.

Nasıl tahlil edileceği yine iyice kestirilemeyen ve Tişm(u) -urna olarak ayrılması ilk bakışta mümkün görünen Tişmurna²⁶ şehir adının kök kısmı da başka münasebetle görülmez. Burasının iyi bakır "eri'um masium,, istihsal edilen bir yer olduğu metinlerden

²² Kretschmer, Einleit., s. 316, 394; Sundwall, Lykier, s. 40; Schachermeyr, Etrüsker, s. 238.

²³ Kretschmer, Einleit. s. 316-322; Schachermeyr, Etrüsker, s. 233 ve n. 7; Sundwall, Lykier, s. 108, 236 ve s. 55, 100, 112 vesaire.

²⁴ Sundwall, Lykier, s. 48 ve 243. Schachermeyr, Etrüsker, s. 246'da hattâ bu ekin Etrüsklerdeki cup-rna'da dahi görüldüğünü ve Nehring'e istinaden bunun Anadolu'ya has olan Kübe-rnis ile mukayese edilmesi ve bir tutulması lâzım geldiğini kaydediyor.

²⁵ Mat. 37 b, 11; CCT 44, 10. Hitit metinlerinde görülen URULupuruna herhalde Lipurna ile aynıdır (Götze, Kuzzuvatna, s: 62 v. dev.).

²⁶ KTBI 5,10, BIN IV. 58,9; TC II. 56, y+2; CCT IV 27 a, 9-32.

açıkça anlaşılmaktadır. Fakat hangi istikamette olacağına dair en küçük bir işaret bile yoktur, denilebilir. Yalnız, Anadolu'nun, şimdiki malûmata göre, bakır yatakları bakımından zengin olduğu bilinen üç mntakası, yani Balıkesir ve civarı, Kastamonu ve civarı ve nihayet Sivas - Maltya'dan itibaren bütün Doğu Anadolu²⁷ gözönüne alınacak olursa, bakır istihsal yeri olan Tışmurna'nın kuzey ve kuzey-batı cihetinde aranmaması icabedeceği kanaatine varılırsa da, Anadolu'nun maden damar ve yataklarının henüz tam mânasiyle ve sistemli bir tarzda araştırılma ve tesbit işinin başlangıçlarında olduğumuzu hatırlamak ve -urna ekini taşıyan yer adlarının yazılı kaynaklara göre bu saydığımız mntakalarda görüldüğüne daha büyük bir kıymet afetmek mecburiyetindeyiz. Belki Tışmurna'yı yine bakır mürekkebatı bulunan Bolgar dağı civarında aramak daha isabetli olur²⁸.

4. -uşna ekliler :

Yer adı teşkiline yarıyan böyle bir ekin bulunduğunu Hitit metinlerinde görülen aynı kökten yapılmış URUVattar-va ve URUVattar-uşna²⁹ dolayısıyla anlıyoruz. Kapadokya metinlerinde rastlanan Purşna ve Vuluşna ve Hitit metinlerinde görülen Luşna

²⁷ Bossert; Altanatolien, s. 101 harita : 3.

²⁸ Eti metinlerinde, yazılışından da açıkça hükmedileceği üzere, bu gruptaki yer adları arasına sokulması gereken ve Kültepe vesikalarında görülmeyen bir şehir adı da A-şu-ur-na-aş'dır (Garstang, Index, s. 9). İlk zamanlarda tam bir şekilde -urna halini muhafaza ettiği yukarıdaki dört misalden anlaşılın bu ekin Abarna (s. 402) şehir adında dahi bulunduğu düşüncesi yersiz olsa gerektir. -and/ta yerine -nd/t, -aşşa yerine -ss ve -urna yerine yalnız -rn'in kullanılması, yani yalnız bu eklerdeki konsonların nazarı itibara alınması ve vokallerinin kaale alınmaması hali ancak Lik, Lid ve saire gibi yerli Anadolu dillerinde ve Yunanistan'da, hattâ Etrüsk'lerde görülmektedir. Fakat üzerinde durduğumuz çağda ve Etilerde ekler daha olduğu gibi muhafaza edilmiş bulunmakta idiler. Meselâ Kapadokya ve Eti metinlerinde Şalli-atta hiçbir zaman Şalli-(i)tta ve Vaşudu-anda hiçbir veçhile Vaşudu-(u)nda olmamıştır. Puruşhanda'nın KBo IV, 13, 1, 27 ve 47 de Parşuhuntaş olarak yazılmış olması bu düşüncenin aksini isbata kâfi değildir. Çünkü esasen bu şehir adı Etilerde muhtelif galat şekillerde yazılmakta ve bu meyanda kökün Puruşha- aslı şekli yerine Parşuha-da görülmektedir (n. 12). Bu sebeple Abarna'nın sonu bakımından -urna ekli şehir adlarına benzeyişi büsbütün tesadüf neticesidir.

²⁹ Forrer, Glotta 26, s. 180 ve n. 1-3. Burada Vattaruşna için gösterilen KUB XXII 72, Rs. 37 ve HT 2, IV, 19 yerleri uymamakla beraber diğer neşredilmemiş Bo 2504 IV, 16'da belki hakikaten mevcuttur. Forrer Vattarua şehir adının Hitit metinlerindeki vattaru «su yeri» kelimesinin lokatif hali olduğunu

ve Dankuşna³⁰ adlarında da bu ek bulunmaktadır. Önce bahsedilen Puruşanda şehir adının ilk kısmı Puruşna'nın Puruş-na şeklinde ayrılması lâzım geleceğine işaret eder gibi görünmekte ise de birincisinin Va/Uşha-nia ve Pur-anda ile mukayesesi neticesinde Pur+uşha-(a)nda olarak ve Puruşna'nın ise Pur-uşna şeklinde tahlil edilmesinin daha doğru olacağı meydana çıkar. Böylece bir -uşna ekini havi buldukları katıyetle anlaşılan Pur-uşna ve Vul-uşna'nın şimdiki materyele istinaden yerleri hakkında inandırıcı bir söz söylenemez³¹. Eti metinlerinde karşılaşılan Hubişna ve Apzişna şehir adlarındaki -işna ekinin -uşna ile aynı olduğu Hubişna'nın muahhar Asur kaynaklarında Hubuşna olarak da görülmesinden anlaşılmaktadır ve bu Hubi-uşna'nın klâsik Kybistra (bugünkü Ereğli) ile bir olduğu da Forrer tarafından tesbit edilmiştir³². Daha ziyade Hurri çevresine yakın olan Hurama, Şamuha, Kummannu^{32a} gibi merkezlerde takdis edilen Hepat'ın Apzişna'da

ve vatar «su» kelimesinden inkişaf etmiş olacağını, fakat u- ve va- üzerine iştikaklar hakiki Etice'ye yabancı olduğundan bunun diğer bir Hint-Avrupa asıllı dilden muktebes olabileceğini, Vattarua şehrinin Arzava hududunda bulunması sebebiyle de Luvica'den alınmış olacağını ileri sürüyor. Daha ileri giderek, Vattaruşna'nın ise bir Vattaruşşar kelimesinin lokatif şekli olduğunu ve «birçok kuyulara» mânasına geldiğini kabul ediyor. (Vattaruşna'yı Klio xxx'un haritasında Silifke körfezini çevreleyen araziye yerleştirmektedir). Bu düşünce doğru da olsa şimdilik ihtiyatlı karşılamak mecburiyetindeyiz. Çünkü -şar ekli mücerret ve topluluk ifade eden kelimelerin Luvica'de de mevcut olduğunu ve bunların lokatif halinde Hititedeki -eşni yerine -uşna şekline girdiğini, dil eyice çözülmeden isbata imkân yoktur; ve -uşna ekli yer adlarını Luvi diline irca'ı muvaffakiyetsiz bir denemeden başka birşey sayılamaz.

³⁰ Garstang, Index, s. 34; Götze, RHA I, s. 22 n. 30. Forrer birinciyi bugünkü Emirgazi kasabasıyla bir tutuyor (Kilo XXX harita).

³¹ Muhtelif şehirlerin muganniyelerinin sayıldığı ve sıralandığı HT 2, IV, 15 ve V, 5 metninde Vuluşna şehir adı Uluşna yazılışıyla geçer. Burada yeni bir kısım Uluşna'dan başlar ve sıra ile Kitavielluva, Tahazziziia vesaire gibi şehirler sayılır; en sonunda «Uluşna şehrinin 16 muganniyesi» ibaresiyle fasıl sona erer. Bundan Uluşna'nın büyükçe bir şehir olduğu, diğerlerinin herhangi bir bakımdan ona bağlı bulunduğu ve hepsinin aşağı yukarı aynı mntakada bulunması lâzım geldiği anlaşılmakla beraber hiçbirisinin yeri bilinmediği için Vuluşna'nın yerini tayin hususunda bu metinden istifade edilemez.

³² Forrer, Forschungen II, s. 19 ve gerisi; Klio XXX, s. 138 ve gerisi; Götze, Kleinasien, s. 126 ve harita.

^{32a} Kummannu Götze'nin tesbit ettiğine göre, memleket değil şehir olarak geçen Kizvatna'nın diğer adıdır ve Tegarama'nın cenubundadır (Kuzzuvatna, s. 9 v. dev.).

dahi takdis edilmiş olmasından burasının bu havaliye yakın olacağını söylemeğe imkân yoktur. Çünkü diğer taraftan -anda ekini ihtiva eden ve bu yüzden daha çok güney ve güey-batıda bulunması icabeden Vaşuduanda'da dahi Hepat kültü vardır³³.

B — Protohitit diline ve çevresine giren yer adları

5. -ura ile teşkil edilmiş yer adları :

-ura'nın bir ek değil, fakat bir cins isim olduğu ve Protohititede kuyu manasına geldiği iddia edilmektedir³⁴. Şu halde bunu ihtiva eden yer adlarının Protohititlere has olacağında şüphe yoktur. Metinlerimizdeki Tilimra şehir adı Tili-ur(a)-uman şahıs adının köküyle aynı olmalıdır³⁵.

Forrer kaydettiğimiz makalesinde Tiliura şehir adını Ti-li-ura şeklinde tahlil etmekte, li'nin Protohititede cemi öneki olan le'den kısaltma olduğunu ve ti'nin ise yine bir önek olacağını söylemektedir. Etilerde kiral adı olan Telipinu'nun da gözönünde tutulması ile yapılan bu tahlil her halde doğru olmalıdır. Fakat gerek Kapadokya, gerek Hitit metinlerinde görülen Pitura ile ilk kaynaklarda Gazurim, ikincilerde^{URU} Gaziuraş şeklinde bulunan şehir adlarında da ötekine benzeterek gaz(i)- ve pit- kelimelerini ayırmak lâzımdır.

Tilimra'nın TC 10 mektubuna göre, Kuşşar ve Şamuha'nın doğu tarafında olacağı anlaşılıyor. Çünkü burada Kuşşar ve Şamuha'ya gidilmediği takdirde Tilimra'ya geçilmesi ve sonra da Hurama'ya esirenin gönderilmesi tenbih ediliyor ki, Hurama Eti metinlerinde daima Mitanni, Halap ve Nuhaşşe işleri münasebetiyle ve Şamuha ile birlikte zikredilmektedir³⁶. Şu halde Boğazköy mıntakasından çok uzakta olmadığı tahmin edilen Kuşşara'dan doğuya doğru gidilirken Şamuha'ya geliniyor ve oradan bir yol

³³ Götze, Kleinasien, s. 124 ve gerisi.

³⁴ Forrer, Glotta 26, s. 197.

³⁵ Çünkü KTS 51 b, 12 de rastlanan bu şahıs adının Tili-ur(a)-kısımının, Götze'nin de ZA 40, s. 260 da gösterdiği gibi, Hitit metinlerindeki Tiliuraş şehir adında buluyoruz. Ve Kapadokya yerli kelimelerinde, esas itibarile Hitit'cedeki şuni- «tanrı» kelimesini ihtiva eden Şivan-ala (OIP XXVII 7, 10; E. Bilgiç, Mez. tezi, No: 4, 4) ve Şimn-uman şahıs adları ile Nim-ahşu ve Niv-ahşu-şar (CCT 41 b, 6; EL 8, 1, 21; TC 32, 2, 15) şahıs adları dolayısıyla v veya v ile m'nin değişmesine şahit olduğumuzdan Tilimra ile Tiliuraş'ın aynı olduklarından şüphelenilemez.

³⁶ Garstang, Index, S. 23.

(belki daha doğuya) Tilimra'ya ve diğer bir yol da (güney-doğuya) Malatya civarında aranması münasip olan Hurama'ya gidiyordu. Fakat anlaşıldığına göre birbirine çok yakın olması icabeden ve birisi Şalahşua, diğeri de Luhuzatia istikametinde bulunan iki ayrı Hurama vardı. (n. 8).

Pitura'nın BIN IV, 193'deki yol masraflarına ait hesap varakasında Razama ve Apitipan'la³⁷ beraber zikredilmesi ve Razama'nın daha ziyade güney-doğu ve doğu Anadolu'ya ait yer adlarının kaydedildiği Mari mektuplarında³⁸ dahi geçmesi, sonra Razama ve Apitipan'ın muhteva bakımından BIN IV, 193 ile hemen aynı olan TC III, 163'de dahi yanyana bulunmaları kayda değer. Esasen II. Murşiliş ile Kizvatna kıralı Şunaşşura arasındaki muahedede Pitura, umumiyetle Çukurova'yı ve doğusunu kapladığı kabul edilen Kizvatna'nın bir hudut şehri olarak zikredilmektedir^{38a}. Bu sebeple belki bugünkü Elbistan civarında aranması lüzum geleceği söylenebilir³⁹.

³⁷ Aynı şekilde -an ile sonlandığını sandığımız bir Ku(?)-pa-an yer adı da Kültepe metinlerinde görülmektedir. Bunun yeri hakkında bir fikir edinmeğe tabiatıyla imkân yoktur. Fakat Apitipan'ın yukarıdaki metinlere göre Razama gibi Malatya-Diyarbakır arasındaki havalide olması beklenir. Bunun için bu şehir adını, Fırat-Dicle-Zagros arasındaki geniş bölgede çok rastlanan ve Landsberger'in Kut kavmine irca'nını muhtemel gördüğü -an ile sonlanan Dagan, Laban gibi tanrı, Tirikan gibi şahıs adlarıyla (Bellethen III, s. 235) bu karakterdeki birçok yer adları grupuna idhal edebiliriz. Bunlar meyanında meselâ, bir kısmı hem Kas, hem de Asur kaynaklarında, bir kısmı da yalnız Asur metinlerinde görülen Arman (=Halman), Padan, Haban, İalman, Zaban, Tuşhan (bugünkü Kerh) vesaire sayılabilir (Forrer, Provinzeinteilung, S. 6, 9, 33, 46, 48, 95).

Bizim yerli şahıs adları kısmında gördüğümüz -an ekliler ile bu şehir adları arasında kök bakımından birbirine benziyeni hiç göze işmiyor. Sonra coğrafi bakımdan da -an ekli şahıs adları daha ziyade Orta Anadolu'ya ait oldukları halde -an ekli yer adları Dicle-Zagros arasındaki yerlerde görülüyor. Bunun için -an ekinin her iki tarafta ayrı ayrı kullanıldığını ve bulunduğunu kabul etmek daha doğru bir hareket olmalıdır.

³⁸ Dossin, Syria xx, s. 109.

^{38a} Kizzuwatna, S. 49 v. dev.

³⁹ Götze önce Kizvatna'yı doğrudan doğruya Çukurova mintakasına ve kısmen batısına yerleştirmek istediğinden Pitura'nın da daha çok bu havalide ve Bozanti civarında olacağını kabul ediyor ki, yukarıda zikrettiğimiz esaslar yüzünden biz bu düşüncein isabetsiz olacağını sanıyoruz. Muk. Kleinasien, s. 68 ve n. 6. Garstang ise yeni olarak Pitura'yı Mersin ile aynı saymak istiyor (AJA XLVII, 1, S. 38).

Gaziura'nın yeri için Kapadokya vesikalarından bir netice elde edilemez. III. Hattuşiliş metninde Kaşka'ların hücumu münasebetiyle ve Kaniş'den sonra zikredilmiş olması yüzünden Hrozny ve Götze tarafından Klâsik Çağ kaynaklarında bundan ayrı sayılması imkânsız olan Gaziura (bugünkü Turhal) ile birleştirilmiştir⁴⁰.

Ura "kuyu, menba," kelimesiyle yapılmış yer adlarından başka birkaç yer adı daha var ki, onları da, iki tali bölüm halinde, burada gözden geçirmeyi daha uygun buluyoruz.

a) Bunlardan ilk kısmı -ra ile sonlananlardır. Fakat -ra'nın hakikî bir ek olup olmadığı bilinemez. Binaenaleyh bu kolun misallerini teşkil eden Kapra ve Katra veya Katara şehir adlarının Kap-ra ve Kat(a)-ra suretinde ayrılacakları katiiyetle ileri sürülemez. Yalnız böyle bir tahlilin mümkün olduğu söylenebilir.

Metinlerimizde bir defa ve Hitit metinlerinde hiç rastlanmayan Kapra'nın⁴¹ yerini tayin güçtür. Yalnız bir kadının Asur'dan herhangi bir karum'a (koloni şehrine) yazdığı mektubu teşkil eden bu vesikada "baban Kapra'ya gitti ve şimdiye kadar geri dönmedi," deniyor. Buna dayanarak bir hükme varmak imkânsızdır.

Katra veya Katara'ya gelince, ikinci ve metinlerimizde daha çok geçen yazılışıyla bu şehir adının kökü belki Kata+kata mükerrer adıyla bir araya getirilebilir. Burası CCT 42a, 6 - 8 de Razama şa Bura-[x-y] ve Razama şa Uhakim diye ayrılan iki Razama ile bir arada geçmekte ve kendisinden sonra da Kalusanum ve Atupasum gibi yer adları sayılmaktadır. TC III, 163, 13-15'de yine Razama ve Apitipan'dan sonra kaydedilmekte ve en sonra

⁴⁰ KBo III, 6, I, 73; BoSt. 5, s. 46; RHA I, s. 26. Yine Hitit metinlerinde görülen Kurşaura ve Aura şehir adlarının da bu kısma dahil bulunduğu şüphe yoktur. Nıramsin'den bahseden eski bir Hitit metninde geçen Kurşaura'nın klâsik Garsaura (bugünkü Aksaray) ile aynı olduğuna kat'î nazariyle bakılabilir (Hrozny, AOr I, s. 73; Garstang, Index, s. 30).

Aura'nın ise, Forrer'in isabetsiz olarak Adana'nın az kuzeyinde ve Seyhan üzerinde bulunan Tatuk ile aynı saymasına rağmen (Klio XXX, s. 152), Niğde-Aksaray havalisinde aranması daha doğrudur. Çünkü Aura'nın, II. Murşiliş-Kupanta -DLAMA muahedesinde (Friedrich, MVAG 31, s. 116 parag. 9) umumiyetle güney ve güney-batı Anadolu'yu işgal etmekte olduğu sanılan Arzava memleketlerinin bir parçası olan Mira-Kuvalia arazisinden daha içeride olduğu anlaşılmaktadır. Bu, Kupanta-DLAMA'nın, muahede hükümleri icabı olarak, Aura'ya kadar gelmemesi kaydıdan çıkarılır.

⁴¹ TC III 112,5.

Tarakum ve Abum şehirleri mevzuu bahsolmaktadır. TC 81, 36'da ise Hahhum'dan sonra zikredilmektedir⁴². Bu sebeple Katara'nın, yeri Sivas - Malatya arasında aranan Hahhum⁴³ dan (s.411) ve aynı zamanda Razama'dan çok uzak olmadığı anlaşılmaktadır. İhtimal daha kuzeyde bulunan Hahhum ile daha güneyde bulunan Razama arasında bir yerde olacaktır⁴⁴. Diğer kaydedildiği yerlerde ayırdedilmeyip yalnız başına Razama diye geçmesinden birbirine çok yakın oldukları anlaşılan her iki Razama'nın ise yukarıdaki bütün yerlere göre Diyarbakır havalisinde aranması her halde isabetli olur.

b) Kuşşara ve Luara gibi birincisi gerek Kapadokya metinlerinde gerekse meşhur Anita'nın Hitit'ce metninde mühim yer tuan ve ikincisi yeni olarak, neşredilmemiş bir metinde görülen şehir adlarının doğrudan doğruya -ra eki (?) ile sonlandıklarını söylemek herhalde isabetsizdir. Kuşşara'nın ne şekilde ayrılacağı tahmin edilemez. Luara'nın ise Şiliara, Ummin-ara gibi şahıs adlarına⁴⁵ kıyasla Lu-ara suretinde parçalanması gerekeceği yalnız bir teklif olarak ileri sürülebilir.

⁴² Henüz neşredilmemiş olan bazı metinlerde de Katara'ya rastlanmaktadır. Bunlar arasında en dikkate lâyık olanı Hr. 66.23 dür. Bu mektup her ikisinin de adı kaydedilmemiş olmakla beraber, muhtevassından anlaşılacağı üzere, Kaniş'den veya hiç olmazsa bu semtteki bir başka koloniden Hahhum'a yazılmış olmalıdır. Zira nishatum'u dahil ve şadū'atum'u hariç gümüş gönderiliyor ve bunlarla kutannum kumaşı satın alınması ve kumaşlar pahalı ise yerine kalay satın alınıp çabuk mektubu getiren postacı ile geri gönderilmesi isteniyor. Bu arada ayrıca bir miktar « iyi bakır » da gönderiliyor ki, hem kalay'ın hem de kutannum kumaşının temin edilebileceği ve nishatum'un alındığı yer yalnız Hahhum olabilir. Malûm olduğu üzere Anadolu'da lâzım olan kalay yalnız Asur ve Hahhum pazarlarından tedarik edilebilen bir meta olduğu gibi (E. Bilgiç, «Asurca vesikalara göre Anadolu'da maden ekonomikisi», s. 913 « DTCF Yıllığı » kutannum da yalnız Anadolu içerisinde alınıp satılan bir kumaş nev'idir. İşte bu mektubun en sonunda « 20 samru'atum Katara'dadır » deniyor ki, bize göre yukarıdaki izah tarzımız dolayısıyla Katara yine Hahhum ile bir arada geçiyor demektir.

⁴³ Götze, Kleinasien, s. 68 ; Landsberger, Belleten III, s. 233 v. dev. n. 24 ve 26. Landsberger tarafından isabetli bir şekilde Sivas'ın güney batısında bulunan bugünkü Divrik yakınındaki klâsik Chahon ile aynı olması ihtimali ileri sürülmektedir. Muk. Gelb, AJSL 55, s. 75.

⁴⁴ Hitit metinlerinde rastlanan -il nisbet edatlı Hulara-il ve İştahara-il şahıs adlarının tabanlarının da birer -ra ekini ihtiva ettikleri söylenebilir (Garstang, Index, s. 23 ve 25).

⁴⁵ Luara : BIN IV 219, 18 ; Şili-ara ; EL 8, 2, 22 ; Ummin-ara : KTS 54f, x+3 ; CCT III ; 31,7.

Pithana ve oğlu Anita'nın ilk merkezleri olan Kuşşara'nın yeri henüz tesbit edilmemiştir. Fakat gerek Kapadokya, gerekse mezkûr Hitit metnini gözönünde tutan bilginler burasının Boğazköy'e yakın bir yerde olacağını kabul etmişlerdir⁴⁶. Bize göre, Boğazköy'ün, hattâ Yozgat'ın güneyinde bulunmuş olmalıdır (S. 404).

6. -a ekli yer adları:

Şahıs adlarında olduğu gibi -a ekinin yer adları teşkilinde dahi kullanıldığı, aynı zamanda bir şahıs adı⁴⁷ olarak bulunan, Akku(u)-a veya bunn variyanı olan Amku(v)-a şehir adıyla açıkça anlaşılır. Şalahşu(v)-a'yı ve metnin kırık olması dolayısıyla yer adı olduğu ısrarla söylenemeyecek olan, fakat kuvvetle muhtemel bulunan Aşataru(v)-a ile henüz neşredilmemiş bir metinde bir defa rastlanılan Nanu(v)-a'yı da bu grupta mütalâa etmek icabeder.

Başka has isimlerde tesadüf edilmediği için bu dört şehir adının kökleri hakkında birşey söylenemez. Bunların dışında hem Kapadokya, hem de Hitit metinlerinde görülen Timelkia ve Tuhpia, yalnız Hititlerde görülen Kişşi(i)-a şehir adları da muhakkak surette, -ia değil, fakat -a ekini ihtiva etmiş olmalıdırlar.

Bugünkü Alişar höyüğünün eski adı olduğu muhakkak olan Akku(v)a veya Amku(v)a Hitit metinlerinde de Anku(v)a yazılışıyla geçer⁴⁸. Fakat, Alişar tabletlerinden gayri Kapadokya tabletlerinde, Gelb'in söylediği gibi, bir defa değil, müteaddit defalar Amku(v)a şehir adına rastlamaktayız⁴⁹.

Şalahşu(v)a şehri gerek Jena 281,11 ve Hr. 61,2 metinlerinde, gerekse Hitit metinlerinde⁵⁰ Hurama ile bir arada zikredilmiş olduğundan muhakkak surette bu şehre yakın bir yerde olmalıdır.

⁴⁶ Landsberger, Belleten III, s. 231 ve n. 11; Hardy, AJSL 58, s. 181, n. 14; Gelb, OIP XXVII, s. 13. Landsberger ve Hardy haklı olarak, Hrozny'nin düşüncesinin aksine Kuşşara'nın Kurşaura'dan ayrı olduğunu iddia etmişlerdir. Bk. n. 40.

⁴⁷ Şahıs adı Akku-a için bk. : OIP XXVII 1, 2.

⁴⁸ Garstang, Index, s. 4. Hititlerde bir de Nenişankuva şehir adı görülmektedir ki, bu pek tabii olarak Neniş + Ankuva kısımlarına bölünmek icabeder (Götze, Kleinasien, s. 126 ve n. 10).

⁴⁹ Gelb, OIP XXVII, s. 9 n. 103, Geçtiği diğer yerler için sondaki yer adları listesine bk.

⁵⁰ KBO IV, 13, I, 19.

Her ikisi Zalpa ile birlikte zikrediliyor. Kişşia'da Hitit metinlerine göre bilhassa Şamuha'ya yakın görülmektedir⁵¹. Sonuncusu ise (Şamuha) daima Hurama ile bir arada bulunuyor (S. 392-3.). Bu sebeple Kişşia'nın Boğazlıyan-Gemerek hâvalisinde olacağı ve buradan doğuya doğru gidildiği takdirde Şalahşua ve Şamuha'ya⁵² ve nihayet Hurama'ya varılacağı sanılır.

Timelkia'nın, bilhassa Kapadokya metinlerinde oldukça çok ve Hitit metinlerinde⁵³ birkaç kere geçmesine rağmen, yerini, hattâ istikametini doğruya yakın bir surette tayin etmek imkânsızdır. Çünkü bilhassa Kapadokya metinlerinde ekseriya yalnız başına ve bazan yün alınan bir şehir olarak zikredilmekte, lâkin maalesef yollarda yapılan masraflara ait listelerde hiç görülmemektedir. Buna rağmen bütün bu vesikalardan ve TC 81,44; II,27,16 metinleriyle, kendisi kârum'larda ticaret için dolaşan Asurlu Pusâsu'nun Kaniş'te oturan yerli karısı Lamaşa'ya yazdığı bir mektubu teşkil eden TC III,98,6 metinlerinden burasının Sivas-Malatya arasındaki çevrede, hattâ bu mntakanın biraz kuzeyinde olacağı tahmin edilebilir⁵⁴.

Tuhpia'nın yerini tesbit daha güçtür. Götze'nin III. Hattuşiliş metnine istinat ederek burasının Turhumit, Tavinia ve Zalpa'nın en kuzey batıda Boğazköy-Merzifon arasında olacağı hususundaki kanaatinin ne derece doğru olduğu kestirilemez⁵⁵. Kayde-

⁵¹ Garstang, Index, s. 28 ve 40 (= KBo III, 4, III, 48;) Götze, MVAG 38, s. 78.

⁵² Garstang, Şamuha, and Malatia adlı makalesinde (JNES I, s. 450 ve gerisi) Şamuha'nın Malatya ile aynı olması ihtimalini ileri sürüyor. Ve Meliddu =Malatya ayniyetini şüphe ile karşılıyor. Bizim yukarıda vardığımız neticeler ve kendisinin bu husustaki etraflı tetkiki Şamuha'nın hakikaten Fırat kenarında veya civarında olacağını açıklamaktadır. Fakat Şamuha'nın 2000 yıllarından beri yazılı kaynaklarda geçmesine mukabil Arslantepe kazılarında şimdiye kadar Eski Eti ve daha önceki çağlara ait hiçbir açık iz bulunmaması ve muahhar Asur kaynaklarının Malatya ile Meliddu'nun (klâsik Melitene) aynı olduklarını kuvvetle tekit eden malûmatı ihtiva etmeleri burasının doğrudan doğruya Malatya ile aynı sayılmasına imkân olmadığını göstermeğe kâfidir, kanaatindeyiz.

⁵³ Garstang, Index, s. 40; Lewy, OLZ 1923, s. 542 n. 1.

⁵⁴ Götze de Habbum, Harana, Şamuha, Timelkia, Tegarama, Luhuzatia şehirlerinin yerinin yukarı Kızılırmak ile yukarı Fırat arasındaki sahada aranması lâzım geldiği kanaatindedir: Kleinasien, s. 68.

⁵⁵ Muk: Götze, RHA I, s. 25; Kleinasien, s. 68. Tuhpia bir kere Hitit metinlerinde dahi Protohitit nisbet edatı ile Tu-u-hu-ub-bi-ia-il şeklinde geçer :

dildiği metinlerden hususiyle BIN IV, 233, 25, e göre burasının, Nenaşsa yakınlarında bulunduğunu sandığımız Şalatuar ile Kaniş'den (S. 404) çok uzakta olmaması lâzım geliyor.

Metinlerimizde Luhuzatia ve Luhuzutia ve Hitit kaynaklarında Luhuzantia olarak geçen yer adının hem -at hem de -a ekini ihtiva ettiği söylenebilir. Yukarıda işaret (s. 386 n. 8) ettiğimiz gibi burası Şalahşua ve Hurama ile semt bakımından ilgili görünmektedir ⁵⁵ a.

7. -na ekli yer adları :

BIN IV 228 mektubunun 7. satırında geçen Harşamna şehir adının gerek Harşumn-uman ⁵⁶, gerekse Şuppişamn-uman şahıs adlarına bakılarak Har-şaf / um-na şeklinde tahlil ⁵⁷ edilmesi gerekmektedir. Böylece şehir adlarında tesbit edilen -na ekini hakikaten diğer birçok şehir adlarında da görmekteyiz. Bunlarda -na'nın kökten muhakkak ayrılması ve bir ek telâkki edilmesi daha uygun düşmektedir. Bu çeşit yer adlarından bazıları Eti metinlerinde de geçiyor. Fakat onlarda Hitit metinlerinde bulunmayanlarına da rastlıyoruz ⁵⁸.

Maalesef Kapadokya vesikalarında görülen -na ekli yer adlarından çoğunun hangi çevrede olacakları hususunda dahi bir fikir edinmek imkânı olmuyor. Çünkü bunların bir kısmı yalnız bu metinlerde birer, ikişer defa ve tek başına geçmektedirler. Alsa-na, Supa-na ⁵⁹, Harsiuna ⁶⁰, Vanisa-na'nın ⁶¹ yerleri tamamiyle

Garstang, Index, s. 47. Garstang Tavinia'yı yeni olarak Nefesköy ile aynı tutmaktadır (AJA XL VII 1, s. 47).

^{55a} Götze Luhuzatia ile Hitit metinlerindeki Lavazantia'nın aynı olduklarını, bu metinlerde her ikisinin daima aynı şehirlerle ve hususiyle Hurama ile ilgili olmalarına istinaden, ileri sürüyor (Kizzuwatna, s. 72).

⁵⁶ TC 87, 29.

⁵⁷ EL 10, 2.

⁵⁸ Götze, Kleinasien, s. 125: Hattarina, s. 126: Urikina.

⁵⁹ Alsa-na: TTC 8, 9 Supa-na: TC III 270, 42; E. Bilgiç, Mez, Tezi, 10, 10.

⁶⁰ Bu şehir adı muhtelif şehirlerin tanrılarının sayıldığı KUB VI, 45, II, 34 metninde de geçmektedir. Burada takdis edilen tanrı Vaşhaliş muhakkak surette bizim -lia ekli şahıs adları grupundan olmalı ve Hititlere de intikal etmiş bulunmalıdır. Bunu vaşha- kökü de açıkça göstermektedir (s. 405). Fakat bu tanrı adı, Lewy'nin çok önceden ileri sürdüğü tarzda aynı metnin 48-49 nu satırlarında güneş tanrısının tebil edildiği yer olarak geçen Uaşhania şehir adının da (s. 387, 401, 405) Va-aş-ha-li2-ia okunacağını gösteremez. Çünkü, Kapadokya metinlerinde gerçekten ni işareti li2 yerine de kullanılıyorsa da bu metinlerden az yirmi defa Vzikredilen aşhania'nın bir defa olsun, sözde aslı sesi vermek

meçhuldür. Son ikisinin köklerinin de başka parçalara ayrılıp ayrılmayacağı bilinemez. Yalnız Harsiuna'nın kökünün metinlerimizde bir kere rastlanan Harsiva⁶² yer adıyla aynı olacağı muhakkak sayılabilir. Yine metinlerde bir defa geçen Valhikina şehir adının Kaniş ile birlikte bulunması coğrafi bakımdan bir kıymet ifade etmez⁶³. Valhikina Hitit metinlerinde görülen Urikina⁶⁴ şehir adıyla yanyana getirilince her ikisinin de yalnız bir -na ile değil, -kina ile sonlandıklarına veya daha doğru bir ifade ile bir ek veya bir kelime olduğu anlaşılabilen bir (kina) ayırmak gerektiğine hükmedilir.

Hara-na veya Harra-na şehir adının da, yer adlarının serpilmiş ve irtibatsız bir tarzda bulunduğu CCT 29, 23 metninde Vuluşna'dan önce ve KTHahn 14, 18-24, de Vahşuşana'dan sonra geçtiğini kayıtlarla iktifa etmek zorundayız.

Patna şehir adında bir -na ekinin ayrılmasının ne derece isabetli olacağı kestirilemez. Metinlerimizde birkaç yerde görülen bu şehir adı TC III, 211, 50, de Timelkia'dan sonra zikredilmektedir. Bunun muahhar zamanda Harran yakınında görülen Batna ile münasebetli ve onunla aynı olması kuvvetle muhtemeldir.

Bu kısımda yeri ve istikameti daha iyi tayin edilebilecek olan şehirler Harşumna, Vahşuşa-na ve Abarna'dır. Harşumna'nın yeri

üzere hakiki li işaretiyle ve Va-aş-ha-li-a yazılışıyla görülmez. Sonra Prof. Güterbock'un bana bildirdiğine göre Hititede ni işareti ancak Akadca kelimelerde li₂ olarak görülmüyor; fakat asıl Hititce ve yerli kelime ve isimler de ni asla li işareti yerine kullanılmıyor. Bu sebeple DVaşhalia ile Vaşhania şehir adı kökleri bir fakat ekleri ayrı olan başka şeylerdir ve Kapadokya yerli malzemesinde birbirinden ayrı bir -lia ve bir de -nia eki vardır. Muk.; Lewy, OLZ 1923, s. 543 ve n. 2. Kamma-lia, Suma-lia, Tarma-lia, Tarsu-lia, Tutha-lia v.s. şahıs adlarından (bu adlar için Stephens, PN) ve Vaşha-nia, Tavi-nia, Tata-nia yer adlarından aşağıda (s. 405-6) bahsedilmiştir.

⁶¹ Gelb bu şehir adının, Anisala (EL 245, 2-22) şahıs adı ile mukayese edilmesini teklif ediyor ki, bu imkânsız görünüyor. Çünkü Valama'nın Ulama olması gibi hallere metinlerimizde gerek yerli, gerek Asurca kelimeler arasında çok tesadüf ettiğimiz halde va'nın a'ya tahavvül ettiği hallere rastlamıyoruz. Meselâ vardum kelimesi urdum olarak bulunur, fakat ardum şeklinde görülmez. Filhakika Anisala -la ekini almış bir ad tesiri vermektedir; fakat kök bakımından Vanisa-na şehir adıyla Anisala'yı ayrı saymak daha doğrudur.

⁶² KTS 35 a, 7.

⁶³ Mat. 11 b, 21 de gördüğümüz bu şehir adı şu ibare içerisinde geçer: Kniş'in nebatî yağını Valhikina'nın (hayvanî) yağına değiştir...

⁶⁴ Eti metinlerindeki Urikina şehrinin yeri için bk. Garstang, Index.

hakkında Kültepe ve Hitit kaynaklarından ziyade⁶⁵ Mari mektuplarından malûmat edinmek mümkündür⁶⁶. Burada çıkan bir mektupta Harşumna, Kaniş ile Hattuşa arasında geçiyor. Bu sebeple Harşumna'nın hakikaten Kaniş ile Hattuşa arasında olacağı hususunda Dossin'in ileri sürdüğü düşünce doğru olmalıdır.

Yalnız Kapadokya metinlerinde görülen⁶⁷ Vahşuşana'nın yerini tayin bakımından, Puruşhanda şehri (S. 387) münasebetiyle bahsettiğimiz, bir nevi yolculuk masrafları listesi mahiyetindeki TC III, 165 ve OIP XXVII, 54 metinleri çok mühimdirler. Birincisinde, Kaniş'den kalkarak Vaşhania-Nenaşsa-Ulama üzerinden Puruşhanda'ya varıldığı, ikincisinde ise yine Kaniş'den kalkarak Vaşhania-Mallita üzerinden Vahşuşana'ya varıldığı kaydediliyor. Yani Vahşuşana'ya giderken yol Vaşhania'da başka bir istikamete sapmaktadır. Bunun kuzeye değil, fakat güney-batı istikametine sapmış olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü bir taraftan, Kaniş-Nenaşsa (=Nanassos) istikameti gözönünde tutulursa güney-batı cihetine giden ve ancak dört duraklama ile Puruşhanda'ya ulaştıran yolun ucunun Tuzgölü'nün güney-batısına kadar uzanacağı ve Puruşhanda'nın hakikaten buralarda aranması düşüncesi akla yakın gelmektedir. Bu tahmini tekit eder mahiyette olmak üzere Puruşhatum ve Vahşuşana'nın birçok metinlerde bir arada geçtiklerini, bilhassa KTHahn 1'e göre birbirlerine çok yakın bir mesafede ve kese bir yolla bağlı gibi göründüklerini kaydetmeliyiz. İşte bu müşahedeler dolayısıyla, Uşhania'nın Ürgüp-İncesu arasında, Ulama'nın Aksaray-Sultanhan güneyinde, Puruşhatum'un Sultanhan-Konya arasındaki çevrede ve Mallita'nın Ürgüp-Niğde arasında,

⁶⁵ Bu yerler için bk. S. n. ve Hitit metinlerinde Götze'nin kaydettiği TH 2 VI, 1, 4 den başka KBo III 54, 3 de görülen kırık şehir adının da URUHar-ş[a-am-na-aş] olarak tamamlanması gerektiğini sanıyoruz. Aynı metnin 4. satırında ise bir URUHu-ur-şa-am-ma-aş okunuyor ki, burasının, yukarıdaki tamamlama doğru çıktığı takdirde Harşamna'dan ayrı olması icabeder; fakat arkası arkasına geçtiklerinden birbirlerine yakın olacakları da kendiliğinden anlaşılır. Metnin devamınca URUArzava, URUHattuşa, URUPuruşhanda yazılı bulunmaktadır.

⁶⁶ Dossin, RHA V, s. 74 v. dev.

⁶⁷ 11 inci satırındaki am-mu-uk-ma-kan ^mAr-[x-x-x-x] bakiyesinden Arnuvanda'ya ait olacağı sanılan KUB XXIII, 116, I., metnin 7 inci satırında görülen şehir adının URUVa-ah-şu-ş[a-na] olarak tamamlanması halinde Hitit metinlerinde de bir yer tesbit edilmiş olur.

Vahşuşana'nın ise Niğde civarında aranmasının isabetli olacağı fikrindeyiz. Puruşatum gibi büyük bir beylik merkezi olmasına rağmen, sondaki listede görüleceği üzere, burası da bir metinde memleket (mātu) olarak kaydedilmiştir.

III. Ur hanedanı zamanına ait vesikalarda da bir defa tesadüf edilen ve metinlerimizde bir kumaş imal ve istihsal yeri olarak görülen Abarna (n. 28) nın klâsik Abarne (bugünkü Çermik) ile aynı olduğu kabul edilmiştir⁶⁸.

8. -ta ekliler :

Yer adları teşkili hususunda bir -ta ekinin de işe yaradığı muhakkaktır. Çünkü Kapadokya metinlerinde görülen Mallita şehir adının kökünü teşkil eden kelime Hitit metinlerinde karşılaşılan bir Malli(i)-aş nehir adında ve buna -aşşa eklenmek suretiyle sonradan yapılmış olduğu sanılan Malli(i)-aşşa şehir adında da görülmektedir (389).

Böylece -ta'nın şehir adları teşkiline de yarıyan bir ek olduğunun tesbitten sonra metinlerimizdeki diğer -ta ile sonlanan yer adlarının da aynı çerçeve dahilinde mütalâa edilmesi gerekeceğini söyleyebiliriz. Bunlardan yalnız Kapadokya vesikalarında ve birer veya ikişer kere geçen Hapura-ta' ve Karpata'nın yerleri tesbit, hattâ tahmin edilemez. Hapurata Kapadokya metinlerinde ancak "iyi bakır", cinsi mevzuu bahsolvediği geçer⁶⁹.

Mallita şehrinin, az önce Vahşuşana münasebetiyle söylediğimiz şekilde OIP XXVII,54 metnine göre Niğde - Ürgüp arasındaki mîntakada aranması uygun olmalıdır⁷⁰.

⁶⁸ Geib, OIP XXVII, s. 11 ve n. 134; AJSL 55, s. 66; E. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantischen Reiches, s. 34-5, 139 ve n. 6.

⁶⁹ Mata'nın Ma-ta şeklinde ayrılmasının doğru olmayacağı sanılır. Hitit metinlerinde de görülen bu yer için bk: Götze, Kizzuwatna, s. 52, n. 198.

⁷⁰ Telipinu metninde görülen (2BoTU 23 A III, 39, B III, 3, G III, 2) ve Mallita ile başlayan kırık şehir adı Forrer tarafından, herhalde KUB VI, 45, II, 33 deki URUMa-li-ta-aş-ka-ri'ye uyarak Ma-al-li-ta-[aş-ku-ri-aş] olarak tamamlanmıştır. Fakat URUMa-li-ta-aş-ku-ri'nin sonundaki kuri biraz ayrı durmaktadır ve sonu kırıktır; Sonra, söylediğimiz gibi Kapadokya metinlerinde bir Mallita şehri vardır ve URUTaşkuria da aynı zamanda Hitit metinlerinde dahi görülür (Götze, RHA I, s. 30). Bu vaziyete göre bütün bunların URUMallitaş'dan ibaret olacaklarını kabul fikri insana makûl gelir. Mesele başka bir yönden ele alınacak olursa, URUMallitaş-kuri-x diye ayırıp kuri'den sonra bir kırık

Kapadokya metinlerinde kumaş elde edilen bir şehir olarak tanıdığımız Taggašta'nın yeri için ancak Hitit kaynaklarına istinaden bir tahmin yapmak mümkün olur. Orada Taggašta/aş şeklinde birkaç defa geçen ve hem bir şehir, hem de bir memleket olarak gösterilen bu yerin hususiyle II. Murşiliş'in yıllığında Kaşka seferi münasebetiyle bahse mevzu olması dikkati çeker. Bunlardan KBo II,5, II, 1-8'de mezkûr kiral, yılbaşında Kızılırmak kenarında kurduğu karargâhından kalkıp isyan eden Kaşka memleketlerine karşı gittiğini ve evvelâ Taggašta şehrine, sonra sıra ile İştaluppa, Kappuppuva şehirlerine vardığını söylüyor⁷¹. Bu sebeple Hitit merkezinin kuzey doğu mıntakasında olacağı tahmin edilen Kaşka memleketinin bir parçası olan Taggašta şehrinin de Sivas havâlisinde bir yerde olacağı sanılır. Batlamiyus tarafından zikredilen Dagusa ile bunun arasında, bazılarının düşündüğü gibi, bir münasebet olmasa gerekir⁷².

9. -ar ekli yer adları :

Böyle bir ekin şehir adları teşkilinde kullanıldığını kesin bir surette tesbite yarıyacak kadar bol nümune yoksa da şimdilik şalatu(v)ar, Puhitar, Kilar⁷³ gibi yer adlarında yukarıda gördüğümüz pek çok şahıs adlarındakilere müşabih olarak bir -ar ekinin varlığı kabul edilebilir.

işaretin daha varlığını kabul ettiğimiz takdirde ayrılan ku-ri-x'i izah edemiyoruz ve dediğimiz gibi hem Hitit, hem de Kapadokya metinlerinde ayrı bir Taşkuria şehir adına tesadüf ediyoruz. Bu iki hal ise esasen Malli-ta diye ayırdığımız şehir adının kökü ile Taşkuria'nın birleşmesi suretiyle meydana gelen bir Malli+taşkuriaş şehir adının hakikaten ayrıca mevcut olabileceği lehindedir (Landsberger, ZA 35, s. 224, n. 4). Biz Hitit metinlerindeki daha açık yazılışlara rastlamadan bu iki ihtimalden hangisinin daha doğru olabileceğini tefriğe kalkışmaktan çekiniyoruz.

⁷¹ Murşiliş, KBo V, 8, I, 3-6 da dabi, Şadduppa ve Marišta'ya hücum eden Taggašta'lılara karşı gittiğini ve metnin 25-34 üncü satırlarında Taggašta'yı alıp yerleştikten sonra sıra ile İştaluppa, Takkuvahina, Kappuppuva şehirlerini ele geçirdiğini söylüyor. Burada görülen Marišta ile başka metinlerde görülen Harašta (Garstang, Index, s. 18) şehirlerinin yine -ta ekli adlardan olmaları sanılır.

⁷² Muk. Garstang, Index, s. 44.

⁷³ Burası yalnız CCT III, 14, 22 de amtam Kilaritam «Kılar'lı esire» şeklinde geçer. Hitit metinlerindeki, Alge'nin bir müstahkem mevki olarak zikredilen Kutmar'ın hakikaten bir -ar ekini ihtiva edip etmediği bilinemez (Garstang, Index, s. 30).

Şalati/u(v)-ar'ın Kapadokya metinlerinde ekseriya Vahşuşana ile birlikte geçmesi dikkati çeker. Bulunduğu 25—30 metinden birkaç tanesi hem şehrin yerini hem de, bir vabartum “uğrak yeri,, olan Şalatuvar'ın Vahşuşana kârum'una müstemleke idaresi bakımından bağlı ve tabi olduğunu göstermek yönünden ehemmiyet kazanırlar⁷⁴. BIN IV 233,17 de Şalatuvar'dan⁷⁵, birisinin bu mektubu yazıldığı şehre geleceği ve yazanın da Kaniş'e gideceği kaydediliyor. Şalatuvar başta Anita'nın tarihî metni olmak üzere Hitit metinlerinde de görülür⁷⁶. Fakat burada, merkezlerin artık biraz daha kuzeye intikal etmiş olması sebebiyle Kuşşara, Neşa ve Zalpa şehirleri ve Hulaş nehri ile bir arada zikrediliyor. Bütün bu kaynaklardan bu şehrin yeri hakkında emniyetli bir netice çıkarmak müşkül görünmekte ise de, bir yandan Niğde civarında aranması gerektiğini kaydettiğimiz Vahşuşana'ya yakın alâkası ve Kaniş'e de çok uzakta olmaması, öte yandan Kızılırmak'la (= Hulaş) ve onun kavsi içerisinde aranan şehirlerle yanyana zikri dolayısıyla Götze'nin de teklif ettiği şekilde orta Kızılırmak⁷⁷ çevresinde bulunduğunu düşünmek her halde en hakikate uyan bir görüş olur. Sonra bütün bu şehirlerin bu kadar sıkı bir tarzda birbirleriyle alâkalı bulunmaları Kuşşara'nın da Boğazköy'ün, hattâ Yozgat'ın güneyinde aranması yoluna sevkeder.

Puhitar'a gelince, yalnız kalay nakline dair bir metindeki⁷⁸ “şehirden Puhitar'a kadar 3 mina şatum'dur,, ifadesinden burasının Asur'a yakın olacağı hükmü verilemez. Çünkü datum “komisyon,, olarak verilen miktar fazladır. Ve bu Puhitar'a varıncaya kadar muhtelif duraklarda verilenin yekûnunu kasedebilir.

⁷⁴ TC 32, 6; Jena 440, 5.

⁷⁵ BIN IV 70, 8 - 10 daki «Turhumit'den Vahşuşana'ya, Vahşuşana'dan Şalatuvar'a gitti» ifadesi bu üç şehrin aynı çevrede ve aynı yol üzerinde olduklarını göstermese gerektir. Çünkü bu cümleden önce «başka bir yoldan şimdi gitti» denmektedir.

⁷⁶ Anita metninin neşredildiği yerler için bk. Hrozny, AOr, I, s. 273; KBo III, 22 = 2 BoTU 7. İlâveten Şalatuvar için bk. KBo IV, 13, I, 41.

⁷⁷ Götze, Kleinasien, s. 68.

⁷⁸ Hakikatte hem CCT II 21b,8 hem de IV 46b,8 de «şehirde Puhitar'a kadar..» ibaresi bulunmakla beraber bu iki metin muhteva ve hattâ satırların muhtevaları ve yazılarının üslûbu bakımından tamamen birbirinin aynı olduklarından, aynı vesikanın farkına varılmadan Smith tarafından iki defa kopye ve neşredildiği anlaşılıyor.

10. *-nia ekli yer adları:*

Malla-vaşhi, Malla+vaşhi-na⁷⁹ ve Tavi-uman⁸⁰ şahıs adları münasebetiyle söylediğimiz veçhile Vaşhania ve Tavinia şehir adlarında bir -nia ekinin ayrılması lüzumuna muhakkak nazariyle bakılabilir.

Yine -nia eklilerden olduğunu sandığımız Tata-nia şehir adına metinlerde birkaç yerde rastlanır. Fakat bunlar arasından TC III, 166, 8'de Zalpa ile birlikte zikredilmiş olması onun Zalpa yakınında olacağına bir işaret telâkki edilebilir.

Hem Kapadokya, hem de Hitit metinlerinde müteaddit defalar tesadüf edilen Tavinia şehrinin de nerede olduğunu eyice tesbite imkân yoktur. Fakat bilhassa 2 BoTU 13, I, 17'de bunun da Zalpa ile bir arada bulunması dikkate değer. Biz her iki ana kaynaktan (Kapadokya ve Hitit) edindiğimiz intibalara dayanarak Zalpa'nın Kırşehir civarında ve Tavinia'nın Kırşehir-Ankara arasındaki mıntakada aranması lâzım geleceğini sanıyoruz⁸¹.

Vaşhania'nın, yukarıda söylediğim şekilde (s. 387,401) Kanişden Puruşanda'ya ve Vahşuşana'ya giderken ilk uğranılan şehir olması dolayısıyla burasının İncesu-Ürgüp arasında olacağı kat'iyetle ifade edilebilir⁸².

11. *-ria ekli yer adları:*

Birçok şehir adlarında ayrı bir ek olarak ortaya çıkan -ria'nın⁸³ Taşkuria⁸⁴, Sakaria⁸⁵ ve belki Nihria'da da⁸⁶ müşa-

⁷⁹ EL 105, 13; 303 A, 1, 12, B 5. 4, 1.

⁸⁰ Mat. II 7 b, 1.

⁸¹ Götze bu iki şehir ile Turhumit ve Tuhpia'nın Boğazköy - Merzifon arasında olacaklarını kabul ediyor: Kleinasien, s. 68.

⁸² Hitit kaynaklarında Tamalki-Hatra-Taşhenia-Zalpa sırası arasında görülen Taşhenia ile Tintunia ve Zaraşşania (Garstang, Index) şehir adları, adı geçen -nia ekli şehirler kısmına dahil olmalıdırlar. Yukarıdaki sıraya dikkat edilirse doğudan batıya dizildikleri söylenebilir. Çünkü Tamalki'nin (= Timelkia) yukarıda işaret ettiğimiz veçhile Sivas - Malatya arasında olması muhtemel bulunmakta. buna mukabil Zalpa'nın Kırşehir civarında aranması lüzumu kat'i görünmektedir (s. 398 ve 404).

⁸³ Alaria, Utkaria, Tamuria, Haravaria, Kakaria vs. şahıs adları gibi (bk. Stephens PN).

⁸⁴ Bk. yukarıda s. 402 n. 70.

⁸⁵ TC 87,2-5.

⁸⁶ KTS 12, 23; CCT II, 49, 14; EL 210 A, 3, 9, B 7, 11.

hede edilmesi bunun aynı zamanda yer adları teşkiline yaradığı kanaatini vermektedir. Fakat Kapadokya tabletlerinde bu husustaki misaller mezkûr üç şehir adından ibarettir. Bunlardan ilk ikisi ancak birer kere ve bağımsız olarak görüldüklerinden nereye yerleştirilecekleri bilinemez.

Ekseriya Nihria, arasıra da Nahria, Nahiria değişik yazılışlarıyla görülen ve Mari mektuplarında ve muahhar Asur kırallarının kitabelerinde de çok kere şehrin adı geçen bir şehirdir. Burasının hususiyle bu metinlerin verdiği malûmata göre Mardin havalisinde bulunacağı Landsberger tarafından ileri sürülmüştür⁸⁷.

Hitit kaynaklarında rastlanan Hippuria şehir adının da bu kısımda mutalâa edilmesi lâzımdır⁸⁸. Fakat yeri hakkında birşey söylenemez.

12. -lia ekliler :

Kamma-lia şeklinde tahlil ettiğimiz şahıs adının⁸⁹ şehir adı olarak ta bulunduğuna gerek Kapadokya, gerekse Hitit metinlerindeki kayıtlarla şahit olmaktayız⁹⁰. Bunun gibi, Kültepe metinlerinde bir defa ve Hitit metinlerinde hiç görülmiyen -lia ekli Amalia şehrinin de yerini tesbit edemeyiz.

Hitit kaynaklarında, Arzava memleketlerinin bir parçası olarak gösterilen ve yine -lia ekini ihtiva ettiği sanılan Kuvalia'nın henüz yeri kat'i surette tayin edilmiş değildir. Metinlerden edinilen intiba burasının Anadolu'nun merkezindeki, Hitit devleti arazisine en yakın bulunan bir Arzava bölgesi olduğudur.

13. -(a)t ekli yer adları :

Bazı şahıs adları⁹¹ gibi bir kısım yer adlarının da -(a)t eki ile sonlanmış oldukları göze çarpmaktadır. Bu meyanda bilhassa,

⁸⁷ Belleten III, S. 217 ve n. 32; Götze, Kleinasien, S. 68.

⁸⁸ Hrozny, SH s. 51. Protohitit nisbet eki olan -il ile birlikte yani bir şahıs adı olarak bulunmaktadır.

⁸⁹ Diğer -lia ekli şahıs adları: Hupa-lia, İa-lia, Suma-lia, Tarma-lia, Tarsu-lia, Tutha-lia (Stephens PN). Ayrıca bk. yukarıda n. 60.

⁹⁰ Lewy tarafından AHDO, 1, s. 107 de transkripsiyon ve tercümesi verilen Baltimore tabletinde bir şahide izafetle Mara şa Kammalia şeklinde geçiyor. Fakat Hitit metinlerinden Şuppiluliumaş yıllığından bir yer adını gösterdiği daha açık bir surette anlaşılıyor (2BoTU 25 I, 9). Burada KURURUKammalia olarak görülmektedir. Metin içerisinde ikinci misal olarak zikrettiğimiz

kupurşinum⁹² kelimesiyle karşılaştırıldığı takdirde Kupur-n-at şeklinde tahlil edilmesi akla yakın gelen ve Hitit metinlerinde Kapurnanda olarak bulunan Kupurnat ile⁹³ Kunanamit⁹⁴, Savit, Turhumit şehir adlarını sayabiliriz. Belki Uşşa ile birlikte zikredilen ve ancak bir yerde görülen Huturut'u da⁹⁵ bu gruba sokmak lâzımdır.

Kupurnat'ın yeri hakkında gerek Kapadokya, gerekse Hitit kaynaklarından tatmin edici netice çıkarmak müşküldür. TC II, 27, 3-26 ya dayanarak Timelkia'ya yakın olacağı söylenebilir (s.398, 400). Hitit metinlerinde Hakmiş (Amasya? Bk. n. 18 ve 98) ve Taptika'dan önce İştahara ve Tabika'dan sonra sayılmaktadır ki, bu şehirlerden hele son üçünün yerleri hakkında birşey bilinmediğinden Kupurnat'ın yerini tayin de güçleşiyor.

Kapadokya tabletlerinde mühim bir bakır istihsal yeri olarak görülen Kunanamit'in (Kunana-mi-t) yeri için de mukni bir fikir ileri sürmeğe imkân göremiyoruz. CCT II 23, 6-37 metninden Savit memleketi ile bir yakınlığı olacağı tahmin edilebilir. Fakat sonuçta da zaten yalnız bu metinde görüldüğünden hangi bölgeye yerleştirilecekleri bilinemez.

Amalia yer adı da «Talia u Taliş mer'isu şa Amalia...» halinde geçer.

⁹¹ Hur-at, Nik-at, Şar+nik-at, Şia-at (metinde Şi-a-at olarak yazılmıştır). Tarha+şia-(ə)t, A-şê-(e)t, Vali+şê-(e)t, Tami-şê-(e)t gibi -(a/e)t ekli şahıs adlarından bir kısmı Stephens, PN de de bulunabilir.

⁹² Hep hūrāşum kupurşinum olarak geçen bu kelime için bk: TC 47, 17; III. 43, 8; Mat. II. 30. .x.+3.

⁹³ Kupurnanda kılığına nasıl girdiği hususunda bk. s. 386 ve n. 8

⁹⁴ Buradan istihsal edilen bakıra metinlerde eri'um kunanama'ium denmektedir. Sami nisbet edatı olan -ium'un eklenmesi sırasında t'nin bırakılması da bunun ek olduğunu açıkça gösterir. Yalnız diğer benzerleriyle birlikte Kunana-mi-t suretinde tahlili icabeden (n. 98) yer adına -ium eklenirken -mi'nin -ma olması dikkati çeker.

⁹⁵ Bu iki yer adı gizli amütüm ticaretine ait olan BIN IV, 45 mektubunda geçer. Orada şöyle deniyor: kārūm bilmesin, burada Uşşa rabi sikkatum'u ve Huturut rabi sikkatum'u beni mahkemeye çağırmasınlar...

Uşşa başka metinlerde de müteaddit defalar geçmekle beraber yeri hakkında bir fikir edinilemez. Hitit metinlerinde Uşşa bir kere Nenaşşa ve Hubişna arasında zikredilmektedir (Garstang, index, s. 49). Garstang tarafından burada, KBo IV, 13, I, 48 de de bir Uşşa geçtiği ve bunun Halpa ve Pala ile bir arada geçmekte olduğu söylenmekte ise de, bu yerin okunuşu doğru değildir. Götze'nin, yeni olarak Kizzuwatna, s. 23 de kaydettiği üzere, KUB VI 45, II, 38 e göre de Uşşa, Parşhunta ile birlikte aşağı memleket içerisine düşmektedir.

Takriben 40 kadar Kapadokya tabletinde geçmesine rağmen, iyi cins bakır istihsalinde mühim rol oynayan Turhumit'in yeri hakkında açık bir bilgi edinilemez. Birçok metinlerde Vahşuşana ve Şalatuar'dan önce sayılmakla⁹⁶ ve Puruşatum da daima bunlarla birlikte geçmekle beraber diğer bütün metinlerin gözden geçirilmesi neticesinde Turhumit'in bu üç şehre yakın olmadığı kanaatine varılıyor. Gelb ve Götze, burasının Merzifon-Boğazköy arasındaki mıntakada olacağını kabul etmişlerdir⁹⁷. Fakat Hitit metinlerindeki Turmitta'nın⁹⁸ ekseriya İşuva, Kaşka ve Mitanni

⁹⁶ TC II, 36, 30-48 ; BIN IV 70, 6-10.

⁹⁷ Götze, Kleinasien, s. 68 ; Gelb, OIP xxvii deki harita.

⁹⁸ Bu metinlerde daima Turmitta olarak yazılmakta ve hem bir şehir, hem de bir memleket olarak gösterilmektedir. Bu haliyle sonunu, Hitit kaynaklarında rastladığımız diğer URUİşhupitta, URUKarışmitta ve URUKişmitta, URUŞanhuitta ile bir araya getirmek kabilidir. Yalnız Turhumit'in mi sonradan Hititler tarafından kendilerinde mevcut bu yer adlarına benzetilerek Turmitta şekline sokulduğu yahut hepsinin birden Hititlere yerli halktan intikal etmiş olup onlar tarafından mı -(i)t ekinin -itta şekline sokulduğu ve meselâ eski bir Kışmit'in Etilerde Kışmitta halini aldığı hususunda birşey söylenemez. Fakat Kışmitta vesaire gibi Hitit metinlerinde -il ekiyle birlikte bulunan, yani şahıs adı kılıfına girmiş olan bütün yer adları gözden geçirilirse (Götze, RHA I, s. 18 v. dev. Garsting, Index, 3-52) bunların umumiyetle bahsedegeldiğimiz -ra, -ta, -na, -a, -ria, -nia, -(t)ta gibi bizim ikinci dil grupuna has saymak istediğimiz ekleri ihtiva ettikleri kolayca müşahade edilir. Halbuki -anta, -aşşa, -urna vesaire gibi eklerle yapılmış şehir adlarına -il ekinin takıldığı hallere hemen hiç tesadüf etmiyoruz. Bu husustaki başlıca müstesna misalleri metinlerimizdeki Harşumnuman (s. 399) ve KUB XXVIII, 171 deki Ziplandil teşkil eder. Binaenaleyh, sonlarına -il eklenerek şahıs adı yapılabilen ve -(t)ta ekini ihtiva eden Karışmitta, Şanhuitta vesaire gibi şehir adlarının da eski yerli halktan Hititlere intikal etmiş bulunması akla yakın gelir ve Turhumit, Kışmit, Şanhuit vesairenin sonradan Hititler tarafından -a taban vokali ilâve edilmek ve t'nin de tezauf etmesi suretiyle Turmitta, Kışmitta, Şanhuitta halini aldıkları söylenebilir.

Burada dikkati çeken diğer bir nokta Turmitta, Kışmitta, Karışmitta ve yalnız Kapadokya metinlerinde görülen Kunanamit şehir adlarında sade bir -t ekinin değil müşterek bir -mit elemanının bulunmasıdır. Büyük bir ihtimal ile bunlarda, gerek Kapadokya vesikalarındaki Kupurnat, Savit, Huturut gerek Etilerdeki Şanhuit, İshupit'de olduğu gibi yalnız birer -t eki değil fakat birer -mi-t ayırmak daha isabetli olacaktır (s.407 ve n.18). Bunlara uyarak Eti metinlerinde Hakmiş, Hakmişşa veya Hakpişşa (Götze, RHA I s. 22, 27 ve n. 23) yazılışlarıyla geçen şehir adında dahi bir -mi-ş ayrılacağını çekinmeden söyleyebiliriz. -ş eki meselâ Kani-ş ve Kani-sia şahıs adının karşılaştırılmasıyla meydana çıkar. Götze'nin teklif ettiği Hakp/miş=Amasya ayniyeti ihtimalden uzak sayılmaz.

işleri münasebetiyle kaydedildiğine bilhassa dikkat etmek icabeder⁹⁹. Umumiyetle Işuva daha ziyade Malatya çevresine ve onun doğusundaki bölgeye yerleştirilmek istendiği gibi^{99 a} Götze'nin ve bazı bilginlerin kanaatinin aksine Kaşka memleketleri de^{99 b} Boğazköy bölgesinin kuzey ve kuzey-batı kısımlarında değil, fakat kuzey-doğu cihette, yani Tokat-Sivas havalisi doğusunda olmalıdır. Mitanni devletinin hâkim olduğu saha ise malûmdur. Binaenaleyh Turmitta'nın ekseriya bu memleketlerle bir arada zikri bir tesadüf eseri olmamalı ve her üçünü de ilgilendiren bir sahada bulunduğu bir delili gibi telâkki edilmelidir. Onun için burasının bugünkü, kelime bakımından da benzerlik arzettiği Darende ile münasebetli olacağı meselesi hiç de yabana atılacak bir düşünce olmasa gerekir¹⁰⁰. Bu düşünce aynı zamanda iyi cins bakır istihsal yeri olarak Kapadokya metinlerinde gördüğümüz Durhumit'e çok uygun gelir. Çünkü Anadolu'nun en bol bakır yatakları bulunan doğu mıntikasının kenarına düşmektedir. Sonra Durhumit =Darende ayniyeti kabul edildiği halde biraz önce bahsettiğimiz BIN IV, 70 metnindeki "başka bir yoldan," kaydı ile verilen Turhumit-Vahşuşana-Şalatuvar sırasını da izah mümkün olabilir. Yani Turhumit'ten kalkılarak Kaniş'e uğramadan, doğrudan doğruya Kayseri güneyinden Niğde civarında bulunacağını söylediğimiz Vahşuşana'ya gelindiği (s.404ve n.75) ve oradan kuzey istikametinde ve yakında bulunan Şalatuvar'a geçildiği tasavvur edilebilir. Kayseri'nin güneyindeki Everek'de de tablet bulunmuş olması böyle bir aşağı yolun mevcudiyetine işaret sayılabilir. Yalnız muahhar Asur kaynaklarında eski Tegarama'nın Tilgarimmu (bugünkü Gürün) yazılışıyla pek çok kereler geçmesine rağmen onun çok yakınında bulunan Turmitta'dan hiç bahsedilmemiş olması dikkati çeker.

⁹⁹ Garstang, Index, s. 13.

^{99 a} Götze de son olarak Işuva'yı Harput bölgesine, Fırat'ın iki tarafına koymakta, bir yandan Kizvatna öte yandan Hurri memleketi ile hudut olduğunu ileri sürmektedir (Kizzuwatna, s. 40).

^{99 b} Götze Kaşka memleketinin kuzeyde olduğu kanaatinde, son eserinde de ısrar ediyor (Kizzuwatna, s. 2, 40).

¹⁰⁰ J. Demy, RHA IV s. 225. Garstang burasının Hitit metinleri üzerindeki son incelemeleriyle Yenihan (Yıldızeli) ile aynı olacağı neticesine varmıştır: Muk. AJA XLVII 1, s. 55 v. dev.

14. *Katlama (mükerrer) yer adları :*

Kapadokya metinlerindeki muhtelif tipte ve bol miktarda katlama yapılı şahıs adlarının yanında ¹⁰¹ ikinci hecenin tekerrürü suretiyle meydana gelmiş tek bir şehir adı Hanaknak'dır¹⁰². Görüldüğü vesikalardan yeri hakkında bir hüküm çıkarmak kabil olmıyan bu şehir adına Hitit kaynaklarında da tesadüf edilmez.

Fakat bu tek misalden başka, yalnız Hitit kaynaklarında olmak üzere, diğer mükerrer yer adlarına rastlanmaktadır. Bunlardan, Kültepe metinlerinde bir kadın ve Hitit metinlerinde aynı zamanda bir tanrıçe adı olarak bulduğumuz, kökün tekerrürü ile meydana gelmiş URUHanhana veya URUHahhana'yı ¹⁰³ ve başka bir Harharaş'ı ¹⁰⁴, birinci hecenin katlanması suretiyle meydana gelen URUHaraharpa'yı ¹⁰⁵ ve nihayet ikinci hecenin tekerrürü ile hasıl olan URUHimaşmaş'ı ¹⁰⁶ zikredebiliriz ¹⁰⁷.

15. *-ma ekli yer adları :*

Tegarama şehir adıyla kökü bakımından mukayese edilebilecek Tikara ve Tikaraşu şahıs adlarının ¹⁰⁸ bulunması ve bazı şehir adlarının -ma ile bitmeleri, sonra bir kısım şahıs adlarının da ¹⁰⁹ -ma ekini ihtiva etmiş olmaları ihtimali yer adlarının teşkilinde

¹⁰¹ Lulu, Mama, Nana, Susupan, Susupar, Anana, Apapa, Hapapa, Anunuş, Kaluluş, Aluluva vs. gibi şahıs adlarının bir kısmı Stephens, PN de görülebilir.

¹⁰² EL 260, 17; KTS 37 b, 9; Hr. 33 b, 21.

¹⁰³ Götze, RHA I s. 20, n. 14. Burada kaydedilen yerlere göre URUHanhana ekseriya, yerleri nisbeten tanınmış olan Turmitta, Hakmişşa, Tavinia ile birlikte geçmektedir.

¹⁰⁴ Garstang, Index, s. 17.

¹⁰⁵ Garstang, Index, s. 18.

¹⁰⁶ Garstang, Index, s. 22.

¹⁰⁷ Üç metinde Haka olarak görülen şehir adına bir kere de (TC III, 113,8) Haka + haka suretinde mükerrer olarak tesadüf edilmektedir. Bu hal hakikaten bu yer adının mükerrer olacağını göstermekten ziyade yanlışlıkla çift yazılmış olduğunu göstermiş olmalıdır. Burada Haka Kapra ile bir arada ve bilhassa TC III 146,2 de, Birecik yakınında olduğu sanılan Eluhut'tan (s. 413-4) sonra ilk varılan bir yer olarak zikrediliyor. Onun için burasının Maraş-Antep arasındaki bir yerde bulunacağı söylenebilir.

¹⁰⁸ OIP XXVII 21, 2-5, 11.

¹⁰⁹ Harima, İnuma, Nahuma, Suma, Şamima, Şarama, Talhama, Uşunama vs. gibi (Stephens, PN).

vazife alan ayrı bir -ma ekinin de varlığına işaret telâkki edilebilir. Ekseriya Tegarama, Hurama, Ulama şeklinde gördüğümüz bu yer adlarından son ikisinin şimdi göreceğimiz veçhile Hitit metinlerinde Hurumma ve Ulamma olarak da yazılmış bulumaları bu ekin -ama telâkki edilemeyeceğini ve sadece -ma olduğunu gösterir.

Tegarama hem Kapadokya, hem de Hitit kaynaklarında müteaddit defalar rastlanan bir şehir adıdır ¹¹⁰. Muahhar Asur kaynaklarında da Tilgarimmu şeklinde geçen bu şehrin bugünkü Gürün olduğu umumiyetle kabul edilmiştir ¹¹¹.

Ma-a-ma, Ma-ma-a, Ma-ma şekillerinde yazılan ve Kapadokya'dan başka kaynaklarda tesadüf edilmeyen şehrin yeri kat'iyetle tesbit edilememekle beraber, yalnız başına geçtiği birçok metinleri birtarafa bırakırsak, bazı metinlerde daima, klâsik Chahon ile aynı olması kuvvetle muhtemel bulunan Hahhum ve Urşu ile birlikte mevzu bahis edilmesi dolayısıyla bulunduğu çevre hakkında bir tahminde bulunulabilir ¹¹². Gudea kitabelerinde altın getirtilen bir yer olarak zikredilen Hahhum'un, önce söylediğimiz gibi (s. 396), Sivas'ın güneyinde aranmasının isabetliliğini Garstang'ın son araştırması da (s. 416; n. 143) meydana koymaktadır. Garstang, Hitit kaynaklarında Hahhaş olarak geçen Hahhum'un gerek bu metinler, gerekse coğrafi vaziyet gözönüne alınırsa, Landsberger'in düşündüğü gibi, Divrik değil, fakat Kangal ile aynı olması lâzım geldiğini ve Divrik'in Klâsik Çağda Tepriche olması sebebiyle Chahon'un Divrik'e tekabül edemeyeceğini söylüyor. Bu doğru olsa da Hahhum ile Chahon'un aynı oldukları itiraz götürmez. Sonra klâsik kaynaklardan Chahon'un da hiç olmazsa Divrik'e yakın bir yerde olduğu anlaşılmakta ve Kapadokya-Hitit kaynakları da Hahhum için hemen aynı neticeyi vermektedirler. Binaenaleyh Hahhum'un Sivas'ın güneyinde ve Divrik yakınında olacağı daha kat'ileşmiş görünmektedir.

¹¹⁰ Garstang, Index, s. 44. Hitit metinlerinde Tagarama yazılışıyla da görülür. Bu metinlere göre İşuva hududunda ve Azzi ile münasebetli olarak bulunduğu hususunda bk: Götze, Kizzuwatna, S. 25 v. dev.

¹¹¹ Gelb, OIP XXVII, harita; Forrer, Provinzeinteilung, s. 80 ve 84.

¹¹² TC 18, 36 - 41; CCT IV 28 b, 23; BIN IV 219, 12.

^{112a} H. Bozkurt - M. Çağ - Güterbock, İstanbul müzelerinde bulunan Boğazköy tabletleri, No. 36.

Hele yeni yayınlanan bir Eti metninde ^{112a} Kumaha (Kemah) ile yanyana geçmesi Divrik-Kemah arasında aranacağına şüphe bırakmaz. Hahhum'un hangi höyük veya harabede gömülü bulunduğu ancak mezkûr mıntakada yapılacak kazılarla anlaşılacaktır. Biz şimdilik bizzat Kangal kasabasıyla Hahhum'un aynı olacakları hususunda sağlam bir sebep ve delil göremiyoruz.

Kapadokya metinlerinde dediğimiz gibi Ma'ma ve Hahhum ile beraber zikredilen Urşu, Gudea kitabelerinde de Hahhum ve Ebla ile bir arada görülür. Urşu'nun önce Antakya mıntakasında olacağı, sonra da bu telâkkinin aksine Urfa yanında olacağı iddia edilmiş ise de, son zamanlarda haklı olarak Güterbock tarafından, Urşu, klâsik Osroe ve Urfa'nın da birbirleriyle alâkalı olmayacakları hususunda Hitit kaynaklarına dayanarak bazı fikirler ileri sürülmüştür ¹¹³. Kaydedildiği Kapadokya metinlerinden bilhassa TC 18, 36-41'e göre Urşu'nun Hahhum'dan hiç te uzakta olmadığı, bilâkis oldukça yakın olup Malatya'nın kuzey-doğu taraflarında aranması gerekeceğini sanıyoruz ¹¹⁴.

Birbirine yakın yerlerde bulunan iki ayrı Hurama şehri bulunduğu işaret eden metinlerden yukarıda bahsetmiş ve bu münasebetle Kapadokya ve Hitit metinlerinden edinilen bilgiye göre bunların yine Malatya yakınlarında bulunacaklarını söylemiştik (s. 392-4 ve n. 8). Hurama Hitit metinlerinde ekseriya sünkope olmuş şekilde Hurma yazılışıyla geçmektedir ¹¹⁵.

Yine bir -ma ekini ihtiva eltiğine hükmettiğimiz Razama'dan, gerektiği için yukarıda bahsetmiş, tıpkı iki ayrı Hurama gibi, birbirine çok yakın olması icabeden iki ayrı Razama bulunduğunu ve bunların Diyarbakır havalisinde bulunmaları ihtimalini zikretmiş bulunuyoruz (s. 394).

¹¹³ Güterbock, ZA 44, s. 136 ve gerisi.

¹¹⁴ TC 18, 36 - 41 de « Hahhum'a gitmekten korkarsan Urşu'ya git » deniyor ki, bu söz bunların birbirinden uzak olduklarını değil, fakat oldukça birbirlerine yakın olduklarını, ancak yolun Hahhum'a ayrılan kısmı üzerinde bir tehlike ihtimalinin mevcudiyetini hatırlatmış olmalıdır. Bu sebeple Urşu'nun, Malatya'nın doğu-kuzey kısımlarında aranması bize daha isabetli görünmektedir. BIN IV 219,12 metninden ise Urşu'nun daha aşağıda ve Ma'ma'nın daha yukarıda olduğu anlaşılıyor. Urşu'nun Hitit metinlerindeki Uruşsa ile aynı olup olmadığı ve yeri hakkında Götze'nin noktai nazarı için bk. Kizzuwatna, S. 41 v. dev.

¹¹⁵ Garstang, Index, s. 23. Bir yerde rastlanan Hurumma yazılışı için müteakip haşiyeye bk.

Ulama'ya gelince, yukarıda söylediğimiz gibi, Nenaşsa ile Puruşanda arasında ve aynı yol üzerinde bulunduğu göre burasının hakikaten Aksaray-Sultanhan arasındaki veya yakınlarındaki herhangi bir yerde olacağına kat'i gözüyle bakılabilir (s. 387-8 ve n. 19). Bu kanaati Hitit kaynaklarında da Hubişna (Kybistra = Ereğli) ve Puruşanda ile birlikte zikredilmesi tekit eder ¹¹⁶.

C — Kuzey Suriye çevresine ait yer adları :

16. -hat ekli yer adları :

Kapadokya metinlerinde yalnız Eluhut ¹² ve Talhat ile temsil edilen -hat ekli şehir adlarının Mari, Çagar-pazar, Hitit ve bilhassa muahhar Asur kaynaklarında başka nümunelerine de tesadüf edilir. Bu meyanda meselâ lamhat, Kahat, Qirdaht ve saireyi de sayabiliriz. Bu kaynaklara göre lamhat Haleb'i çevreliyen bölgenin adıdır ¹¹⁸. Kahat ise birçoklarının kanaatine göre Nizip civarında olacaktır ¹¹⁹. Burası Hitit metinlerinde de geçer. Kapadokya me-

¹¹⁶ Garstang, JNES III 1, s. 28 v. dev.; AJA XLVII, 1, s. 44; Forrer, 2 BoTU 2 A II, 16, C 22; 17 A, 45. Yalnız, burada dikkati çeken nokta Kapadokya metinlerinde U-ul-ma nadiren Va-la-ma ve bir defa da sünkope ile U-ul-ma, şeklinde geçen şehir adının URUUL-lam-ma suretinde yazılmış olmasıdır. Buna müşabih olarak, Hitit metinlerinde daima Hu-ur-ma veya Hu-u-ur-ma olarak ve sünkope olmuş halde yazılan şehir adının da, aynı metnin (2 BoTU, 17A) başka satırlarında Hu-ur-ma şeklinde yazıldığı halde 21 inci satırında Hu-ru-ma-az (ablative) ve 32 inci satırında Hu-ru-um-ma-an (akkuzatif) suretinde yazıldığı göze çarpmaktadır. BoSt. 3, No: 6, II, 24 de Va-al-ma-a şeklinde de yazılmış bulunan Ulama'nın Aştarpa nehri yakınında bulunan bir Arzava şehri olduğu kaydediliyor ki, bundan II. Muşiliş'in tahta çıkışı sırasında Arzava memleketleri hudutlarının Tuz Gölü kenarlarına kadar ulaştığı anlaşılıyor.

¹¹⁷ Kapadokya vesikalarında yalnız Eluhut şeklinde yazılmakla beraber Mari ve muahhar Asur kaynaklarında hem Eluhut hem de Eluhat şeklinde yazılır. Yerleri için n. 120 ye bk. Ayrıca bk. ZA 35, s. 230 n. 1.

¹¹⁸ Landsberger, Belleten III, s. 235; Dossin, Syria XX, s. 109 n. 3; Gadd, Iraq VII, s. 43.

¹¹⁹ Dossin, Syria XX, s. 109; Gadd, Iraq VII, s. 43 n. 3; Forrer, ZDMG 76, s. 249; Weidner, IAK s. 58 n. 9; Landsberger, Belleten III, s. 234-5; Forrer, Provinzeinteilung, s. 19 v. dev.

tinlerinde yalnız Eluhut şeklinde görülen Eluhat Tur-el-Abdin dağının batısında daha doğrusu bugünkü Birecik yakınındadır ¹²⁰.

Tâ Akad hanedanı zamanında yazılı kaynaklara geçen, Kapadokya'da Talhat veya Tilhat ¹²¹ yazılışıyla görülen, Mari ve Çagar-pazar metinlerinde Talhiu'im suretinde bulunan şehir ise uğraşdığımız çağda kumaş ihraç eden bir yer olarak kendini göstermektedir. Henüz mevcut malzemedен yeri hakkında sağlam bir fikir edinmek imkânı olmıyan bu şehrin de aynı eki taşıyan yerler gibi Kuzey Suriye mıntakasında bulunacağını söyleyebiliriz. Yine aynı mıntakada bulunması gereken Qirdahat'ı yalnız Çagar-pazar metinlerinden ¹²³ tanıyoruz.

D — Ek ve kökü tayin edilemiyen yer adları.

Kapadokya metinlerinde, belirli ekleri ihtiva ettikleri anlaşılan yer adlarının dışında ek ve kökünün tesbiti kabil olmıyan veya bir kısmı, tek bir kelimeden ibaretmiş hissini veren birçok şehir ve memleket adları daha vardır. Bunları da mimasyonsuz ve mimasyonlu olmak üzere iki kolda gözden geçirebiliriz :

a) Mimasyonsuzlar :

Bunlar Haka (n. 107), Hapurâ, Hartu, Katila ^{123 a}, mât Lişşu ¹²⁴, Lu-
hâ ¹²⁵, Ma'aba ¹²⁶, Nahur, Paḫati, Palhati-[x], Sasue ¹²⁷, Sitlun ¹²⁸,

¹²⁰ Landsberger, Belleten III, s. 235; Dossin, Syria XIX, S. 115; XX, s. 109; Weidner, IAK s. 58 n. 6 ve s. 118; Forrer, Provinzeinteilung, s. 19 v. dev.

¹²¹ Landsberger, Belleten III. s. 235 n. 35; Lewy, KTHahn, s. 47.

¹²² Dossin, Syria XX, s. 109; Gadd, Iraq VII, s. 43 n. 8.

¹²³ Gadd, Iraq VII, s. 43 n. 1.

^{123 a} Hartu : CCT IV, 4 a, 28; Katila : EL 69, 7.

¹²⁴ Bk. yukarıda S. n. Bu yer adının Hitit'lerde gö-düğümüz URULihsina veya URULihzina ile bir münasebeti olup olmadığı kestirilemezse de böyle bir münasebet ihtimalden uzak sayılmaz (Garstang, Index, s. 32; Ehelolf, ZA 43, s. 186 n. 1.

¹²⁵ T C II 57, 19 da Lu-ḫa-i-u₂ «Luhalılar» ve BIN IV 191, 2, 13 de i Lu-ḫa-a, mX şa Lu-ḫa-a olarak geçen bu yerin Luvi memleketini göstermesi muhtemeldir.

¹²⁶ İki metinde görülen bu şehir adının işaretleri gayet sarih olduğundan bunların çok geçen Ma-a-ma ile (S. 411) bir tutulmasının doğru olacağını sanıyoruz (EL s. 317, d). Fakat Lewy'nin yine Ma-a-ba okumak istediği CCT 11 a, 18 metnindeki yer ise muakkak Ma-a-ma okunmak lâzımdır. Ma-a-ba

Subar¹²⁹, Surukani¹³⁰, Şamuha¹³¹, Şana, Şeris¹³², Şimala¹³³, Şirmuin¹³⁴, Şulupka¹³⁵, Şurpu¹³⁶, Tukupta, Tatartu¹³⁷, Urşu¹³⁸, Uşşa¹³⁹, Zalpa¹⁴⁰ dan ibarettir.

yerleri için bk. EL 279, y+2 (KTP 32); KTS 4 a, 5.

¹²⁷ Nahur: PSBA 1883, s. 18; UM I, 2, 6, 9; Pahati: CCT 29, 8; Palhati- [u]?: TC III 271, 17, 21; Sasue (?): AHDO I, S. 107, 2.

¹²⁸ Bir koyun cinsi bu şehre izafetle, e-me-ri Sisiş-it-lu-ni-e «Sitlun koyunu» şeklinde adlanıyor. Müstakil olarak bu şehir adına başka metinlerde rastlanmaz (CCT; TC2816II, III 61, 9).

¹²⁹ Mezopotamya kaynaklarında mühim ysrı olan bu memleket adı TC III, 170, 2 de Subarim «Subarlı» ve CCT III 25, 35 de amtum Şubritum «Şubarlı esire» şeklinde geçer.

¹³⁰ TTC 8, 3.

¹³¹ Bk. S. 392-3, 398 ve ayrıca Götze, Kizzuwatna, S. 69, 77.

¹³² Şana: CCT 25, 2, 5, 18, Neşr. C 7, 31; Şeris: EL 309, 7.

¹³³ Şimala'nın EL 44, 14 de Şertu şa Şam'alim şeklinde rastladığımız Şam'al ile herhalde hiçbir alâkası olmamalıdır. Şam'al'in ise muahhar zamandan tanıdığımız Sam'al (Zincirli) ile aynı olacağı düşünüülür.

¹³⁴ BIN IV 7, 23 de Şirmuin şeklinde rastladığımız şehrin KTP 6,2 deki ana rub'ım Şirmeja'im qibima «Şirmuin (?) beyine söyle» ifadesinden bir beyin merkezi olduğu anlaşılmaktadır.

¹³⁵ Bir kumaşın Şilipka, Şulupka olarak ta geçen bu şehrin adını almasından burasının kumaş imal ve ihraç eden bir yer olduğunu anlıyoruz. Hitit metinlerinde görülen Dadduşka, Kaşka, Hazga, Tapika, Taptika (Garstang, Index; Götze, RHA I, s. 22, n. 27) gibi memleket ve şehir adlarını ve yukarıda bahsettiğimiz, bir -ka ekini ihtiva ettikleri hissini uyandıran Halitka, Hutka, Paruka, Şahka, Şuruka, Votka gibi (Stephens PN) şahıs adlarını hatırlıyarak Şulupka'nın ve diğerlerinin bir -ka ekini ihtiva etmiş olmaları ihtimali bir teklif olarak ileri sürülebilir. Kaşka memleketinin orta Anadolu'nun kuzey-doğu kısımlarını işgal etmiş olması ihtimali, -ka ekli (?) Dadduşka'nın yine bununla geçmesi ve Tapika şehir adından -il nisbet ekiyle bir Tapikkijal şahıs adının yapılmış olması (n. 230) göze çarpar.

Şimdiye kadar birçokları tarafından, Hitit ve muahhar Asur kaynaklarında müteaddit defalar tesadüf edilen ve Cavaignac tarafından (RHA I, s. 254 ve devamı) Asi nehir vadisinin orta kısmının sağ sahilinde, S. Smith tarafından (Alalakh and Chronologie, s. 33 n. 93) Halep - Alalah yolu üzerinde bulunduğu tahmin edilen Parka şehrinin CCT II 30,6 ya istinaden Kepadokya metinlerinde de geçtiği kabul edilmiştir (Smith, mezkûr eser; Götze, Kleinasien, s. 68). Fakat bu telâkkinin yanlış olduğu ve bu metindeki ina Parka tâbirinin diğer vesikalarda çok rastladığımız «ina şa Parka» şeklindeki yerli tarzda bir tarihleme formülünden başka birşey olmadığı muhakkaktır (ina şa Parka tarihlemesi hakkında «Asurlu ve Anadolu'luların mühlet usulleri ve bunlardan takvim hakkında çıkan neticeler» adlı, yakında yayınlıyacağımız hazırlığımızda uzun bilgi verilecektir). Bunu aynı metnin 16 ıncı satırında karşılaştığımız diğer «ina har-

b) Mimasyonlular :

Hahhum hariç olmak üzere bu gruptaki şehirlerin, yerleri tam olarak tesbit edilememekle beraber Kuzey Suriye çevresinde buldukları anlaşılmaktadır. Bu kısımdakiler de Abum¹⁴¹, Atupasum¹⁴², Hahhum¹⁴³, Hamisanum¹⁴⁴, A/Hasamrum¹⁴⁵, Kalusanum¹⁴⁶, Karutum¹⁴⁷, Natuhtum¹⁴⁸, Pura'um¹⁴⁹, Pu-ra-[x-i]¹⁵⁰,

pīšu » tarihleme formülü de açıkça gösterir, kanaatındayız. Şu halde Parka, Koloni Çağı'nda yalnız yerli tarihlemlerde geçeri bir yerli tanrı adıdır.

¹³⁶ Bu yer adına metinlerde ancak iki kere « Şurpu yünü » ve « iyi Şurpu kumaşı » terkiplerinde rastlanır : TC II 7,26 ; 14,6.

¹³⁷ Tukupta : Neşr. C 20,7 ; Tatartu : CCT IV 3 a, 11. ¹³⁸ Bk. s. 412.

¹³⁹ Kapadokya vesikalarında birkaç yerde geçen bu şehrin yerini, bu vesikalardan edinilecek malûmata dayanarak tesbit, kabil değildir. Lâkin eski Hitit devleti zamanına ait bir saray kronikinde daima Nenaşşa ve Hubişna'nın yanında bulunması (Forrer, 2 Botu 12 A II. 27 ; 12 A III 20) ve başka bir metinde Arzava memleketlerinin bir parçası olan Hulağa nehri memleketinin hudutlarında gösterilmesi burasının nerelerde aranması lâzım geldiğini bir dereceye kadar işaret etmektedir (Forrer. Forschungen, I, 1, s. 7, 21).

¹⁴⁰ Yeri için bk. s. 398, 404.

¹⁴¹ Yeri için bk. s. 394. Burada kaydettiğimiz TC III, 163 metnine göre güney-doğu Anadolu'da olduğu, kalay ile alâkalı olacağı anlaşılan «avit»in (bu madde için bk. CCT 29, 37 ; 24 a, 22 ; 34 b, 13 ; 36 a, 2 : II 6, 28 ; TC II 57, 2 ; BIN IV 29, 3 ; KTHahn 18, 23 vs.) naklinden bahseden TC III 57 metninde ise Asur'dan çıktıktan sonra Anadolu'ya gelirken ilk uğranılan yerlerden birisi olduğu zikredilmektedir. Esasen burası Mari mektuplarında da hem bir memleket, hem de bir şehir adı olarak geçiyor (Dossin, Syria XX s. 109). Bu halde Abum'un ancak kuzey Suriye'de bulunacağına bir delil sayılabilir.

¹⁴² Yalnız CCT 42 a da Razama, Apitipan, Katara ve Kalusanum'dan sonra zikrediliyor.

¹⁴³ Hititlerde Hahhaş yazılışıyla görülen bu yer adının (Gelb, AJSL 55, S. 75 ; Garstang, JNES I, s. 453), Mezopotamya'da ele geçen daha eski yazılı kaynaklarda rastlanmamakla beraber tâ Akadlar zamanından beri tanınmış olup mimasyonlandırıldığını ve bu yüzden Gudea'nın Sumerce kitalebelerine de Samilere has mimasyonlu şekliyle geçmiş bulunduğunu kabul edebiliriz.

¹⁴⁴ EL 295, 12 de görülen bu yer adı Asur'dan kârum'lardan birisine mal sevkî münasebetiyle zikrediliyor.

¹⁴⁵ Bu şehrin yeri hakkında birşey söylenemez. KTHahn 36,2 de Amur-Aşşur şa Asamrim ve CCT 41b,4 de Amur-Aşşur şa Hasamrim şeklinde bir Asurlu şahıstan bahsederken geçer. Lewy'nin işaret ettiği gibi hakikaten ikisi de aynı şehir olmalıdır (KTHahn, s. 47).

¹⁴⁶ CCT 42a, 17.

¹⁴⁷ Lewy, AHDO II, s. 124.

¹⁴⁸ TC III. 75,5.

¹⁴⁹ Bu adı alan kumaşlar münasebetiyle geçer. CCT III, 8b,9 da doğrudan doğruya Para'um olarak görülen şehir adıyla aynı olup olmadığı bilinemez.

Şinahtum¹⁵¹, Tarakum veya Tarkum¹⁵², Udum¹⁵³, Uḫakum¹⁵², Unipkum¹⁵⁴, Usubinum¹⁵⁵, yeradlarıdır.

¹⁵⁰ Katara münasebetiyle bahsettiğimiz bu yer adları için bk. s. 395-6. Razama'lardan ikisini birbirinden ayırdetmek için geçen bu şehir adlarından kırık olanının mimasyonlu olacağına, diğer R. şa U hakim'e kıyasla hükmediyoruz. Buradaki Pu-ra- [x-y]'in bundan önceki hâşiyede bahsolunan Pura'um ile aynı olması ihtimalden uzak değildir.

¹⁵¹ Hr. 21 a, 6-10, 21 b, 3-12 de geçen bu şehir adının II. Sargon'un haraç aldığı Tabal şehirleri arasında zikredilen Şinuhtu ile aynı olması muhtemeldir (Forrer, Klio XXX, s. 73).

¹⁵² Yeri hakkında Katara münasebetile yukarıda s. v de izahat verilmiştir.

¹⁵³ Udum'un Hitit metinlerinde görülen URUUda veya URUUta ile aynı olması mümkündür. Çünkü Uda ekseriya Halep - Kizuatna arasında ve bunlarla birlikte zikredilmektedir (Garstang, Index, s. 47). ¹⁵⁴ BIN IV 219, 7.

¹⁵⁵ CCT 26 b, 2 de gördüğümüz bu yer adını Mari mektuplarında da bulmaktayız (Dossin, Syria XX, s. 109).

Yer adlarının orijinal kaynaklardaki yerlerini ve makale içerisinde bahsoldukları sayfaları gösterir liste *

A-ba-[ar?]-na	: KTS 26,12 (s. 402 ve n. 28).
TUG ₂ ,A-ba-ar/bar-ni-um	: Otuzdan fazla metinde rastlanır.
A-bi-im	: BIN IV 124, 10-13; TC III57, 5; III 163 25-26; Neşr. c 17, 18. (s. 396, 416).
A-ku-a/va,A-am-ku-a/va	: KTP 26, 6; OIP xxvii 4,x + 5; 17,2 49 A, 7, 16, B 11; Jena 338, 27; Hr. 31b, 13; 37b, 5. (s. 397..).
Al-sa-na	: TTC 9,9 (s. 399).
A-ma-li-a	: Neşr. A 3a,5 (n. 90).
A-mu-ri-en	: CCT II 49a, 17.

* — Kere içerisindeki rakamlar yer adlarının makale içerisinde geçtikleri sayfalara işaret eder. Bu yer adlarından mühim olup pek çok metinde geçenlerin, yerlerini tayin hususunda yararlı olanları metin içerisinde ve alnotlarda kaydedildiğinden, bütün orijinal yerleri burada kaydedilmemiştir.

- A-p₁₃-t₁₂-pa₂-an : BIN IV 61, 22; 193, 10; TC III 161. 11. (s. 394-5).
- A-şa-ta-ru-va(?) : OIP xxvii 18, 27. (s.397)
- A-şur/şir₂ : EL 102, 15; 230, 22; TC III 58, 16.
- A-tu₃-pa₂-si₂-im : CCT 42 a, 19 (KTHahn s. 32) (s. 395, 416).
- A-za-am-ri-im, Ha-za-am-ri-im : KTHahn 36, 2; CCT 41b, 4. (s. 416 ve n. 145).
- E-lu-ḥu-ut : TC 81, 26,28; III 164, 1, 6; EL 162, 11. (s. 413-4 ve n. 107).
- Ga-zu-ri-im : CCT IV 2a, 32; TC III 173,7,15 (s. 393,395).
- Ḥa-ḥu-um (kārum) : Elliye yakın metinde rastlanır.
- şar Ḥa-ḥi-im : CCT IV 30a, 13 (s. 396, 411, 416 ve n. 54)
- eşartumtum şa Ḥa-ḥi-im : CCT IV 30a 4.
- Ḥa-ka, Ḥa-ka-ḥa-ka(?) : CT III 112, 8; 164, 2; BIN IV 134, 29; Mat. 49b,x+7 (s. 414 ve n. 107).
- Ḥa-m₁₃-sa₃-nim : EL 295,12 (s. 416).
- Ḥa-na-ak-na-ak (vabar-tum) : KTS 37b, 9; EL 260, 17; Hr. 33b, 21 (s. 410).
- Ḥa-pu-ra-a : Mat. 11b, 7 (s. 414).
- (URUDU)Ḥa-pu-ra-ta-i-um : TC 55, 5, 19; KTP 42, x+4. (URUDU SİG₅ Ḥa-pu-ra-ta-i-um için bk. Lewy, KTBI s. 24.). Hapurata şehir adı müstakil olarak metinlerde geçmez (s. 402).
- Ḥa-ra-na, Ha-ra-na-a : CCT 29, 23; KTHahn 14, 18, 24. (s.400).
- Ḥa-ar-s₁₃-u-na : KTS 35a, 7 (s. 399).
- Ḥa-ar-s₁₃-va : BIN IV 83, 48 (s. 400).
- Ḥar?-şa-am-ni-i[m] : BIN IV 228, 7 (s. 399-401).
- Ḥa-ar-tu : CCT IV 4a, 28 (s. 414).
- Ḥa-tu₃-uṣ, Ḥa-t₁₂-im, Ḥa-ti₂-e (kārum?) : EL 296, 20; TC III 101, 3, 18; OIP : XXVII 14, 21; 15, 21—22, 26; 30, 15; Hr. 31, 16—19; TC II 27, 21; Hr. 1, 24; KTS 8a, 4 (s. 401).
- Ḥa-za-am-ri-im : Bk. Azamrim.
- Ḥu-ra-ma, Ḥu-ur-ma (kārum) : TC 9, 17; 10, 21; II; 27, 11; BIN IV 48, 17—19; EL 243, 14; 252, 24; KTS 7b, 4; Jena 281, 10, 13 CCT IV 2b, 13; OIP

- XXVII 15, 21; 46 A, sol 2; Hr. 1, 40; 61, 2, 20; Mat. 10b. 6, 16; 31, y + 6; Neşr. A 37, x+2 n. (s. 392—4, 397, 399, 411—2 ve n. 8, 55a).
- Ḥu-tu₃-ru-ti-im : BIN IV 45, 9 (s. 408, n. 98).
- Ka₃-lu-sa-nim : CCT 42a, 17. (s. 395, 416).
- Kam-ma-li-a : AHDO I s. 107, 1. (s. 406).
- Ka₃-ni-iş, Ka-ni-iş₃, Ka-ni-işki (kārum) : Yüzlerce metinde yüzlerce kere geçer. (s. 387, 401, ve n. 42).
- Ka₃-ap-ra : TC III 112,5. (s. 395 ve n. 107).
- Ka₃-ar-pa₂-ta : CCT 35, 6; TC III 180, 4 (s. 402).
- Ka₃?-ru-tim : TC III 214 B, 2. (s. 416).
- Ka₃-ta-ra, Ka-at-ra : TC 81, 36; CCT 42a, 6—8; II 33, 14 III 13, 13; KTHahn 18, 19; TC III 163 13, 15; Hr. 66, 24; Mat. 30a, 23 (s. 395—6).
- Ka₃-t₂-la₂ : EL 69, 7 (414).
- Ki-la-ri-tam : CCT III 14, 22 (s. 403).
- Ku-pa₂-an : CCT 42b, 15 (s. 394, n. 37).
- Ku-na-na-mi₃-it, (URUDU) Ku-na-na-ma-i-um : KTS. 19a, 19; CCT II 23, 37; III 7a, 21; Dergi IV, s. 93 (s. 407).
- Ku-pu-ur-na-at : Gol. 17, 5; TC II 27, 3, 18, 26; OIP XXVII 62, 46 (s. 407).
- Ku-şa-ra : TC 10, 6, 14; III 84, 17; OIP XXVII 48, x+6; Hr. 1, 47, 52; Neşr. Boğ. 2. (s. 387, 393, 397, 404).
- Li-pu-ur-na : Mat. 37b, 11 (s. 390).
- (ma-at)Li-iḥ-şu : TC III 113, 19 (s. 414).
- Lu-a-ra : BIN IV 219, 18 (s. 396).
- Lu-ḥa-a, Lu-ḥa-a-i-u₂ : BIN 191, 2, 17; TC II 57, 19 (s. 414).
- Lu-hu-za-t₂-a, Lu-ḥu-zu-t₃-a, Lu-ḥu-za-t₂-a-i-e : EL 252, 3; 263, 14; CCT 40b, 3; II 43, 26; 48, 34 IV 6c, 23; 19c, 17; BIN IV 6, 24; 162, 33; 181, 3 OIP XXVII 55, 19; Hr. 1, 26; 61, 20; TC III 51, 7;

- Mat. 6d, 2; Jena 309, X+11 (s. 392, ve n. 8, 55a).
- Ma-li-ta, Ma-li-ta-i-im,(lu- TC 53, 10; OIP XXVII 54,10—21; Mat.
bu-şi) Ma-al-a-i-tum : II 4a. X+15 (s. 401—2).
- Ma-a-ma, Ma-ma-a, Ma- : EL 284, 12; KTHahn 1,18; TC 18, 36, 41;
ma-i-im CCT 37 b, II; 11 1,22; 7, 38; 11, 18; III
18 b, 6, 13; IV 28 b, 23; 34 c, 16; 44 b,
14, 26; BIN IV 201, 6; 219, 12; OIP
XXVII 35, X+5; Neş. Boğ. 2. (s. 411
ve n. 125).
- Ma-a-pa : EL 279, y + 3; KTS 4 a, 6 (s. 414).
- Ma-ta : EL 325 a, 9, 12 (s. 402, n. 69).
- M₁₃-[x]-a : CCT III 38, 19.
- Na-ḥu-ur, Na-ḥu-ur^{ki} : PSBA 1883, s. 18 sat. 16; UM I₂, 6,9 (s. 414)
- Na-nu-va : Mat. 11 b, 9. (s. 397).
- Na-tu₃-uḥ-tim (?) : TC III 75,5. (s. 416).
- Ni-iḥ-ri-a, Na-aḥ-ri-a, Ni- : KTS 12; 23: CCT II 49, 14: EL 210 A, 3, 9,
ḥa-ri-a Na-ḥi-ri-a (kārum) B 7, 11, (s. 405 — 6).
- e-şar-tim şa Ni-iḥ-ri-a : AnOr VI, Pl. IV 15. 2.
- Ni-na-şa, Ni-na-şa-im/-i- : KTS 7 a, 17; TC II 38, 22; III 10, 5—7;
um : 165, 12, 22 (s. 387, 401).
- Ni-şa? -e-im : EL 150, 6 (s. 404).
- Pa₂-ḥa-ti₂ : CCT 29,8 (s. 414).
- Pa₂-al-ḥa-ti₂-[x] (Belki so-
nunda bir eksiklik yok!): TC III 271., 17, 21 (s. 414).
- Pa₂-li-şa-im : KTHahn 40,2 (s. 389. ve n. 18).
- Pa₂-at-na, Pa₂-[at]-na (va- : KTHahn 3, 4—24; TG 83, 20; III 211 50;
bartum) : Mat. 38 c, 6. (s. 400).
- Pi₂-tu₃-ra : BIN IV 193, 11. (s. 393—4).
- Pu-ḥi-tar : CCT II 21b, 8; IV 20b, 8; 46b, 8. (s.
403-4).
- Pu-ra-lim : CCT 42a, 3; TC III 164, 4 (s. 395).
- Pa₂-ra-im, Pu-ra-im : CCT III 8b, 9. (s. 416).
- Pu-ru-uş-na-i-im : KTHahn 35, 22. (s. 391-2).
- Pu-ru-tim, Pa₂-ra-ti-im TC 81, 3, 11; CCT III 36a, 1; 4 b,
(vabartum) : 9. (s. 388).
- Pu-ru-uş-ḥa-tim (kārum) Pek çok metinde rastlanır (s. 387, 401

ma-at Pu-ru-uş-ğa-tim : ve n. 95)

- Ra-za-ma : BIN IV 124, 4; 193, 4-8; CCT 42 a, 3, 13; TC III 163, 9, 17. (s. 394-5, 412 ve n. 150).
- (ma-at) Sa₃-vi-it : CCT II, 23, 6. (s. 407 ve n. 98).
- Sa₃-ka₃-ri-a : TC 87, 2-5. (s. 405).
- Sa₂-su₂-e-im : AHDO I s. 107, 2. (s. 414).
- Şi₂-it-lu-ni-e : CCT II 18, 26 (s. 414).
- Su₂-ba-ri-im, Şu-ub-ri-tum: TC III 170, 2; CCT III 25, 35 (s. 414).
- Su₂-pa₂-na : TC III 270, 42; Tez 10, 10. (s. 399).
- Su₃-ru-ka₃-ni : TTC 8, 3 (s. 414).
- Şa-la₂-ah-şu-a/va : TC 81, 19; KTS 12, 4; OIP XXVII 5, 10; Mat. 12 b, 2, 7; Jena 281, 11; Hr. 61, 2. (S. 394, 397-9).
- Şa-la-tu₃-ar, Şa-la₂-tu₃-va-: Yirmibeş kadar metinde görülür (s. ar, Şa-la-ti₂-va-ar (kā- 399, 404, 409). rum)
- Şa-am-a-lim : EL 44, 14. (n. 133)
- Şa-mu-ğa : TC 10, 6, 13. (s. 392-3, 398, 414).
- Şa-na-a, Şa-na : CCT 25, 2, 5, 18; Neşr. C 7, 31 (s. 414).
- Şe-ri-is : EL 309, 7. (S. 414).
- Şi₂-ma-la/la₂, Şi₂-ma-la-i- : CCT III 36 a, 3; TC III 202, 23; TTC um 9, 6. (s. 414).
- Şi₂-na-ğu-tim : Hr. 21a, 6-10, 21b, 3-12. (s. 416).
- Şi₂-ir-mu-in, Şi-ir-me-i-a- : BIN III 7, 3; KTP 6, 2 (s. 415). im
- TUG₂Şu-lu-up-ka₃-um, Şi- : EL 176, 30; KTHahn 18, 5; KTBI 16, li-ip-ka₃-um, Şi₂-li-ip-ku- 4; KTS, 55a, 11; TC 47, 4; III 5, 19; um, Şu-lu-up-ki-im, Şi₂- 169, 4; CCT II 26 a, 17; III 45 b, 4; li-ka₃-um, Şi₂-li-ka₃-um, IV 5a, 6; BIN IV 23, 4; 148, 11. (s. Şu-lu-up-lu-um 415).
- TUG₂Şu-ur-pu-i-tum : TC II 7, 26; 14, 6. (s. 415).
- Ta-ad-mu-ri-im : EL 303 A, 17, B 2; TC III 82, 17.
- TUG₂Ta-ku-uş-ta-u : TC 47, 5; KTBI 16, 6. (S. 403).
- Ta-al-ğa-di-a-tum, Ta-al- : CCT 32 c, 16; II 36 a, 16; OIP XXVII ğa-di₂-tam Ta-al-ğa-di₂-e 62, 43; TC II 54, X+9; 210, 8; 252, 26; BIN IV 180, 8. (s. 414-4).
- Ta₂/Ta-ra-ki-im, Ta-ar- : CCT 26 b, 11, 4; 42 b, 11; TC ki-im 163, 22. (s. 396, 416).

- Ta-aş-ku-ri-a : CCT 24 a, 17. (s. 402, 405 ve n. 70).
 Ta-ta-ni-a, Ta-ta-ni-a-im, : CCT 24 b, 15; 33 b, 16; TC III 166,
 Ta-ta-na-i-um 8-10; 181, 14. (s. 405).
 Ta-ta-ar-tu₃ : CCT IV 3 a, 11. (s. 415).
 Ta-vi-ni-a : EL 223, x+4; KTS 3 b, 3; CCT IV
 44b, 15. (s. 405).
 Te-ga-ra-ma : KTS 51b, 4-6; CCT III 44 b, 8; TC
 III 60, 7. (s. 409-411 ve n. 32a).
 *Ti₂-ku-ur-na : CCT 44, 10. (s. 390).
 Ti₂-li-im-ra, Ti₂-li-im-ra-i- : TC 10, 17; III 158, 7, (s. 393-4).
 im
 Ti-me-el-ki-a, Ti₂-me-el- : Onbeşden fazla metinde görülmektedir.
 ki-a-e, Ti₂-me-el-ka₃-i-im (s. 398, 400 ve n. 82).
 Ti₃-iş-mur/mu-ur-na : KTBI 5, 10; BIN IV 58, 9; TC II 56,
 y+2; CCT IV 27 a, 9-32. (s. 390-1).
 Tu-uh₃/Tu_h-pı₂-a (vabar- : EL 271, 13; KTP 4,2; TC 39, 4; BIN
 tum) IV 233 (s. 398).
 Tu-ku-up-ta : Neşr. C 20, 7. (S. 415).
 Tur₃/Tu₃-ur-ḥu-mı₃-it, Tu-₃
 ru-uh₃-mı₃-it, Tur₃-uh- : 25; CCT III 1, 19; Mat. 34 a, 5, X+11
 mi₃-it (kārum) 13. Otuzdan fazla metinde görülür. (s.
 408-9).
 U-di²-im, U-dim : Mat. 4a, 3, 4b, 3. (s. 416).
 U-ḥa-ki-im : CCT 42a,5. (s.395,416).
 U-la-ma, Va-la-ma, U-ul-ma, Onbeşe yakın metinde görülür (s. 387,401,
 [U]-la-ma-i-im(vabartum) : 412 ve n. 19).
 U-ni-ip?-ki-im : BIN IV 219,7. (s.416).
 Ur-şu (kārum) : EL 255, 23; TC 18, 33, 44; BIN 148, 22;
 219, 5; CCT III 9, 33. (s. 412, 415).
 U?-su₂-ḥi-ni-im, A-zu-ḥi-i-
 numki : CCT 26b, 2; Syria xx, s. 109. (s. 416).
 U-şa, U-şu-um : EL 168, 25; KTS 38b, x+5; TC II 53;
 x+13; III 49, 21; CCT III 37a, 7. (s.
 407, 415 ve n. 95).
 Va-aḥ-şu-şa-na, Va-aḥ-şu-

- řa-na-i-e, Va-aḡ-řu-řa-na-
 i-tu₃ (k̄arum) : Altmış kadar metinde rastlanır.
 ma-at Va-aḡ-řu-řa-na : KTP 10, 23. (s. 401, 404, 409).
 Va-ař-ḡa-ni, Uř-ḡa-ni-a : Onbeşe yakın metinde ḡr̄ul̄ur. (s. 387,
 401, 405).
 Va-al-ḡi-ki-na : Mat. 11b, 21. (s. 400).
 Va-ni-sa-na-im : OIP XXVII 31, 2. (s. 399).
 Vu-lu-uř-na : CCT 29, 26. (s. 391 - 2, 400).
 Za-al-pa₂, Za-al-pa₂-i-im
 (vabartum) : Yirmiden fazla metinde geęer. (s. 398,
 404-5, 415 ve n. 82).
 ka-ru-um Za-al-pa : Chantre 11, 4, X+6.
 [X]-ḡa-ma : CCT IV 14b, 16.
-

ANADOLU'NUN M. S. I. VE II. YÜZYILLARINA AİT GİYİMLİ VE AYAKTA DURAN KADIN HEYKELLERİ

NİMET ARSAN

Ö n s ö z

Anadolu'nun milâttan sonra I, II inci yüzyıllara ait giyimli ve ayakta duran kadın heykellerinden Türkiye'nin bilhassa İstanbul, İzmir müzelerinde bulunan, Anadolu'nun o zamanki atölyelerinde işlenmiş 22 kadar heykelin ve muhtelif Avrupa müzelerine gönderilmiş olan Anadolu heykellerinin, Suriye, Mısır, Yunanistan, İtalya ve Kuzey Afrika san'at ülkelerinde buranın tesirile vücuda getirilen muasır tiplerinden belli başlıları Atina, Roma, Kopenhag müzelerindedir. Bu senelerde Avrupa müzelerini ziyaret imkânsızlığından ancak, A. Hekler, *Römische weibliche Gewandstatuen* (Münchener Studien dem Andenken Adolf Furtwänglers gewidmet) 1909; Rudolf Horn, *Stehende weibliche Gewandstatuen in der hellenistischen Plastik München*, 1931; Goethert. R. M. 1939, 176. ile müze kataloğları ve hafriyat raporlarında yayınlanan fotoğraflar vasıtasıyla Anadolu heykelleri diğer eserlerle yarı doğru mukayese edilebildi. İleride araştırmayı kolaylaştıran bu mukayese unsurlarının görülmesinden elde edilebilecek yeni sonuçlar ayrıca ilâve edilecektir.

Şimdiye kadar kadın heykelleri üzerinde yayınlanan belli başlı yukarıda adı yazılı iki eser vardır. Rudolf Horn, hellenistik kadın heykellerini incelemekle bu çağın üslûp değişikliklerinin ana çizgilerini belirtmiştir. Hekler, Roma çağı kadın heykellerile meşgul olurken muhtelif imparatorlar zamanının san'at karakterine göre bir sıraya tâbi tuttuğu bu heykellerin orijinal eserler olmaktan ziyade eski Yunan eserlerine dayanan kopyalar olduğunu ispata çalışmıştır. Anadolu'nun kadın heykelleri başlıklı bir yazı veya kitap henüz yoktur. Ayrı ayrı olarak Milet, Menderes Manisası, Afrodisias, Efes hafriyat raporlarında, İzmir ve İstanbul müzeleri

kataloglarında neşredilen Anadolu kadın heykellerinin özellikleri üzerinde söz söylenmemiştir. Hekler bu heykellerin birkaçından heykel tipleri ve muayyen devrelerin san'atını tetkik bakımından bahsederek Anadolu heykellerinin Roma çağı kadın heykelleri üzerinde yapılan iddialardaki rolüne bu münasebetle kısaca temas etmiş oluyor. Fakat bu rolün, yani Anadolu'da eski eserler kopya edilirken muhtelif atölyelerin çalışma tarzları ve onları komşu muasır san'at muhitlerinden ayıran kopyacı hususiyetlerine, Anadolu'nun, eski eserlerin kopya edilmesiyle antik heykelciliğin gelişmesine yaptığı tesire dahi işaret edilmemiştir.

Kopist çalışması üzerinde ilk defa Furtwaengler (Statuenkopien) adlı eserinde Bergama ve Afrodiasias kopyacı okullarile meşgul olmuş, Lippold (Kopien u. Umbildungen der griechischen Statuen) eserinde bu iki okuldan maada Milet, Efes ve Menderes Manisası kopyacılarını ve çalışmalarını ilâve etmiştir. Kopya olmıyan diğer eyalet eserleri Lippold'u ilgilendirmez; orada yalnız muhtelif kopyacı atölyelerinin hariçteki benzerleri aranmaktadır. Adı geçen atölyelerin Anadolu plastiğindeki rolü üzerinde durulmamıştır. Goethert Picard'dan¹ sonra Anadolu'nun Antonin devri plastiği tabirini kullanıyor; burada bize kalan vazife, Küçük Asya kadın heykellerini tanımak yoluyla I. ve II. yüzyıllarda muhtelif imparatorlar devrinin Anadolu'nun muhtelif atölyelerinde husule getirdiği yeni tarzı, buna mukabbil Anadolu atölyelerinin muhtelif devrelerin san'at karakterine yaptığı tesirler; yine bu heykellerin tanınmasile, yalnız muhtelif atölyeleri değil, bu atölyeleri birbirine bağlayan ve I., II. yüzyılda İtalya, Yunanistan, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika ve Galya'da vücuda getirilen heykellerden ayırıp Anadolu'ya has bir karakter veren müşterek vasıflarını toplamaktır.

Bu heykellerin incelenmesi Roma devrinde Romalılar için orijinal denecek portre ve kabartma san'atı yanında heykelciliğin esas hatlarında tamamen eski Yunan ve doğu geleneklerine bağlı kaldığını teyid eder. Anadolu'da eskiye daha sadık kalan bu devam, diğer komşularında olduğu gibi yalnız eski klâsik ve helenistik eserleri kopya etmekten ibaret kalmamış, o çağın kopyacılık bakımından, Ovidius'un² anlattığı Roma kadın

¹ Ch. Picard: *Sc. ant.*, II, 1926, 401-450.

² Ovidius: *Artis Amatoriae* III, 102-250.

giyimleri ve tuvaletleri modasından maada heykelciliğin gelişme tarihi bakımından bazı özellikleri kendine toplamıştır.

Arkaik çağda doğu ve batının kaynaşmasından ¹, Anadolu'nun batısında doğan 6. yüzyıl zarif koreleri gibi doğu ve batının ikinci defa birbirine tesirile meydana gelen helenistik kadın heykelleri, eski heykelciliğin Roma plâstığıne geçişini temin etmiştir. Bu suretle Yunanistan'ın yanında aynı derecede rolü olan Anadolu, yunanlı Chimation'un romalı Palliumun'da devamına müessir olmakla kalmamış, geç Antik ve Bizans san'atında hâkim olan doğulaşma temayülünü, bu kopya veya orijinal heykellerde yerli geleneğe bağlı kalmakla yaratmıştır.

I. yüzyılın ilk yarısına ait kadın heyelleri

Anadolu'da Helenistik çağdan Roma imparatorluğuna geçiş çağına ve imparatorluğun ilk 80 senesine ait kadın heykelleri Menderes Manisası'nda bulunmuştur. (Resim: 2)'deki heykel Manisa'da Prytaneion'un sütunlu avlusundan çıkarılmıştır ².

1. Heykel, karın kısmının ortasından ufki olarak ayrıktır. Beden başla beraber işlenmiş ve başı örten örtü bu iltisakı temin etmiştir. Ortüden ibaret olan çevre içine yüz sonradan konmuştur. Eller ve elbisenin tutulan yeri eklemelidir. Heykel dört köşe kaidesiyle pek fazla tahrip edilmemiştir. Baş ve eller ek olarak heykele sonradan ilâve edildiğinden çabuk düşmüştür. Bol etekli geniş kıvrımlı chiton üzerindeki manto kumaşça zengindir. Mustatil şeklinde olan kumaşla vücuda getirilen bu draperinin karakteristiği, mustatilin yukarıya gelen uzun kenarına verilen bolluktur ³.

2. Manto alttaki kemere mümkün olduğu kadar yukardan alt kenarın uçları arasından tutturulmuştur. Lacinia sol omuzdan sağa geçerken başı dolaşıyor, sağ kolun üzerinde genişliyerek koltuğa doğru çıkıyor. Böylece mantonun kenarı yukarı çekilen kolla göğüs arasında toplanıp, kalan kumaş sol omuza ve sol kol üzerine

¹ Picard, Manuel d'Archeologie grecque, Period archaique I, s. 608.

² Mendel, Cat. III, 824.

³ Jules Repond, Les Secrets de la Draperie Antique, 128, tip, VII' de bu tip draperinin Parthenon frizine ve Tanagra küçük statülerine kadar gittiğini izah ediyor. Onca Herkulanumlu ve Pudicitia giyinişi yine bu gruba girer. Keza Antiocheia'da bulunan Tyche de aynı biçimde elbise taşımaktadır. (A. Y.) (A. Y.: Aynı yer=yukarıda adı geçen yer demektir).

atılıyor, burada kumaş iki pili ile ikiye ayrılıyor : yukarıda kalan sol omuz ve kol üzerine beş sıra pili ile atılmış, ön taraftan aşağıya düşen sivri uçtan ise mail üç kıvrım vücuda getirerek sol el ile kaldırılmıştır. Aşağı düşen sivri uçtan biri sol kolun altından kemere tutturulmuştur.

Aynı atölyenin diğer heykellerinden anlaşıldığına göre bizimkine de (Hatıra portre-statüsü) diyebiliriz.

Manisa heykeli, Hekler'in mutalâasına göre, kollarının hareketi ile Dutuit kolleksiyonundan sağ elinde bir ayna tutan ufak boyda bir bronz heykele yaklaşırlar¹. Örtüyü tutma motifi, orijinali 4. yüzyıla varan Helenistik mezar heykellerinde rastladığımız ve Manisa'da bulunan Pudicitia tipindeki² Saufeia'da görülür.³ Sol eli ve mantonun sol omuzu örten kıvrımları orijinali Praxiteles Koresine⁴ varan Helenistik çağa ait bir varyantın Roma kopyasına (Res. 4)'de tesadüf olunuyor. Sağ koltuğun altında toplanan mantonun üç sıra mail kıvrımla sol elin mantoyu tuttuğu kısma doğru inmesi, Roma imparatorluğunun ilk zamanlarında İtalya, Yunanistan, Kuzey Afrika eyaletlerinde, Lippold'un da işaret ettiği üzere, 30 kadar repliği olup Praxiteles'e kadar dayanan Büyük Herkulanumlu'nun draperisine benzer.⁵ Praxiteles'e atfedilen Müzler kaidesi figürleriyle karşılaştırılırsa bu benzerlik gayet iyi görülür⁶. Vücut nispeti bakımından (Res. 2)'de aynen Müzler kaidesi üzerindeki figürlerin tenasübünü buluyoruz. Omuzlar Helenistik çağda olduğu gibi dar ve kalçalar geniş değildir. Mantonun kıvrımları,

¹ Hekler, *Römische Weibliche Gewandstatuen* s. 177;

² Collignon; *Les Statues funéraires dans l'Art grecque* s. 290' da bu tipin orijinalinin Helenistik çağda Filiskos'un muasırları tarafından mezar heykelleri için kullanıldığını kaydeder ve bu motifin daha 4. yüzyılda ağlayan kadınlar lâhdinde bulunduğunu açıklar; Lippold, *Kopien u. Umbildungen*, 217.

³ Hekler, A. Y. s. 124; Watzinger, *Magnesia am Meander* s. 198. Abb. 199; Mendel, *Cat. III* 823; Lippold, *Kop. u. Umb.* s. 218.

⁴ Hekler, A. Y. s. 159.

⁵ Hekler, A. Y. s. 127; Lippold, A. Y. s. 212, 216. Collignon A. Y. s. 160; Watzinger, A. Y. s. 207; Jules Repond, *Les Secrets de la draperie antique* s. 132, fig. 116 lar tarafından da kabul edildiği üzere hakikaten Herkulanumlu heykeli ile Praxiteles'e atfedilen müzler kaidesindeki figürler arasında bilhassa elbisenin kumaş karakterini belirtmesi ve vücut bakımından yakınlık aşîkârdır.

⁶ Amelung, *Basis d. Praxiteles* s. 52; Winter, *K. İ. B.* 10, 296, 1-3.

kumaş karakterinin tabiiliği, elbisenin vücudun hareketine uyan hafif dalgalanması, Manisa heykelinde, tıpkı kaide üzerindeki gibidir. Elbisenin geniş düzlüklerinde ve aralarında vücut şeklinin belirmesinde rolü olan karnın ortasındaki mail kıvrımlar ve göğsün üzerindeki pililer adeta bir elbisenin canlı örneğini verir.

(Res. 4)'de gösterileceği üzere, sol omuza atılan manto üzerindeki kıvrımlar yine Praxiteles'in Kore'sindeki gibi burada da gayet tabii şekillendirilmiştir. Yalnız burada chitonun eteği ve kıvrımları 4. yüzyılda daha sık rastlanan ince pililer yerine daha ziyade, Saufeia'da görüldüğü üzere, Helenistik çağın dağınık, hiçbir intizam kaygusuna bağlanmayan klâsikten çok uzak naturalist şekil verme tarzına benziyor. Şu halde (Res. 2) tek bir modelin kopyası değil, muhtelif orijinalerin ayrı ayrı motiflerinin bir araya getirilmesiyle serbest bir buluşun eseridir. Bu buluşta hâkim olan zamanın zevki, Ogüst devri klâsizmidir. Eserde hiçbir tazelik ve kendine has kuvvet yoktur, yalnız kopyadır. Klâsik örneğin izleri mantoda ciddi, büyük hatlı, sert çizgili kumaşın tabiiliğinde görülür. Ara Pacis¹ kabartması üzerindeki Agrippa'nın elbisesi kadar şematik değilse de kıvrımların sert çizgili ve uzun devamlı oluşu aynı çağ zevkini hissettiriyor.

Duruşlardaki sükûnet ve bıraktıkları umumî tesirler her ikisinde de aynıdır, klâsiktir.

Tarihi nisbeten bilinen milâttan önce I. yüzyıldan (Res. 1)² de görülen heykel ile karşılaştırılırsa, bizimkinde, (Res. 1)'de gördüğümüz daha ziyade Helenistik çağa has ve bugün yerli bezi veya bürümcük dediğimiz ince yollu kıvrık kumaşı hatırlatan chiton etekleri, ince, içi gösteren krep nevinden mantoyu bulamıyoruz. Bundan maada manto üzerindeki Helenistik çağın sağ kolun altında tezyinî küçük kırışmaları ve yine o çağın chiton eteklerinde (Saufeia'da) görüldüğü üzere uzun dalgalı kıvrımlar yoktur. Buna mukabil Ogüst devrinin barış mihrabı kabartmasın-

¹ Horn, Stehende weibliche Gewandstatuen Taf. 27, 3.

² Hekler, A. Y. s. 123 ve Anm. 1.

Hekler, Otto Kern ile beraber yazının karakterine dayanarak Baebia heykelini diğerleriyle beraber milâttan önce I. yüzyıla koyar. Prof. Klaffenbach'ın seminerlerinde öğrettiğine göre hakikatan Ogüst devrindeki çok muntazam A, E burada henüz görülüyor; daha ziyade son Helenistik çağın kıvrımlı tarzını hatırlatıyor.

da gördüğümüz vücudu örten düz geniş kumaşı, düzlüklerin arasında bir mânası olan herhangi bir hareketi meselâ, sol elin mantoyu tutmasıyla meydana gelen karnın üzerindeki yatık keskin, uzun devamlı mail kıvrımlar; sağ elin *lacinia*'yı sağa doğru çekmesiyle göğüs üzerinde husule gelen kırışmalar muntazam yollarıyla tamamen Ogüst devri tarzını hatırlatıyor. Eski yunanlıya has olan fazla sadelik eserin esas çizgilerinde sezilmekle beraber Ogüst devrinin bu klâsik modası, keskin kıvrımlar ve stilize edilmiş chiton eteğinde takib edilebilir.

Demek oluyor ki eserde milâttan önce I. yüzyılın, yani Helenistik çağın son zamanlarından kalan aynı mıntaka heykelleri gibi kuvvetsiz bir şekil verme gayreti yok. Helenistik çağın ince mantosu yerine 4. yüzyılın kalın kumaşını belirtme temayülü mantonun kıvrımlarındaki keskin yollarla düzlüklerin biraz ince hissini vermesinde gayet iyi farkediliyor. Bu suretle ağır kalın kumaştan elbisenin vücutta ciddî ve aslî bir tesir bırakmasına meylediliyor. Duruşu hakikaten sade ve kolaylıkla yapılan elbisesine uyar bir şekilde mağrur ve sakindir. Yalnız bu sükûnette 4. yüzyılda yapılan eserde bekliyeceğimiz içten dışarı verilmek istenen ifade ve enerji gösterilememiştir. Burada her şey kuru bir taklitten ibarettir ve kıymeti o zaman için oradadır. Doğrudan doğruya individual alınan bir çizgi yoktur. Böylece eseri Ogüst devrine tarihlileyebilmiş oluyoruz. Manisa'nın ele alınan heykelleri arasında çok değişik tiplerin bulunmaması da Klâsik çağda olduğumuzu bir defa daha hatırlatır. Lippold heykei milâttan sonra I. yüzyıla koyuyor, fakat zamanını belli etmiyor¹.

Heykelin bir repliği Willa Borghese'dedir². İkisinin mukayesesi milâttan sonra I. yüzyılda Anadolu ile Roma klâsizmi arasındaki farkı göstermesi bakımından dikkata değer. Roma'daki san'atkâr 4. yüzyılın mantolarında beklenecek güzel büyük elbise düzlüğünü zengin küçük tali kıvrımlarla parçalamıştır. Böylece Manisa heykelindeki sükûnet, vuzuh ve cazibe kaybolmuştur. Watzinger'in işaret ettiği gibi bu suretle Romalı san'atkârların

¹ Lippold, Kop. u. Umb. s. 216; Hekler, Römische weibliche Gewandstatuen s. 159' da Yeni-Atina kabartmalarıyla aynı üslûp kademesine konuyor, fakat zaman kat'î olarak verilmiyor.

² Watzinger, Magnesia am Meander, s. 207, Ab. 210.

model olan orijinalleri nasıl değiştirdiklerini görüyoruz. Lippold orada kopyacının fazla değiştirmeler yaptığını, fakat yeni birşey ilâve etmediğini kaydeder¹. Bu hâdise, Roma kopyacılığı için bir istisna teşkil eder. Bu değiştirmeler, hakikaten mantonun üzerinde büyük kıvrımlar arasındaki ince ince kırışıklıklarda pek iyi görünüyor. Manisa'da çalışan kopyacı 4. yüzyılın geniş hatlı, teferrüata ehemmiyet vermiyen, kumaşın tabii karakterini belirten tarzına sadık kalmakla beraber, bilhassa Helenistik çağa has, ince kumaşın karın ve göğüs kısmında içini hafif göstermesinden, chiton etekleri Ogüst devrinde sık tesadüf edildiği üzere üslûplaştırılmış olmasına rağmen Saufeia'nın eteğindeki hafif dalgalanma, yumuşak bükümlerin plâstik ifadesinden bir türlü kurtulamamıştır.

Demek oluyor ki Manisa'da Helenistik çağda kaybolmaya başlıyan 4. yüzyıl vücut yapılışının mevzun ve elâstik modele edilmesinin tekrar canlandırılmadığı seziliyor. Manisa bu suretle Helenistik geleneğe aynı zamanda doğu İyonya'nın arkaik korelerinin hareketli sakın, vazih, yumuşak, göze güzel görünen tarzına milâttan sonra 1. yüzyılda hâlâ bağlı kalmış oluyor. Buna mukabil Roma'da daha ziyade sun'î, küçük küçük teferrüatla oynayan sanatkârane, fazla özenilmiş, göze çekici olmaktan ziyade soğuk bir tesir bırakan klâsik tarz hâkim bulunuyor.

Teknik :

İşçiliği mahirane olmasına rağmen çok ince değildir. Kıvrımlar kaba, uzun ve geniş bir tarzda makkab ile oyulmuştur. Heykeltraş kaleminin tazyiki hafiftir. Mermer çok fazla itina ile döğülmemiş, sol elin altında kalan mantonun katlanması adeta bir kumaş hissini vermiştir. Chiton eteğinin yan kenarları ön kısım kadar derin ve dikkatle işlenmemiştir. Aynı mıntaka ve atölyede yapılan diğer kadın heykellerindeki tezgâh işçiliğinden farklıdır. Heykeltraş kıvrımları yaparken hiçbir zaman gelişi güzel derinlere inmiyor. Kopyacının hususî buluş olarak ilâve ettiği bir şey yoktur. Gaye yalnız eski görenekleri devam ettirmektir.

(Res. 3)'deki heykel, Manisa'dan gelmiştir². Roma devri tiyatrosunun'una giden merdivenin güneyinde bulunmuştur³. Bu mıntakanın diğer eserleri gibi kollarının alt kısmı ve başı tak-

¹ Lippold, Kop. u. Umb. s. 216.

² İzmir müzesi, env. 516.

³ Watzinger, Magnesia am Meander, Abb. 216.

madır. Uzun chitonun üzerindeki mantosu yalnız sağ göğsü ve kolu serbest bırakıyor; draperi tarzı (Res. 2) dekinin aynıdır. Sade etek tarafı chitonun az bir kısmı görünecek kadar uzundur. Sol kol mantonun içinde kıvrılmış olup, herhalde kırıldığı yerden dışarıya çıkıyordu. Sağ kolun alt kısmı öne uzatılmış, sağ bacak hafif yana atılmıştır. Aynı yerin ve atelyenin diğer heykelleri gibi bu da bir portre heykeldir ¹.

Tipin bir eşini (Res. 4), de ² Olympia'nın imparator ailesine ait hatıra heykellerinde buluyoruz ³. Hepsinde sağ kolun altından sol omuza giden kısa düz kıvrımlar sol omuzdan arkaya doğru kayboluyorlar. Omuzu örten bu kıvrımların katları (Res. 2,4) 'de birbirine daha ziyade yaklaşır.

Bu kore tipi Praxiteles tarafından çok kullanılmıştır ⁴. Helenistik çağın pişmiş topraktan figürinlerinde aynı tip fazlasiyle bulunur. Priene'de bulunan Helenistik bir heykelde dahi ⁵.

Olympia'da aynı çağda bu tipin fazla kullanılmasından, Watzinger, her iki tarafta bizce bilinmiyen orijinali 4.yüzyıla dayanan Helenistik çağdan kalma müşterek bir heykelin model olması icabettiğini söyler ⁶.

Vücut nispeti, mantonun ve chitonun etek kıvrımları Praxiteles'in müzler kaidesinde aynen görülür; Viyana müzesinde bulunan Praxiteles'e atfedilen Korede ise sol kolun üst kısmını ve sol omuzu örten mantonun yukarı geniş kenarının üç kat kıvrımı, sol kalçadan sağ dize uzanan mantonun mail kıvrımları birbirine pek fazla yakınlık gösterir.

¹ Watzinger, Magnesia am Meander (175 - 228).

² İzmir müzesi env. 585; Watzinger, Magnesia am Meander, s. 205, Ab. 207.

³ Hekler, A. Y. s. 174'de kaydedilen Elis'in asil kadın heykelleri Herai-onda; Herodes'in eşi Regilla ve diğer imparatoriçeler Herodes Atticus exedrasında bulundu (Ausgrab. Olympia III, 63, 64, 68). Muhtelif tiplerde bilhassa Praxiteles Koresi, Herkulanumlu tipinde vücuda getirilen bu heykeller umumiyetle Yeni-Atina san'at tarzında kopya edilmişlerdir.

⁴ Klein, Praxiteles, 3, 5, 8, 361, Anm. 2; Amelung, Basis d. Praxiteles, 52; R. A. 1902, p. 395 pl. 16, 3; Fr. Eichler, Führer durch die antiken Sammlung in Wien Abb. 14; K. İ. B. 10, 296, 4.

⁵ Wiegand - Schrader, Priene 158, Abb. 128.

⁶ Ausgrab. Olympia III, Taf. 63, 6, 5. 4; 68, 5; Watzinger, Magnesia am Meander s. 206.

Aynı tip Olympia heykelleri, Hekler ve Olympia hafriyat raporunu yazanlar tarafından heykeltraş Eros, Eraton, Eleusionion'a ait kitabedeki yazının karakterinden I. yüzyılın ortasına konmuşlardır¹. Bu heykellerden birisi Neron'un eşi Poppaea Sabina² yı tasvir ettiğinden maada üslûp yakınlığı bizi, (Res. 3)'ü tarihlerken I. yüzyılın ortasına götürür. Watzinger ise bunları daha geç devre, yani I. yüzyılın sonuna ve II. yüzyılın başına koyar. Fakat burada Klavdius'ların ilk zamanlarında hâkim o'lan çizgilerden plastik kitlelere doğru bir geçiş var. Ogüst devrinin, (Res. 2)'de izah edildiği üzere, şematik çizgilerden ve hatlardan ibaret konvansiyonel klâsizminden farklı olarak sertleşmeye başlayan bir tarz, elbise kıvrımlarında ve sert inhinalı konturunda göze çarpar. Yeni icat etmiyen bu cereyanın şematik ve düz kıvrımlarında mânasız bir durgunluk ve taşlaşma kolayca farkedilir. Heykel üzerinde bu suretle (Yeni-Atina) kopist cereyanı eski geleneği devam ettirirken bir taraftan Klavdius'ların sonuna ait şematik, sert ve düz cephele üslûbu göstermesiyle Ogüst devrinden uzaklaştığını ima eder. Fakat yalnız mantonun üst kenarı yanındaki chitonun büzmeleri aynen Ara Pacis'deki Agripina'nın eşi Julia'nın elbisesinde bulunuyor³. Lâkin elbise kıvrımlarındaki keskin ve kitlevî hatlar daha geç bir karakterdedir.

Asıl orijinaldeki kumaş vasfını bulmak güçtür. Yalnız duruş, vücut tenasübü ve draperi 4. yüzyılın izlerini taşır. Fakat o asrın hafif, gevşek, güzel, tabii ve yumuşak üslûbu burada birdenbire sertleşmiştir. Elbisenin zengin kumaştan yapılması yine Klavdius'lardan Flavien'lere geçiş zamanına aittir.

Teknik :

İşçiliği işlek bir elden çıkmış olmayıp, kabadır. Kıvrımlar keskin dir. (Res. 4)'de mermerin üzeri çok dikkatle düzeltilmemiştir. Esasen heykelin üzeri eski halini muhafaza etmiyor. Karnın ortasında, sağ bacağın üzerinde ve tam orta kısımda birçok kıvrımlar bozulmuş bir haldedir.

¹ Ausgrab. Olympia III, Taf. 63, 65, 4; 68, 5; Watzinger, Magnesia am Meander, 205.

² Bernulli, R. I. II, I, Taf. 53, 7.

³ Horn, A. Y. Taf. 27, 3; Gagnat, Chapot, Manuel d'Archeologie romaine s. 625, fig. 329.

Menderes Manisası bölgesinin san'at karakteri:

Bu bölge üzerinde Watzinger'in (Magnesia am Meander) adlı eserinde Olympia hafriyat raporu, Horn, Lippold, Hekler'in yukarıda adları yazılı eserlerinde, Krahrmer, R. M. 1925; Schede, R.M. 1920; Schobert, Der Fries des Hekateion, 1933; Mendel, Catalogue ve Collignon, Les Statues funéraires adlı eserlerde bahsolunuyor.

Watzinger umumiyetle Menderes Manisası heykellerini Yeni -Atina cereyanın nünuneleri olarak kabul ediyor ve Olympia ile, yakınlık buluyor. Fakat Olympia'nın Manisa'ya veyahut mütekebil bir tesiri kabul etmiyor.

Milâttan önce I. yüzyıldan, milâttan sonra II. yüzyıla kadar devameden san'at tarzlarını gösteren bu kadın heykellerinde Hekler tip ve üslûp kritiğini yapıyor. Fakat bu bölgenin teknik özellikleri üzerinde fazla durmuyor.

Lippold da keza Helenistik orijinalerin kopyaları bahsinde bilhasa Pudicitia tipi üzerinde durarak birçok replikleri izah ve mukayese etmiştir¹. Manisa'nın kopyacı atölye eserleri zamanın modasına uyarak (Yeni-Atina) cereyanı tesirlerini taşıdığı gibi Menders Manisası'na has mahallî vasıfları da kendisinde toplamıştır.

Heykellerin orijinaleri bakımından:

Anadolu'nun Helenistik mezar, heykel ve kabartmalarında pek orijinal bir yeri olan Pudicitia tipinden bu devirde istifade edilmiştir. Horn, Menderes Manisası'nın heykellerinde eski Helenistik Pudicitia tipinin devamını Watzinger'in fikrine iştirak ederek açıkça gösteriyor². Fakat burada artık Hekler'in de dediği gibi elbise ve vücudun çok dalgalanmadan birbiriyle münasebette olduğunu, büyük kıvrımların kabalığı ve küçüklerin organik hayat ve kudretini kaybettiğini anlatıyor. Hekler bu heykelleri Praxiteles Koresiyle münasebete getirerek 4. yüzyıl tesirini ilâve eder.

Bu suretle Menderes Manisası heykelleri Helenistik ve 4. yüzyıl modellerini bazan da aynı eserde her ikisinin tesirini birden nakletmiş oluyor.

¹ Lippold, Kopien u. Umbildungen, 217.

² Horn, Stehende weibliche Gewandstatuen, s. 78.

³ Hekler, A. Y. s. 159.

Yeni-Atina cereyanı tesirlerine gelince :

Watzinger (Yeni-Atina) cereyanı tesirine Olympia heykelleriyle yaptığı mukayesede varıyor. Hekler (Res. 2) ile Yeni - Atina kabartmaları üzerindeki figürler arasında münasebet buluyor.

Bu münasebet yukarıda Ogüst devrinin kıvrım yapılışı kuru, vazih ayrılmış çizgilerle izaha çalışıldı. Roma, Olympia ve Menderes Manisası'nda bu cereyan aynı şekilde olmamıştır :

Menderes Manisası atölyesinin mahallî hususiyeti :

Yeni Atina cereyanı, yani kopya olmaktan ziyade eski geleceği devam ettirme temayülü, Olympia'da, Roma devrinde Yunanistan portre san'atında görülen geleneğe sadakati kadar kuvvetli olmamıştır. Bununla beraber (Willa Borghese) heykelinin, teferruatca zengin tarzı, sun'î şekillerden ibaret umumî büyük hatları bozan kırışmaları, yine Roma'daki gibi çok yüksek usta elinden çıkmış eserlerin bulunmamasıyla Olympia, Roma atölyelerinden bir dereceye kadar ayrılmış ve Manisa'ya yaklaşmış olur. Fakat bu suretle Manisa tamamiyle Olympia'nın bir akrabası sayılamaz. Çünkü heykeller üzerinde sadeliğine, eski yunanlı intizamı ve heyecanlı sü-kûnetini devam ettiren tarzına rağmen Manisa'ya has bazı özellikleri tesbit mümkündür. Meselâ Olympia heykellerindeki kadar şematik kıvrımlara ve camitleşmiş ifadeye sahip değildir. Bu bakımdan Menderes Manisası, Yeni Atina cereyanını naklettiği halde bu mıntikanın Helenistik çağın başından sonuna kadar devam eden plâstik çalışmaların izlerini, ora atölyelerinde çalışan san'atkarların görgülerini nakletmekten uzaklaşmaz. Bilhassa chiton eteği şemalaştırılmış olsa da kıvrımlardaki dalgalanma, sol ayak üzerinde büzgü gibi toplanmış kıvrımlar Helenistik Manisa ve Güney Anadolu tarzını nakleder.

Enteresan bir nokta : Aynı eserde muhtelif eski motiflerin bir arada kullanılması, yine Helenistik heykelciliği geleneğinin bir devamıdır. Nitekim Helenistik çağda bir defa bulunmuş olan Pudicitia tipi, üç asır boyunca muhtelif tarzda değiştirilerek kopya edilmeden her fırsatta kullanılmıştır. Burada kopyacılık cereyanı ilâve edilmekle beraber bu eski değiştirme temayülü klâsik görürlere uymadığı halde yine burada yer almıştır.

2. Flavyenler'den Trayan'a kadar geçen zamanın kadın heykelleri

1. yüzyılın son otuz yılında ve 2. yüzyılın başında Anadolu'da san'at faaliyeti daha ziyade Afrodizias'dadır. Burası her zaman için faaliyette bulunan atölyelere sahip olmuştur. Bu atölyeler Yunanistan ve İtalya'ya kadar uzun zaman tesirini göstermiştir. Afrodizias atölyesi üzerinde Furtwaengler¹, Ogüst devri kopyacı Koblanos'tan, Hadrian devri kopisti Papias ve Aristeas'dan bahseder. Bu faaliyetin kendine has olduğunu da ilâve eder. Collignon bu san'atkârların eserlerinin Roma, Olympia, Syrakus ve Girid'e kadar yayıldıklarını söyler². Hekler, Afrodizias'dan gelen bir heykelden bahsederken yalnız tip mukayesesi ve tarihlenmesiyle meşgul oluyor. Bu san'atın tekniği hakkında yeni bir şey ilâve etmiyor³. Lippold ise Afrodizias heykellerinin hariçteki akrabalarını arıyor ve bura atölye işçiliğinin incelemeğe muhtaç olduğunu söylemekle yetiniyor⁴. Afrodizias mıntakasının Anadolu san'atında ayrı yeri ve önemi vardır.

Helenistik Bergama mihrabı frizinde ve onun devamı Laokoon grubunda hâkim olan fazla plâstik, dolgun, kaba, barok ve çok tabii ifadeyi verebilen mermer işçiliğinin Roma devrinde bir devamını, aynı zamanda bu suretle Roma devri Anadolu heykellerinin karakteristik vasıflarını hissettirmesi bakımından kayda değer.

Afrodizias heykellerindeki bu karakteristik noktaları imparatorluk devrinin kabartmalarında dahi buluyoruz⁵. Şu halde atölyenin kopyacılığı çok fazla mahallî bir mahiyette oluyor. Fakat birçok sanatkâr isimlerini Lippold'de bulduğumuz halde bu sanatkârların vücuda getirdikleri eserlerle bizim heykellerin arasında çok sıkı bir münasebet, yani her ikisinin aynı sanatkârın eseri olduklarını isbat edecek durumda değiliz.

(Res. 5) M. P. Gaudin tarafından 1905'de Hadrian hamamında bulunmuştur⁶. Heykel sağ ayak üzerinde duruyor. Hareket eden sol ayak hafifçe yana basıyor. Vücudun asıl duruş istikameti biraz

¹ Furtwaengler, Statuenkopien in Altertum s. 25.

² Collignon, La Sculpture grecque, 1897, 677.

³ Hekler, A. Y. s. 177.

⁴ Lippold, Kopien. u. Umb. s. 103.

⁵ Mendel, Cat. II. s. 178 — 213.

⁶ Mendel, Cat. II. n. 504.

sağa meyillidir. Baş doğru, bakış ufki. İçine omuzdan ilikli bir chiton ve onun üzerine bir manto giymiştir. Draperisi, Menderes Manisasın'da bulunan heykellerinkine benzer. Mantonun yukarı kenarı yukarı doğru buklelerle kaldırılarak itina ile yapılmış başın arkasını örter. Yukarı kalkan sağ kol mantonun omuzu örten kısmını hafifce sağa doğru çekiyor ve bu kenar sol omuzdan arkaya atılıyor. Başak ve ay çiçeği tutan sol el, aynı zamanda mantonun sol etek kenarını yukarıya topluyor. Saçına göre bir portre heykelidir. Sol eline kopistin verdiği ilâveler Demeter alâmetidir ve portre, Demeter olarak tasvir edilmiştir.

30 kadar repliği, varyant ve mükerreri bulunan bu tipin orijinalini Hekler evvelâ Praxiteles'e, sonra Bulle ile beraber ilk Helenistik çağa koyar ¹. (Res. 2) bu tipe ilk merhale olarak alınırsa Heklerin ilk iddiası doğrudur. Model bir portre heykelidir. Buna mukabil Lippold ve Hekler'in İskender zamanından bizim tipi andıran küçük bir Demeter heykeli model olarak kabul edildiği halde orijinalin bir tanrıça, hususiyetle Demeter olması icabeder ². Elinde tuttuğu bu alâmetle bu hükmümüzü kuvvetlendiremeyiz. Çünkü Roma devrinde kopistler her yaptıkları kadın heykelinin eline bir şey vermeyi sevdikleri gibi orijinali Praxiteles'e varan (Res. 2) veya Herkulanum'lu tipinde de aynı suretle ilâveler yapıyorlardı. Bilhassa başak ve ay çiçeği sık sık kullanılıyordu. Muhtelif tipler arasında değişiklik başın duruşunda, sağ kolun hareketi ve ellerdeki atribulardan ibarettir. Bizimkinin en yakın replikleri Münih'te 377 ³, Britanya müzesinde 1351 dir ⁴. Bakış yalnız Afrodizias'dakinde doğrudur. Elbise motifi Londra'dakinde, Heklere göre, biraz değişiktir. Burada sağ el mantodan dışarı çıkar, bir meş'ale veya mızrağa dayanır. Furtwaengler'in tarifine ve Hekler'in onun fikrine iştirak ettiği gibi Trayan zamanının kaba zevki Münih'dekinde daha iyi görülür. Bilhassa elbisenin kenarında kaba potlara tesadüf olunur.

Sol elin zarif parmakları, narin fakat dolgun ince uçlu ve uzun tırnaklıdır. Aynı şekil Kopenhag'daki heykelde görülür ⁵. Üslûp

¹ Hekler A. Y. s. 177.

² Lippold, A. Y. s. ; Rép. II, 242, 6.; Kahire, 27655; Rép. IV, 254, 9.

³ Furtwaengler, Beschreibung der Glypthotek in München n. 377.

⁴ Hekler A. Y. s. 178.

⁵ Ny-Carlsberger glypthotek n. 552.

bakımından ince kıvrımlara daha fazla itina edilmiştir. Heklerin de kabul ettiğine göre Marc Aurel zamanına yaklaşıyor. Yalnız Hekler bu tipin ilk defa Trayan zamanında görüldüğünü kaydeder. Mendel de onunla beraber bizim heykeli Trayan zamanına tarihlenir. Halbuki Afrodizias'lı heykel, elbisesinin toplu haliyle küçük kıvrımların bölünmesine rağmen yumuşak bükümler ve sade bir mâna ifade eden chitonun geniş dalgaları Trayan zamanının keskin, sert ve kaba tarzından ziyade Flavyen'lerin toplu ve yuvarlak hatlı tarzını andırıyor. Bilhassa yüzde Trayan zamanından bekliyeceğimiz yüz hatlarının keskin çizgilerinden eser yoktur. Onun yerine Flavyenlerin yumuşak çizgisiz, toplu düz, sade şekli bulunuyor ¹. Bukleli yüksek çelenk şeklindeki saç tuvaletinde buklelerin arkaya doğru yuvarlak inmeyişi Flavyen'lerin son zamanına has modayı hatırlatıyor.

Bizim heykelle beraber diğer repliklerin hepsinin ince hafif oluşu Hekler ve Lippold'u Lysip mektebine götürür ². 5. yüzyılın şekilli vücut yapılışı ağır, geniş tarzı yanında ince, hafif, kayan, dalgalı hareketi göze çarpıyor. Bilhassa kaynak kemiklerinin çıkıklığı, kol ve bacakların uzunluğu bu ihtimali daha kuvvetlendiriyorsa da elbise motifi (Res. 2) gibi 4. yüzyıla Praxiteles'e varır. Manto üzerindeki zengin ve yuvarlak kıvrımlar ise zamanın (Flavyenlerin) zevki ve Afrodizias atölyesinin barok ve tabii çalışmasından ileri geliyor. İşçiliği Afrodizias'a has maharetli mermer tekniğindedir.

(Res. 6) M. P. Gaudin tarafından 1905'de Hadrian hamamında bulunmuştur ³.

Heykel dik duran sol ayakla biraz yana açılmış sağ ayak üzerinde müvazene buluyor. Baş hafifce sağa dönüktür. Saçı ön tarafta büyük buklelerle yukarıya kalkık biçimde yapılmıştır. Yarı kolu üzerinde küçük düğmelerle iliklenmiş Lyon chitonunun üzerinde Kolposlu, Apoptygmalı ve omuzdan ilikli bir peplos taşıyor. Peplos'un eteği Klâsik çağa has olan ince pililerden ibarettir. Bunun üzerinde sol omuza dolanmış ön tarafının yukarı kenarı bükülüp sol kol üzerine atılan bir mantosu var.

¹ Hekler, Die Bildniskunst der Griechen u. Römer s. 238, 239.

² Hekler, A. Y. s. 177. Lippold, A. Y. 215.

³Mendel, Cat. II. 503.

Baş tuvaleti ve yüzünün individuel karakteri ile bir portre heykelidir. Lippold bu heykeli 5. yüzyılın ikinci yarısına ait Hera Borghese'nin kopyası olarak kabul ediyor ¹. Heykelin gerek ağır, sakın duruşu, gerek ince pilili eteği ve mantonun üst bükümü kenarından görünen muntazam pilileriyle orijinali 5. yüzyıldan başka bir zamana koymamıza imkân yoktur. Peplos'un üst kısmının bol kenarları iki taraftan kuvvetli kıvrımlarla vücudun yukarı tarafını gayet güzel, tabii çizgileriyle belirtirken, vücudun bel kısmını meydana çıkaran peplos'un üzerindeki mantonun üst bükümü, biraz aşağıdan dolanarak bel tarafı daha güzel göstermiştir.

Eser; Trayan zamanına has bir üslûpta şekil almış ve modelleştirilmiştir. Flavyen zamanının toplu, düz yapılışından ziyade Trayan zamanının kaba, sert ve ince teferrüatlı çizgileriyle şekillendirilmiştir. Meselâ göğsün alt kısmında bu çizgiler hendese şekilleri vücuda getirir. İki şakulî hat göğdenin iki yanındaki daha derin yollara muvazidir. İki şakulî hattın arasında üstteki sivri uçlu münhani, alttaki ise tamamen yuvarlak bir inhina ile kıvrılırlar. Kıvrımların birbiriyle münasebeti keskin ve kabadır. İşte bu suretle klâsik eser aynen kopya edilmeyip zamanın zevkine uyar bir tarzda değiştirilmiştir. Fakat yalnız bilhassa yüzün geniş hatları, pürüzsüz düzlüğü, dolgun çene, geniş yanaklarıyla elbisesinin ve saç tuvaletinin aksine olarak Hadrianus'un eşi Sabina'nın yüzündeki plastik ifadeye benzer ².

Afrodizias atölyesine elbise üzerindeki kabalığın bir kısmını ayırmak gerekir. Elbise üzerinde dekoratif tesir bırakan çizgiler, bu muntakanın kabartmalarında olduğu gibi, hareketli ve canlıdır. Plinte bu atölyenin diğer statülerindeki (Res. 5) gibi yuvarlak profillidir. Barok ve kaba tekniğe bu atölye Roma'ya kadar tesir etmiştir ³.

(Res. 7) Afrodisias'da ötekilerin yanında bulunmuştur ⁴. Dik duran sağ ayak ile yana biraz fazlaca açılan sol ayak üzerinde vücut, sağ kalçayı biraz çıkararak gevşek duruyor. Bol etekli chiton üzerindeki manto, (Res. 2)'de tarif edildiği üzere, tahminen

¹ Lippold, *Kop. u. Umb. Anm.* XV, 74, s. 202.

² Hekler, *Die Bildniskunst der Griechen.* s. 257.

³ Ny-Carlsberger Glyphotek. (Taf. XXX/X).

⁴ Mendel, *Cat. n.* 505.

7 arşın diyebileceğimiz kumaş ile vücudu sarıyor. Yalnız burada sol kolun göğsün altından ufki olarak vücuda dayanıp sağ kola dirsekten destek olmasıyla draperi biraz şeklini değiştirmiş, sol kol üzerinde toplanan manto uçları bu suretle önden aşağıya doğru sarkmıştır. Sağ kol tıpkı oradaki gibi mantonun içinden yukarı kalkıktır.

Pudicitia tipindeki bu heykel hiç şüphesiz bir portre statüsüdür. Mükerrerlerine her tarafta tesadüf ediyoruz. Orijinal motifi 4. yüzyıla Praxiteles'e dayanan helenistik bir modelden alınmadır. Collignon bu tipin orijinalini M. ö. 2. yüzyılın sonunda yaşayan Filiskos'un zamanına koyar¹. Yazılı vesikalarını bulduğumuz heykeltraş Filiskos'un müsbet bir eserine sahip değiliz. Fakat Priene'den Archelaos kabartmasında bu heykeltraşın meşhur Müz grubunu tanıyoruz. Anadolu'nun bilhassa güneyinde, mezar heykeli ve kabartmalarda pek fazla kullanılan Pudicitia² tipinde bu helenistik müzlerin vücut tenasübü ve elbise yapılışını buluyoruz. Kabartmanın herhangi bir figüriyle (Res. 7)'nin mukayesesi bu münasebetleri açıkça gözönüne koyar. Her ikisinde de dar omuz, geniş kalçalı vücut, elbiselerde ise chitonun bol eteğinin şalvar biçiminde dalgalanması, ince mantonun üzerinde nakışı andıran yollar ve kırışmalarda benzerlik vardır. Fakat orijinal motif Collignon³, Mendel'in⁴ de kabul ettikleri üzere 4. yüzyıla dayanır. Ağlayan kadınlar lâhdi üzerinde bu motif pek fazla kullanılmıştır⁵. Heykelin en yakın nümunesini Menderes Manisası'ndan gelen ve M. ö. I. yüzyılın Grek-Romen eseri olan heykelde buluyoruz⁶. Chiton eteğinin ayak üzerinde toplanan dalgalı kıvrımları ve ikisi arasındaki düz kıvrımlar, mantonun sağ kalça üzerinde genişliyen yuvarlak kırışmaları tamamen birlik gösterir. Yalnız Menderes Manisası'ndaki heykelin sağ kolunun yanında bulunan mantonun ince kıvrımları artık burada kaybolmuştur.

¹ Pauly Wissowa XIX, 2, 2388; Plin. 36, 34; Brunn, gr. Künstler I, 468: *Les Statues funéraires dans l'Art grecque* s. 291.

² Pfuhl, J. d. I; XX s. 53, fig. 7, s. 54. fig. 4, Taf. 6, 3; Berlin' n. 774, 773.

³ Collignon, *Les statues funéraires dans l'Art grecque*, 290.

⁴ Mendel, Cat. II. 505

⁵ Hamdy bey ve Theodor Reinach. *La Néropole royale de Sidon* p. 238-271

⁶ Mendel Cat. III, 822, 823.

İşçiliği: Afrodizias'dan gelen diğer eserlerle birlikte bu atölyeye has, kaba ve barok bir karakterdedir. Zamanın zevki, (Res. 6)'da olduğu gibi, pek belli değilse de manto üzerindeki ince kıvrımların kabalaşmasında Trayan zamanını hatırlamak kabildir.

(Res. 8)'e gelince¹: Sol elini bir kayaya dayayıp hareket eden sol ayağını genişçe yana açık tutan bir kadın figürüdür. Üzerinde üstü ince yollu ve altı geniş kıvrımlı bir chiton, onun üzerinde bir manto vücudun yarısını örter. Manto üst taraftan sağ göğsü ve sağ kolu açıkta bırakırken, sol kolun kayaya dayanmasıyla sol kol ve göğsü örterek sol ele kadar uzanıyor. İnce kumaştan mantonun altından chitonun yolları görünüyor. Bu bir Müz heykelidir. Çünkü bir benzerini Filiskos'a bağlanan Archelaos kabartmasında Apollo'nun solunda duran Müzde bulunuyoruz². Bir repliği Venedik'tedir³. Sol kolu üzerindeki üç ufki yolla onlara yukarıdan mail gelen kıvrımına kadar biddir. Afrodizias'daki daha eskidir. Aynı zamanda kumaşın karakterini daha fazla belirtir.

İşlenmesi yine Afrodizias atölyesinin özelliklerini taşır: çok tabiidir, adeta orijinali görüyoruz hissini verir. Mermerin üzeri itina ile işlenmediği halde maharetli bir elin eseridir.

Üslûbu Helenistik çağ tarzının bir kopyasıdır. Mantonun sol kolu altındaki kenar katlarının barok ifadesi Afrodizias atölyesi hususiyetiyle beraber Helenistik görüşün bir hatırasıdır. Bilhassa chitonun mantodan açıkta kalan sağ omuz ve göğsü örten kısmı Arkaik İyon Korelerinden Helenistik çağda pek fazla olarak Anadolu'da devam edegelen ince çizgili bürümcüğü andıran kumaşında, bu devam daha iyi farkedilir. Bir de eski İyon geleneğinin Helenistik devamı, kalın chiton kıvrımlarının vücudu saran hatlarının ince mantonun dalgalarıyla bir ahenk vücuda getirmesinde sezilir. Müzün sol kolunu kayaya dayarken ayaklarını oldukça açık tutuşu, göğdenin yumuşak dönme hareketi, onun bir işte bulunduğunu anlatıyor. Nitekim Archelaos kabartmasında Apollon'un yanındaki müz, Apollon'a herhalde tomar olması muhtemel bir şey uzatıyor. Böyle olduğu takdirde bu şeklin, kahraman şarkıları müzü Kaliope'yi temsil ettiğini kabul icabeder.

¹ İzmir müzesi env. 590.

² Brit. Museum Cat. of. Sculp, III, n 2191; Winter, K. İ. B. 6; 363-6.

³ Venedik, A. 2652; RM. Bd 32, 1917, 74-76; fig. 3; K. İ. B. 11-12, 361, 6

Afrodizias heykelleri, yukarıda görüldüğü üzere, muhtelif devir orijinallerine dayanıyor. (Res. 5) 5. yüzyıla, (Res. 6) 4. yüzyıla, (Res. 7, 8) Helenistik orijinallere varır. Orijinaler muhtelif devirlere ait olduğu halde Afrodizias atölyesinin eskiden beri devam edegelen kuvvetli şahsiyeti muhtelif menşeli eserleri müşterek hatlarla birbirine yaklaştırır. Meselâ (Res. 5) klâsik ifadesini muhafaza etmekle beraber göğsün altında görülen dekoratif hatlarla daha canlı bir tesir bırakıyor. Aynı tabii ve barok tesiri (Res. 6)'nın eteğinde buluyoruz. Teferruat üzerinde durmadan birkaç büyük heykeltıraş kalemi ile maharetli bir elden çıkmış hissini veren kumaşın ifadesi bu tesiri daha ziyade aydınlatır.

Anadolu'nun diğer hiçbir atölyesinde tesadüf etmediğimiz bu dolgun kıvrımlı fazla plastik işçilik, bilhassa (Res. 8)'deki Müz heykelinde bariz görülür. Aynı tipin Millet'teki nümunesi (Res. 11) ile müşterek orijinale, Filiskos müzüne dayanmaları bakımından yapılan mukayesede bu iki atölyenin işçilik hususiyeti ve ikinci yüzyılın iki muhtelif devrinin san'at telâkkisi ve görüşü gayet güzel meydana çıkmış olur.

Atölye hususiyetleri, biraz önce işaret edildiği üzere, (Res. 8)'de Afrodizias'a has olan eteklerdeki dolgun kıvrımlar, sol kolun altından aşağıya doğru sol bacağına yanına düşen mantonun dökük kenarındaki fazla plâstik işçilik dikkate değer. Millet müzünde ise (Res. 11) etek ve manto üzerinde görülen kıvrımdaki incelik ve fazla itina Millet işçiliği bahsinde açıklandığı üzere tamamen Afrodizias çalışma tarzının aksini gösterir. Yalnız heykelin mâna ifade eden duruşu, vücudun inhinalı yapılışı bakımından eski yunanlı geleneğinin devamı inkâr edilemeyecek kadar bu iki atölyeyi birbirleriyle akraba yapar.

2. yüzyılın muhtelif iki devrinin, Trayan ve Antonin devri hususiyetlerinin aydınlanmasına yarıyan mukayeseye gelince :

(Res. 8)'de Trayan devrinin sonuna ait kaba ve sert şekil verme, vücudun teferruatı konturunda ve dik kıvrımlarda görülür. Trayan zamanının kaba işçiliği (Res. 5)'de orijinali şematik ve muntazam hatlarla şekillendirilmiş klâsik Hera tipinde daha iyi görülüyor. Halbuki buna mukabil (Res. 11)'de Antonin zamanının ince zevki, adeta Helenistik modeli 4. yüzyıla götürtecek kadar insanı hataya düşürür. Manto üzerindeki ince yayık kıvrımların aralarında geniş düzlüklerle, vücudun kabarık ve derin kısımlarıyla

meydana getirilen ahenk, aynı zamanda Afrodizias'da bulunmayan tabiiyetten uzak intizam ve temizlik havası Milet'te başka bir zamanda bulunduğumuzu gösterir.

3. Hadrian - Antoninler devri kadın heykeli

Hadrian ve Antoninler zamanında san'at faaliyeti gösteren iki merkez ayırmak kabildir:

A) Roma çağında eskisine nazaran daha önemli olması muhtemel olan merkez. (Aspendos)

B) Eski büyük Yunan medeniyeti üzerine kurulan san'at merkezleri. (Milet, Efes)

A) Yapılan kazılara göre Aspendos, diğerlerinden farklı olarak, bu zamanda mimarî ve plâstik eserlerin en önemlilerini vermiştir. Aspendos'un tarihî değeri olan eserleri ilk defa olarak Roma imparatorlarının arzusu üzerine vücuda getirilmişlerdir. Bu muntakada daha önceden eski bir san'at muhitinin olması lâzımdır. Çünkü yazılı vesikalar bunu icabettiriyor¹. Fakat bugün görülen harabelerin hemen hepsi Roma çağından kalmadır. Harabelerin alt katlarında yapılacak hafriyattan sonra ancak hüküm verebiliriz.

(Res. 9,10)'da görülen mükerrer heykeller, 1884'de F. v. Luschan tarafından Aspendos'da büyük exedranın arkasında bir zırhlı erkek heykeliyle beraber bulunmuştur². (Res. 9) çok kırık olduğundan buluntu yerinde alıkonmuş, (Res. 10) Antalya müzesine nakledilmiştir³.

Heykel sıktetini sol ayak üzerine vermiştir. Sağ ayak vücudun yukarı kısmının istikametine uymaksızın cepheden yana atılmıştır. Çok ince bir kumaştan göğüs kısmı oldukça sık, gayri muntazam kıvrımlı eteği ince pilili bir chiton ve onun üzerinde sol omuzu, kolu, vücudun alt tarafını hemen hemen ayaklara kadar örten bir mantoya sarılmıştır. Bu mantonun üst kısmı bükülerek sol kolun yanında toplanmaktadır.

Bu heykel her halde bir portre heykeli olmalı. Çünkü yanında bir Panzer statüsü çıkmıştır. Buna göre heykele tanrıça demek-

¹ (P. W. Real Anc. II. 2, 1725 - 25) ² Lakronski, Die Städte Pamphiliens u. Pissidiens Bdl, s. 94, R. 71. Antalya müzesi.

³ Antalya müzesi, n. 1804.

tense onu bir şahıs olarak almak daha kuvvetli bir ihtimal olur, belki de kral ailesinden birine aittir.

Bununla beraber orijinali 5. yüzyılın ikinci yarısına varan Efes'de bulunan Hera Borghese'dir¹. Bu tipi Schuchhardt 5. yüzyılın ikinci yarısına değil, klâsik çağda yapılan Hera Barberini'nin Helenistik bir varyantı olarak alıyor². Fakat yalnız aynı elbise biçimi ve yapılış tarzını Parthenon doğu frizinde buluyoruz³. Buna göre Schuchhardt'ın iddiası biraz fantaziye kaçıyor.

Tam bir repliği yoktur. Hekler'in⁴ aldığı repliklerden Berlin'dekinin ayakları değişik ve üslûbu Klavdiuslar zamanına hastır. Hekler Aspendos'ta bulunan heykeli de aynı zaman eserleri arasında ele alır. Efes Heras'ını aynen tekrarlayan tek eser olan bizim heykel, elimizde Hadrian zamanına ait müsbet bir vesika olmadığı halde cildin pürüzsüz düzlüğü, elbisenin kıvrımlarında sıkı ve keskin bir şekil verme ve sert bir üslûplaştırma henüz Antoninler zamanında bulunmadığımızı işaretler. Lâkin bu yeni san'at görüşü Roma imparatorlarının san'at merkezi olan Aspendos'ta dahi Roma'dakinden ayrı istikamettir. İnce elbisenin altından görülen Hadrian zamanının karakteristik olan vücudun pürüzsüz düzgünlüğü, elbise kıvrımlarının her birisinin ayrı ayrı vücudun hatlarıyla birlikte kıvrılması Anadolu'da Antoninler zamanında daha mükemmel bir hale getirilmiştir. Burada hiçbir kopist varyantı veya ilâvesi bulmak bahis mevzuu değildir. Eser tamamen klâsik orijinale sadık kalmıştır. Hatta Hadrian devrinin klâsizmini hissetmek güçleşiyor. O devrin elbise modası da burada bir rol oynamaz.

Lippold'un dediği gibi yanındaki panzer statüsü Antonin devri karakterindedir. Fakat kadın heykeli daha eski bir tarzı ifade eder.

Kopyacının işçiliği itinalıdır. Emekle iyi bir elden çıkmıştır. Kopyacı Roma'lı değildir. Belki Efesli'dir. Çünkü Efes'de bulunan Hera heykeli ile fazla yakınlığı başka türlü izah edilemez.

¹ Lippold, A. Y. s. 204; H. Süsserott, Griechische Plastik des. 4. Jahrh. v. chr. Taf. 28,4 X.

² A. A. 1929, s. 164.

³ Winter, K. I. B. 8/9, 274, 1, sağdan üçüncü.

⁴ Hekler, A. Y. 156.

B) Milet:

(Res. 11, 12, 13, 14) müz heykelleri Wiegand'ın başkanlığı altında Berlin devlet müzeleri tarafından yapılan hafriyatta 1905'de Faustina hamamının Museion'unda bulunmuştur.

(Res. 11) 1905'de Palaistra'ya giden yolda, başı Museion'un exedrasında bulunmuştur¹. Müz olmasında şüphe yoktur. Sol omuzun biraz yukarı kalkık bulunması diğerlerinde görülmez. Her halde bu heykel elinde daha ağır bir şey, meselâ bir rübab tutuyordu. Güney Anadolu'da bu motif çok yayılmıştır. Wiegand'ın da bildirdiği gibi Myrina'nın 2. yüzyıla ait pişmiş topraktan yapılmış figürinlerinde dahi². Orijinalin sazına dayandığı veya sağ elinde tomar tuttuğu kat'i bilinmiyor: Benzeri Archelaos kabartmasında³ Apollon'un solunda, Halikarnas müzler kaidesinde yukarıda soldadır. Yalnız Archelaos'dakinin sağ kolu mantonun içindedir. Elinde kitarayı kabul edersek Afrodizias'daki benzeri gibi Kaliope olması lâzımdır⁴. Draperi tamamen helenistik geleceğe uygundur. Gerek manto kıvrımları, gerek ayaklar üzerinde şalvar hissi vereri bir nevi büzgü ile toplanan kıvrımları Halikarnas müzler kaidesinde görmek kabildir⁵.

Heykeli aynı tipten Afrodizias müziyle (Res. 8) aynı asırdan olmadıklarını bir tarafa bırakıp karşılaştıracak olursak, Milet kopyacılarıyla tabii ve barok hatları seven Afrodizias'lılar arasındaki farkı derhal anlarız. Bilhassa (Res. 8)'in etek uçlarında görülen kıvrımların asabi hareketi, Milet'te olduğu gibi sükûnet ve intizam içinde akmıyor. Fakat Milet'teki heykel, elbise kıvrımlarında görülen bu sükûnet ve intizamı bozarak şematik, sun'î, ufkî ve kısa hatlarla bir nevi konvansiyonel bir ifade yaratırken, Afrodizias'ın asabi hareketli ve dolgun kıvrımları daha tabii ve daha kuvvetli bir mâna ifade ediyor.

İşçiliği: gözlerin iç köşesinde kulak, ağız ve burun deliklerinde, elbise kıvrımlarında makkap kullanış tarzı ile Antoninlerin ilk zamanına konabilir.

¹ Mendel, Cat. I. 116; Milet, Termen Bd. 9, n. 11.

² Reinach, La Necropole de Myrina L. 7.

³ Watzinger, Relief des Archelaos, n. 4.

⁴ Roscher, Lexikon f. Mythologie II. 2, 3260.

⁵ Brit. Museum Cat. of Sculp. 11 n. 1106. Rép. de Reliefs 486, 110.

(Res. 12)¹ diğer müzler gibi chiton üzerine manto giymiştir. Yalnız mantonun vücudu örtüşü bir önceki müzden farklıdır. Mantonun üzerinde bele kemer gibi sarılan kabarık kısım ile diğerlerinden ayrılır. Mantonun aşağı ve yukarı kenarları saçaklıdır. Saçakları, chitonun yapılışı, yüzü ve saçlarıyla bir önceki müzden uzaklaşır. Bundan maada etek pilileri ve manto kıvrımları tamamen aynı atölye işçiliğini gösterir. Aynı tipin benzerini Helenistik çağda Anadolu'da yapılp elimize geçmeyen meşhur Filiskos'un müz grubunu örnek alarak vücuda getirilen 2. yüzyılın sonuna ait Priene'den Archelaos'un kabartmasında buluyoruz². Tipin bir eşi, Watzinger'in eserinde (Abb. 3) neşredilen Britanya müzesindeki Anadolu'dan çıkan pişmiş topraktan Bergama mihrabı civarında bulunmuş heykelde görülür³. Elbisesi yolu yoluna bizimkine denktir. Bu her üçünde görülen aynı draperi, kol tutuşu kuvvetli ve nazik vücut duruşu ile Milet'te bulunanın orijinaline daha fazla sadık olabileceği hissini veriyor. Bir repliği Münih'te bulunan Klio'dur⁴.

Yalnız Münih'tekin sağ kalçadan sol omuza giden mantonun kenarı noksandır. Kopenhag'da olan tip aynı modele vardığı halde elleri ve başı Pudicitia tipine göre değiştirilmiştir⁵. Halikarnas kaidesindeki müze gelince, benzerlik yalnız mantonun vücut üzerine atılmasındadır⁶. Kaide üzerinde mantonun alt kenarı bizimkine nazaran daha yuvarlaktır. Böylece umumî hareket ve ifadede değişiklik husule gelir. Bununla beraber bu heykele çok benzer. İçini gösteren ince manto birçok kopyacının elinde fevkalâde işlenmiştir. Bu sebepten bu motif Filiskos'u şöhretlendiren motif olarak alınabilir. Filiskos müzlerini elde edemediğimizden Anadolu'nun bu müzü andıran, Helenistik elbise motifinin daha müsbet bir örneğini, bilhassa chitonun dalgalı, kıvrımlı eteğini Lagina'da buluyoruz⁷.

¹ Mendel, Cat. I. 117. Milet 9, n. 13.

² Watzinger, Das Relief des Archelaos s. 8 n. 6. RM. 32, 1917, 74. RM. 1918.

³ Winter, Altertümer v. Pergamon Bd. VII, Taf. XXI, text 88.

⁴ Hekler, A. Y. fig. I, s. 130 ve Anm. I; Furtwaengler, Beschreibung der Glypt. 216.

⁵ Ny-Carlsberger Glyptothek, 471.

⁶ Winter, K. I. B. 11-12, 263, 2.

⁷ Arndt Schober, Der Fries des Hekateion von Lagina 1933, Taf. XXXV.

Bu Milet müz'ünün Anadolu'nun güney-batı bölgesinin Helenistik orijinaline dayandığını Bergama'dan bir heykelle mukayese isbata yeter¹. Attalit'lerin hareket ve heyecanla dolu, resim tesiri bırakan barok tarzı ve azameti karşısında bu müzler ve benzerleri, yumuşak ve tatlı enerjiye sahiptirler. Tanrılara verilenlerden farklı olarak, kadınlara has incelik ifade edilmiştir.

Milet müzlerinin orijinali ara sıra 4. 5. yüzyıl elbise yapılışını göstermeleriyle helenistik baroktan klâsik kopyacılığa geçiş zamanına aittir. Hakikaten itinalı tekniği, boyalı göz bebekleri yüzde, saç ve elbise kıvrımlarındaki makkap izleri, uzun muntazam kıvrımlar Antoninlerin ilk zamanlarına has olan klâsizme uygun gelmektedir.

Saçının yapılışı Hadrian'ın eşi Sabina'nın saç tuvaletine benzer². Ortadan ayrılan saçlar yüzün iki tarafından kulak üzerinden dolanarak arkaya toplanırken dalgalı olarak arkaya doğru taranmış ve bir bandla bu dalgalar arkadan ayrılmıştır. Yüzün hatlarında yine Antonin'lerin ilk devri portrelerinde görüldüğü üzere anonim bir ifade vardır.

Heykele bir ad vermeğe gelince, sol bacağının üzerindeki çizgisine kadar bir olan Münih'deki benzerine bakarak Klio diyebiliriz. Hafif neş'eli duruşu ile belki de Thaleia'dır.

(Res. 13)³ ün giyinişi evvelkilerden farklıdır. Chitonun mantonun yanından sağ tarafta ucu görünen Apoptygması var. Üzerindeki manto sağ kolun üzerinden sol kalçaya dolanır ve bir kısmı sol kolun üstüne atılmış bulunmakta olup oradan aşağıya zengin kıvrımlar halinde dökülmektedir. Sol kalça üzerindeki elbise kıvrımlarında kalan izlerden anlaşıldığına ve Mendel ve Wiegand'ın bildirdiklerine göre sol elinde çifte flüt tutuyordu.

O halde heykelin Euterpe olması icabeder. Aynı tip Arche-laos'da görülmüyor, fakat oradaki Urania'yı hatırlatıyor⁴. Amelung'a göre heykelin Roma'da bulunan bir repliği Praxiteles'e bağlanan mezar heykeli tipindedir⁵. Kopenhag'daki bir repliği (n. 545)

¹ Winter, A. y. P. VII, I, 88, n. 54, Taf. 21. Winter, K. I. B. 11-12, 360, I; Horn, A. Y. Taf. 21.

² Hekler, Bildniskunst der Griechen u. Römer s. 257.

³ Mendel, Cat. I. 118; Milet Bd. 9, n. 12.

⁴ Winter, K. I. B. II/12, 363, 6.

⁵ Amelung, Skulpturen d. Vat. Museum II, 285, n. 102, Taf. 26.

Hygia olarak eklenmiş ve isimlendirilmiştir. Efes'de bulunan Demeter olması muhtemel heykel (Res. 18)'ın mantosunun sol kenarı Roma zevkine uyar bir tarzda değiştirilmiş olmasına rağmen aynı tiptendir.

Bu muhtelif repliklerde her ne kadar orijinali Praxiteles'e bağliyacak emareler varsa da ¹ (meselâ chiton eteğinin ince kıvrımları ve manto üzerindeki uzun sâkin ve muntazam kıvrımlar) inceliği, vücudun üst kısmının kısalığı rübablı müzü hatırlatıyor. Chitonun apoptygması (Res. 1,)e benzer. Chitonun üst tarafı (Res. 12)'yi andırıyor. Şu halde Helenistik çağın vücut nispeti ve elbise motifi heykeli Filiskos müzûne yaklaşıyorsa da elbisenin yapılışı 4. yüzyıl hatıralarını taşımaktadır.

Heykel mantosu üzerindeki yatık ince kıvrımları, bol mantonun altından vücut hatlarının hoşça belirtilmesiyle Antonin devri zevkini gösterir. Bilhassa Anadolu için tipik denebilecek sol kolun altında gayet plâstik toplanan manto katları enteresandır. Mısır'da bulunmuş aynı devirden, aynı tipten bir heykelde ² vücut daha şişman, bu muhitte pek mühim rol oynamayan kıvrımların yapılışı daha düz, elbisenin vücudu örtmesi bakımından bir ahenk düşünölmüştür. Plinte üzerinde duruşu takdimi bir tesir bırakır. Bu noktadan Anadolu'nun, Roma devrinde heykelcilik ve kopyacılığı Mısır'da ayrı bir karakterdedir. Anadolu kendi yerli ve Helenistik geleneğini devam ettirirken Mısır, yine Ptolemeler devrinin Atticist şekil verme göreneklerine bağlı kalmıştır. Diğer taraftan eski Mısır heykellerinin çok düz, hieratik hali muhafaza olunmuştur.

(Res. 14) ³ de görölen heykel Palaistra'ya giden yolun ucunda, eşikte bulunmuştur. Heykel bir kaide üzerinde durmuyor. Çünkü gayri muntazam oval plinte, yan tarafında bulunduğu yerin izini taşıyor. Diğer benzerlerine göre küçük Lyrik müzü rübablı Tepsi chore'dir.

Bir eşi Archelaos'da vardır ⁴. Replikleri elde edilişi ve işçiliği bakımından muhtelif değerdendirler. En yakın benzeri Wiegand'a göre Porta di Lorenze'da, Nymphœum'da bulunandır. Esası henüz

¹ Amelung, Basis des Praxiteles 80.

² J. d. I. 1901, 204.

³ Mendel, Cat. I. 119; Milet 9 n. 9.

⁴ Watzinger, Relief d. Archelaos n. I.

kat'f bilinmeyen Valle grubunda dahi yakın bir eşi vardır¹. Orijinalde sol kol her halde kabartmada olduğu gibi yukarı kalkıktı. Halikarnas müzler kaidesinde bu tip yine bulunuyor².

Yakın repliklerinde de görüldüğü üzere öne atılan sağ bacağı ince kumaşın altında gayet güzel hatlarla belirtilmiştir. Sağ ayağı tamamen açıkta bırakan chitonun etek tarafı yukarıdan bir kemerle kaldırılmamıştır. Yalnız dans hareketi pililerin ve sağ bacağı duruşunu izah eder. Bacağı iki tarafına toplanan pililerin dalgalanması ayağın öne doğru atılmasıyla gayet tabii olarak münasebete getirilmiştir. Bu hızlı hareketten iki ayak arasına toplanan zengin kumaş çok tabii kırışmalarla birbiri üzerine dökülüyor. Plastik bakımdan, bol chiton, omuza atılan manto canlı ve yerinde kullanılan büküm ve kıvrımlarla bu hızdan güzel istifade edilmiştir.

Manto chiton münasebeti, karın ve geniş kalça şekli, alt kısmın uzun nispeti evvelki heykelleri hatırlatır. İçini gösteren ince mantonun iççiliği bir önceki müzde de olduğu gibi itinalıdır. Arka tarafta ve bacaklar arasında makkap izleri iyice farkolunur.

Fotoğrafi elde edilemeyen yine aynı yerde bulunan müz sol ayak üzerine vücudun sıkletini verir³. Sağ ayak biraz genişçe yana açılmıştır ve plinteye sıkı basmaz. Başı sola dönüktür. Üzerinde apodygmalı uzun bir peplos taşır. Onun üzerinde ince kumaştan bir manto göğsün üzerinden dolanarak bir ucu arkadan öne doğru sol omuza atılmıştır. Göğsün altından sola doğru giden kenar kolun altında toplanır. Sağ kol ve onun desteği kırıktır. Sol elinde trajik bir maske tutmaktadır.

Elindeki trajik maskeden trajedi müzü Melpomen olduğunu tanıyoruz. Orijinali öteki müzlerde olduğu gibi Filiskos müzlerine götürmek mümkün değildir. Çünkü burada vücuda daha geniş şekil verilmiştir. Manto ile göğsün birinin örtülmesi, sol omuzdan öne atılan manto ucu 4. yüzyıla Praxiteles'e gider⁴. Bu heykel

¹ Lippold, *Kop. u. Umb. Anm.* XV, 75; *RM.* 33, 75, *Anm.* 3 (Anchirroe repliği iççiliği bakımından da bizimkine yakındır).

² *Winter, K. I. B.* 11-12, 363, 3.

³ *Meadel, Cat. I.* 115; *Milet, Termen*, 9, n. 14.

⁴ *Winter, K. I. B.* 10, 296, 3 sağdan birinci.

Roma'da Torlonia kolleksiyonundakine pek benzer ¹. Fakat orada kumaş karakteri vermek biraz ihmal edilmiştir.

Bununla beraber Filiskos'la münasebette olması muhtemel olan Anadolu'nun bir mezar kabartmasında aynen omuzdan öne atılan manto katını buluyoruz ². Londra'daki Archelaos kabartmasında örneği yoktur. Yanâ uzatılmış hareket eden ayak biraz Melpomen'i hatırlatır. Wiegand, Milet heykelini ona nazaran biraz patetik buluyor ve etrafa uzanan hareketiyle kabartmadaki dansedene benzetiyor. Fakat bu benzeyiş yalnız sağ kolun hareketinde görülür.

Elinde tuttuğu maske Herakles'i tasvir eder ³. Berlin'de bir lâhit üzerinde bulunan bir heykelle elindeki maskesiyle birlikte mukayese mümkündür ⁴.

Üslûbu diğerleriyle beraber 2. yüzyılın Antonin devri modasına uygundur. Elbisenin geniş düzlükler arasında küçük ve zengin, muntazam pilileri, yüzün anonim ifadesi, saç tuvaleti aynen ve tamamen o devre aittir.

Wiegand'ın bildirdiği gibi ⁵ Milet hamamının inşasına ait ele geçen şiir tarzında yazılmış bir kitabede bu termin Faustina'nın hayratına dahil olduğu kayıtlıdır. Antoninus, Milet'te bir müddet bulunduğuna göre her halde bu hayratı yapanın Büyük Faustina olması icabeder. Kraliçe tarafından yaptırılan termin böyle itinalı müz heykelleriyle süslenmesi hatıra geldiği gibi Antonin devri üslûbu da bu ihtimali kuvvetlendirebilir. O halde bu müzler, Melpomende dahil olduğu halde, 2. yüzyılın ortasına doğru yapılmış olabilirler.

Melpomen'in işçiliği keskin ve itinalıdır. Göz bebekleri boyalıdır. Burun delikleri, hafif açık ağzı, göz kapakların alt kıyıları, saç bukleleri ve maskenin sakalı, elbise ve peplos'un uçları Antonin devrine has olan bir tarzda makkapla dikkatle oyulmuştur.

Milet müzleri bu suretle Anadolu'nun güney-batı san'at muhitinin Helenistik orijinaline bağlanırken Antonin devrinin san'at karakteri ve Milet'in mahallî özellikleri de bulunmuş oluyor.

¹ A. A. 1929, 90, fig. 4.

² Beschreibung der Skulpturen, Ab 767.

³ Bieber, Denkmäler zum Theaterwesen 122, 188, 60; Milet, Termen, 9 s.

⁴ Beschreibung der Skulpturen, 342 n. 857; RM. 1918, 116.

⁵ A. A. 1906, 32, 33.

Hakikaten meselâ (Res. 12)'deki müz heykeli kontur, vücut nispeti ve şekil vermede yumuşak ve tatlı ifadesiyle Helenistik Bergama'nın kuvvetli ve muhteşem barok tarzından ayrılarak, ince işçiliğiyle tanınan Rhodos ve Güney-batı Anadolu çevresine girer. Bilhassa ince tülü andıran mantonun altından bütün kıvrımları ve bu kıvrımların vücut hatlarını çizen plâstik mânası ancak bu helenistik gelenekle izah olunabilir.

Antonin devrinin san'at karakterine gelince :

Bu devrin elbise kıvrımları gözler ve saçlardaki karakteristik kuvvetli makkap oyma tekniğinden maada saç tuvaleti tamamen o zamanın modasına uygundur. Fakat saçdaki plâstik şekil verme ortadan ayrılan saçlar hafif dalgalarla yüzün iki yanından kulağın üzerini biraz örterek arkaya toplanıyor. Aynı tuvaleti küçük Sabina'nın saçında buluyoruz. Diğer taraftan (Res. 13)' de görüldüğü saç tellerinin dış dış ince işlenmesiyle Praxiteles müz kabartmasındaki saç ve (Resim 1)'deki Helenistik saç yapma tarzının aynıdır. Antonin devrinin klâsik modasına uyarak eser adeta 4. yüzyıldan kopye edilmiş hissini verecek kadar güzel klâsik üslûp karakterini taşıyor. Hakikaten Antonin'ler devrinde pek severek kullanılan elbise üzerinde geniş düzlükler arasında yatık ince muntazam kıvrımlar ayrı ayrı kalmıyarak birinden diğerine geçiş aynı tesiri vermeğe çabalıyan tek ahenge doğru, yani elbisenin vücut harekti veya duruşunun plâstik mânasını vermek için kıvrılıyorlar.

Milet atölyesinin mahallî karakteri :

Milet'e has diyeceğimiz eski zamanlardan beri pek şöhret alan güzel yün ile ipek arasındaki bir kumaşın cinsine uyar bir tarzda etek kıvrımlarının hemen ekserisi Milet heykellerinde rastlanan ayak üzerinde toplanıp tekrar açılmalarında görülür. Adeta Milet san'at modası denecek kadar karakteristik olan bu ayak üzerinde toplanmış kıvrımlar bugünkü şalvar biçimlerine örnek olacak kadar değişik bir şekil gösteriyor. Bundan maada Milet müzlerindeki incelik yalnız orijinalinin Güney-batı Anadolu Helenistik atölyesine ait olmasıyla izah edilemez. Çünkü Filiskos müzlerinin Afrodisias ve Efes'deki kopyeleri tamamen oranın mahallî karakterini taşımakta ve orijinalinin bu inceliğinden ve zarafetinden ufak bir şey göstermemektedir.

Şu halde Milet'te orijinale sadakat ; Antonin devrinin ince modası ve Milet atölyesinin bu inceliği arttıran zevki bir araya gelerek neticede uygun, mütenasip ve ahenkli bir tarz yaratılmış oluyor.

Efes :

Antonin devrinde eski medeniyet üzerine kurulan merkezden ikincisi Efes'dir. Efes Gymnasion'unun imparator salonunda birçok kadın ve erkek heykelleri bulunmuştur. Binanın inşasına ait yazılara göre tarihleri Antonin devrine düşer¹. Burada bulunan heykellerin hemen hepsinin arka tarafı iyi işlenmediğinden bina için meydana getirilmiş olmaları ihtimali Schmidt tarafındana ileri sürülüyor. Bunlardan (Res. 15) şimdiye kadar bulunmuş kadın heykelleri tiplerinden hiç birisine benzemez. Altta yaka ve kol kısmı büzgülü, kolla vücudun birleştiği yerde bir bandla toplanan, etek ucu pilili bir chiton, onun üzerine göğsün üzerinden dolanan uzun bir manto giyinmiştir. Mantonun üst kısmı ikiye katlanıyor. Üst kıvrımın kenarları sağ kalçadan sol dize doğru mail düşüyor. Arkadan dolanan üst kenarın sivri uçlu köşesi ise sol omuzdan öne atılıyor. Sol kolun altından içteki kemere tutturulan mantonun sol yan kenarı geniş katlarla koltuktan itibaren ayağın yanına kadar katlanarak dökülüyor. Aynı elbise motifi Mausolos'un üzerinde vardır². Yalnız burada mantonun üst kenarı göğsü örter ve üsteki kat sol dizi kapayacak kadar uzundur. Replikleri içinde orijinale en sadık kalanı Efes'li heykeldir³. Hakikaten sütunu andıran vücutta geniş omuzun vücudun aşağı kısmına uygun nisbeti, gevşek duruşu ve elbisesiyle 5. yüzyıldan kalan ideal ağır vücutlardan veya aynı şekilde Helenistik çağın geniş kalçalı dar omuzlu heykel tiplerinden ayrılır. Daha ziyade 4. yüzyılın güzel, sevimli şekil verme sistemine yaklaşır. Vücudun yukarı kısmında küçük küçük ve yer yer içine veya yanına düşen kıvrımlar elbisenin alt taraflarında aynen fakat daha genişliyerek devam ediyorlar. Mantonun aşağı kısmında mail, geniş, keskin ve kuvvetli kıvrımlar Mausolos'dakinin aynidir. Sol kalçadan itibaren aşağı doğru düzlük, eteğin sağ tarafında

¹ J. d. I. 1934. 200.

² K. I. B. 10, 302, 2.

³ J. d. I. 1934, 200.

kıvrılan ve yukarıdan aşağıya inen derin yivler her ikisinde birbirine pek benzer,

Yalnız sağ konturun büyük katları arasındaki küçük kırışıklıklar burada biraz mübalâğalıdır. Bunu kopyacının tezyini çalışmasında aramak lâzımdır. Hafifce yana atılmış ayakla dar duruşu sütun gibi mütevazın uzanmış hep eski, biraz da Arkaik Korelerden gelen geleneğin devamıdır. Yaka toplu sıkı ve boştur. Bu suretle Efes'de (Res. 9,10) da dahi olduğu gibi işçilik kitlevi olmakla beraber eski Yunan geleneğinin devamı kolaylıkla takip edilebiliyor.

Heykel o devirde Roma'da yapılan plâstik eserlerle mukayese kabul edemez. Antonin sütunu kaidesindeki klâsizm bizimkinin yanında kuru, sert ve soğuk kalır. Efes'den çıkan bir başla Ed. Schmid'in Viyana'da yaptığı rekonstruksion boyun ölçüleri ve üslûp uygunluğuyla pek yerindedir. Burada umumî olarak eserin bıraktığı tesir yaşlıdan ziyade bir genç kızın veya müz'ün tasvir edildiğidir. Ed. Schmidt burada Platon tarafından onuncu müz olarak tasvir edilen esrarlı tebessümüyle Sapho'yu tanıyor¹.

4. II. yüzyılın sonuna ait kadın heykelleri

Bu zamandan kalan heykelleri iki grupta toplamak kabildir :

a) Eski geleneği devam ettiren yerli atölye (Efes).

b) Başka büyük merkezlerin tesiri altında kalan eyalet atölyeleri (Yalvaç, Bolu, Silifke).

a) Efes : II. yüzyılın ikinci yarısında faaliyet gösteren eski medeniyet üzerine kurulmuş ve onun geleneğini devam ettiren büyük san'at merkezi olarak bugün yalnız Efes'i biliyoruz. Esasen Roma tarihinin bu devresi Efes'le ilgilidir. İmparatorluğun başlangıcından beri bir neticeye bağlanamayan İran savaşları Marc Aurel ve Lucius Verus tarafından 165'de sona erdiriliyor. Bu zafer Efes'de büyük bir âbide ile yaşatılıyor. Bu suretle doğu ile münasebetin kapısı sayılacak bu merkezin eski san'at hatıraları ve geleneği orada tekrar ihya ediliyor. Şehirde bu canlılık Septimius Severus zamanında dahi devam ediyor.

¹ J. d. I. 1934, 202, Abb. 10.

Efes'de çıkan heykeller prof. Keil'a göre Septimius Severus zamanında inşa edilen Palaistra'nın batı salonunu süslüyorlardı ¹.

(Res. 16) ² heykeli belinin üzerinden kırılmıştır. Hareket eden sol ayağını arkaya uzatıp parmakları üzerine dayamıştır. Sağ ayağı herhalde kollarının dayandığı bir kayanın yanında duruyor. Chitonun eteği kalın olduğundan bu ayağın vaziyeti tesbit edilemiyor. Kalın chitonun üzerinde dizine kadar inen bir manto vardır.

Bu müz'e diğer benzerlerine dayanarak Polyhymnia adı verilebilir.

Aynı tip Archelaos kabartması, Halikarnas müzler kaidesi üzerinde, Berlin'de bir heykelde ³ ve müzler lâhdinde bulunuyor. ⁴ Bir repliği Roma'da Benito-Mussolini müzesindedir ⁵.

Elbise kıvrımlarının işlenmesi bakımından aralarında büyük ayrılık vardır. Berlin'de bulunan müzün ince mantosundan içindeki chitonun kıvrımları gayet güzel belirtilmiştir. İtina ile yapılan, yukarıdan aşağıya uzunca devam eden chitonun ince kıvrımlarıyla bu heykelden tamamen ayrı bir karakterdedir. Roma'daki ise, elbisesinin şematik kıvrımlarıyla orijinalinin aydınlanması için görüşümüzü genişletmez.

Baş tipi, Keil'in neşrettiği, her halde Efes'li Polyhymnia'ya ait baştaki saçın şekil ve dalgalarına benziyorsa da, bizimkinde alnın üzerinde pek az saç bırakıp kulağı örten bir şerit veya çelenk yeri fazla olarak ilâve edilmiştir ⁶. Elbise üslûbu geç devrin geniş, düz satırlı tarzına yaklaşıyorsa da, umumî olarak, bıraktığı tesir tamamen mahallidir.

Efes'deki sanat geleneği, (Res. 15) de olduğu gibi, kitlevî bir tarz gösterir. İnce kıvrım, çok teferruatlı şekil verme yerine elbisenin üzerindeki süsler kolaylıkla ve zevkle yapılmış gibidir. Bu suretle Filiskos'a dayanan müz gruplarına giren bu heykel, Milet ve Afrodiasias'da bulunan gurup arkadaşları müzler gibi orijinali

¹ Josef Keil, *Ausgrab, in Efesus 1930* (Sonderabdruck aus dem J. d. O. İ. 1931) s. 40.

² İzmir müzesi env. 650.

³ *Kurze Beschreibung der antiken Skulpturen in Berlin*, Taf. 57, n. 221.

⁴ Kekule v. Stratonike, *Skulpturen d. Berliner Mus.* n. 844.

⁵ A. A. 1929, 187, fig. 1, 2.

⁶ Josef Keil A. Y. s. 50. Abb. 33.

mahalli bir görüşle tahrif etmiştir. Bu tahrif Milet ve Afrodisias-dakinden tamamen ayrı bir karakterdedir. Filiskos'un Helenistik Polyhymnia'sından bekliyeceğimiz elbise üzerinde görülen dalgalı, zarif kıvrımlar yerine burada tamamen aksine kitlevi, düz bir elbise yapılışını buluyoruz. Heykel bu bakımdan orijinale yakın eserlere benzemekten ziyade yapıldığı atölyenin her türlü mahallt hususiyetini taşıyan heykellerine yaklaşıyor. Etek ucunun muntazam uzayan dalgaları, şematik olmaktan ziyade kalın ve sert bir kumaşı tecessüm ettiriyor. Böylece heykel eski geleneğe sadık bir atölyeye mensuptur. Çünkü Praxiteles ve Skopas'ın Efes'de vücuda getirdikleri plastik eserlerin elbise işçiliğindeki naturalist tarz hâlâ kendisini hissettiriyor¹. Sağ taraftan alınan fotoğrafta² görüldüğü üzere bilhassa Anadolu'da Helenistik çağdan beri devam edegelen—Lâgina frizinde dahi görülen—geniş pililerin etek ucunda ortasına kadar ikiye bölünüşü o çağın hatırasıdır.

Aynı kıvrım tarzına Palaistra'nın batı salonunda bulunan diğer heykelerde dahi tesadüf olunuyor. (Res. 17, 18)³ deki heykeller mermeri, işçiliği ve eb'adı bakımından Polyhymnia'dan ayrı bir vasıftadır. 4. yüzyıl koresiyle yine Praxiteles'e varan Demeter heykeli II. yüzyılın sonunda gelin kıyafetlerinde âdet olduğu üzere iç elbiselerinde yukarıdan ince kemer taşıyorlar. (Res. 3, 4, 8)'de bahsi geçen Kore tipini andıran (Res. 17) heykel zamanın zevkini elbise motifinde ve yapılışında gösteriyor. Sağ kolun altından sol omuza dolanan mantonun kıvrılmış yukarı kenarı Menderes Manisası'nda bulunan Kore tipinden farklı olarak daha aşağıya bükülmüştür. Burada gözetilen maksat belki o zamanın zevkine uyarak chitonun yukardan bağlanmış kemerini göstermek arzusudur. Elbise yapılışındaki değiştirme bir de chiton eteğinin kitlevi derin oymalı büyük kıvrımlarında seziliyor. Burada zamanın ışık ve gölge oyunlu tekniği ve tarzı ile Efes'in mahalli diyebileceğimiz kitlevi hususiyeti birbirine çok uygun gelmektedir.

Heykel, manto üzerindeki uzun ve vücut şeklinin ifadesi bakımından mânası olan dalgalarıyla ve kumaş karakterini verirken Praxiteles Kore'sini hatırlatmakla beraber göğsün üzerine iki

¹ Winter K. I. B. 10, 308,5.

² Josef Keil A. Y. s. 47, Abb. 30.

³ İzmir müzesi, env. 647, 645; Josef Keil A. Y. 1930, Abb. 29, 31.

yandan düşen buklelerin madenî örnekten kopya edildiği hissini veren sert ve keskin hali, etekteki derin, siyah boyalı ve kuvvetli makkap oymalı teknik tamamen Antonin'lerin sonuna has zevki nakleder.

Heykel sol elinde ya bir boynuz veya bir meş'ale tutuyor. Bu alâmetle heykele hemen tanrıça adı veremeyiz. Menderes Manisası koreleri gibi belki bir portre statüsüdür. Fakat heykelin umumî olarak bıraktığı tesir bizi tanrıçaya ve hatta Kore demeğe sevkediyor ¹. Belki bu tanrı tesiri Efes'in yerli, klâsik geleneklere bağlı kalmasından geliyor.

(Res. 18)'de bir önceki heykelde karşılaştığımız bütün meseleler aynen vardır. Burada zamanın zevki, chitonun kemerinde ve mantonun sol omuzundan aşağı düşen geniş katlı kenarın ilâvesinde bulunuyor. Replikleri umumiyetle Hygia, Demeter ve Urania'dır. Kore'nin yanında bulunmasından Demeter adı daha uygun geliyor.

Efes kopyacı atölyeleri hakkında Collignon ve Lippold'da kısaca malûmat veriliyor. Collignon ² milâttan önce I. yüzyılda yaşamış olan heykeltraş Agasias'dan bahseder ³ ve onun atölyesini Rhodos ile ilgili bulur. Lippold, Efes'in Roma imparatorluk devri kopyacılarını zikreder. Herakleides ve Harmatios ile imparatorluk devrinin ilk zamanına ait Efes kopyalarını anlatır. Efes'den bazı bronz atlet ve Athena heykellerinin kopya veya orijinal olmaları üzerinde yapılan münakaşadan bahseder. Hakikaten aynı hali Antalya'da bulunan Efesli Hera tipinde (Res. 9, 10) ve Antonin'lerin son zamanına ait heykellerde kaydettik.

Efes heykellerinin incelenmesi bizi şu neticeye götürür: (Res. 16, 17, 18) ilk bakışta bu devrin bir Romalı eseri hissini vermez. Elbise yapılışında kumaş karakterinin belirtilmesi 4. yüzyılda ve Helenistik çağda önemli bir merkez olan Efes'in mahallî işçiliğinin hususiyeti kitlevî olmasında sezilir. Bu kitlevî tarz, zamanın zevki değıştikçe yine açık bir surette his olunuyor. Nitekim (Res. 15) ile (Res. 18)'de bu toplu hal gerek elbisenin vücudu sarmasında ve kıvrımların birbirinden ayrılmadan durmasında gayet iyi görülüyor.

¹ Josef Keil, A. Y. 1930, Abb. 31.

² Collignon Hist. d. sc. ant. s. 672.

³ Lippold, Kop. u. Umb. s. 66.

II. yüzyılın sonuna ait özelliklere gelince, Antonin devrinde Efes'de hâkim olan (Res. 15)'deki klâsik, plâstik kopyacılık yerine daha ziyade ışık ve gölge oyunlarına dayanan boyalı resmi andıran işçilik, elbise kıvrımları ve saçlardaki derin makkap oyukları Antonin devrinin baş ve ortasında pek sık görülen plâstik tesirli klâsizminin sona erdiğini ifade eder.

b) Başka büyük merkezlerin tesiri altında kalan eyalet atölyeleri : (Yalvaç, Bolu, Silifke).

Eyalet eserleri namı altında toplanan heykellerin incelenmesinde seçilen yalnız bu üç şehir vardır. Çünkü Türkiye'de henüz yeter derecede hafriyat mıntakaları tesbit edilmediği gibi san'at tarihinde eyalet eseri diye heykel bırakacak kadar siyaset ve kültür bakımından uzun ve devamlı bir hayat sürmemiş olan siyasi mânada Roma eyaletleri, yine Eski-doğu ve Yunan medeniyetine sahip bulunan iki ticaret şehri Bolu, Silifke ile Yalvaç kolonisinden ibaret kalıyor.

(Res. 19)¹ Yalvaç heykeli sol ayağını biraz yana açarak ön tarafı kırık bir plinte üzerinde hafifçe duruyor. Plintenin önündeki yazıya göre bu zamanda tanınmış aileler arasında yerini bulamadığımız (Kornelia Antonia) isminde bir hanımı tasvir ediyor. Elbise motifi sol elin duruşu ile Afrodizias'dan gelen (Res. 15)'e benzer. Yalnız burada sağ el, başı örten örtüyü sol taraftan tutuyor. Bu motif Sard'dan gelen on onbeş sene sonra yapılan bir lâhit üzerinde vardır.² Aynı motifi Bursa'da bulunan Helenistik mezar kabartmasında oturan bir kadın figüründe buluyoruz³. İki elin klâsik olmiyan duruşu ile Anadolu mezar kabartmalarında ötedenberi rastlanan halk san'atına ait yerli bir motiftir. Elbisenin plâstik yapılışı bakımından ise etek ve mantonun kıvrımları sol bacak üzerindeki mail çizgiye varıncaya kadar (Res. 12)'deki Milet müzünün aynıdır. Yani eser Milet çevresinin tesirinde kalmıştır. Kalça kısmının genişliği, vücudun tenasübü, kaide üzerinde pek ağır durmayışı, inhinalı konturu, vücudun bir tarafındaki hareketsizliği meydana getiren şakulî derin kıvrımlarla bir yandaki canlılığı temsil eden yuvarlak kıvrımlarla yine Afrodizias ve Milet'in tesirinde kalarak Helenistik geleneğe bağlanır.

¹ Mendel, Cat. III, 1377.

² Charles Rufus Morey, Sardis V, fig. 11.

³ J. d. I. 1905, 51, Abb. 3.

Saç tuvaleti Marcus'un eşi küçük Faustina, Lucius Verus'un eşi Lucilla'nın imparatoriçelik zamanlarında kullandıkları saç tuvaletine benziyor ¹.

Sard'da bulunan bir lâhit üzerinde Claudia Antonia Sabina' da dahi aynı tuvalet bulunuyor ². Saç ortadan ayrılıp üç dalga ile iki yandan arkaya doğru toplanıyor.

Saçların imparatoriçelerinki gibi ince ince çizgilerden vücuda gelen dalgaları ve kaşların çizilerek aynı zamanda koyuca boyanarak yapılması, göz bebeğinin derin koyu siyah boyası zamanın modasını gösterir. Menşei Yunan portresinde olan yüzün zamanın tekniği ile anonimliği kaybolmuş, böylece ona ferdi karakteri verilmiştir.

Saçın ince, itinalı ve dalgaların lâhit üzerindeki figürde görüldüğü kadar kaba olmayışı zamanın modasından ziyade yerli ve her halde Milet tesirinden ileri geliyor. Bununla beraber lâhit üzerindeki san'at akımlarının, Prof. Rodenwaldt'ın söylediği gibi, ³ Roma devrinde aristokratik ve beynelmil mânası hatırlanacak olursa zamanın umumî zevkinin tahminen aynı devirde yapılan Yalvaçlı heykel ile Sard lâhdindeki figürde aynı tarzda tezahür etmediğinin sebebi daha kolayca anlaşılır. Aynı zamanda bu bize Anadolu heykelciliğinin yerli olduğunu bir daha öğretir.

Heykelin yüzünün (170 — 180) tarihinde yapıldığı anlaşıldığı halde vücudun Antonin devrinden ufak bir ayrılık göstermemesi dikkate değer. Bu da bize ya heykeli yapanın çalışmasını gösterir, veyahut Yalvaç'ta daha bu devrin elbiselerinde, Efes'de olduğu gibi, kuvvetli ışık ve gölge oyunları ile resmi andıran elbise ve kıvrım yapma tarzının henüz bilinmediğini anlatır.

Böylece Menderes Manisası ahalisi tarafından kurulan, Ogüst zamanından beri İtalya hukukunu taşıyan Yalvaç (Antiocheia Pissidia) eyaletinde ⁴ bulunan bu heykel, Roma eyalet eseri olmaktan ziyade Anadolu eyaleti karakterini taşıyor. Anadolu'nun muhtelif san'at çevrelerinin tesirinde kalan bu eser eyaletlere has olan

¹ Wegner, A. A. 1938, 281/282, Abb. 2, 4, K. 315; Die Herrscherbildnisse in Antoninischer Zeit, 1939, taf. 34 - 38.

² Sardis A. Y. fig. 6, 7.

³ Rodenwaldt, J. d. I. 1940, s. 12.

⁴ P. W. Real Anc. 1, 2, 2446.

vasıflarıyla mütessir olduğu mıntakalardan, meselâ Milet eseri gibi bir san'at merkezinde yapılan heykeller grubuna konamıyor.

(Res. 20) Bolu'nun Üskübü kazasından gelen bir kadın heykelidir. Dik duran heykel bol kollu chiton ve tafta nevinden sert ipekli kumaştan bir manto giyinmiştir. Chitonun uzun kolları üst taraftan düğme ile iliklenmiştir. Chitonu belinin üzerinden bir kemer sıkıca bürzer ve önde fiyong halinde bağlanır. Mantosu sol omuz üzerine atılmıştır. Arkadan dolanan manto ön tarafta karın kısmında ikiye kıvrılır. Üste düşen katı sağ kalçadan sol dize doğru hafif meyille düşer. Yukarıda kalan kenar karnın ortasından bükülerek sol kol üzerine atılmıştır. Oradan itibaren sol yanda mantonun toplanan kenarı geniş kıvrımlarla chitonun eteğine kadar dökülüyor. Sol elinde içi meyve dolu boynuz üzerinde oturan küçük bebek duruyor. Bebek sağ elile kendisini tutan kadının saçını, sol eliyle de üzüm ve yapraklarıyla beraber küçük mantosunu tutuyor. Boynuz asma yaprağı, ayva, nar, çam kozalağı, ceviz ve başak ile doludur. Heykelin sağ elinin plinte üzerinde görülen bir şeyin izi ve heykelin sağ bacağına yanında bir parçası kalan destek ile münasebette olması icabeder. Belki sağ eli, Hekler A. Y. Abb. 23'deki replikte olduğu gibi, bir aleve buhur atıyordu.

Figürün yüzü bir portreyi tasvir etmekten çok uzaktır. Saçları alnın ortasından kulaklarını örterek yüzün iki yanı sıra uzanıp arkada toplanarak arkaya ve iki taraftan göğüs üzerine düşüyor. Başında bir band, onun üzerinde kenker yapraklarından dal şeklinde bir taç taşıyor.

Bu heykel kendisinde muhtelif orijinal motifleri toplamıştır. Heykel semboli ile bolluk, bereket tanrıçası Tyche tipini veriyor, aynı zamanda IV. yüzyılın başından Kephisodot'un Eirene'sine kadar varıyor.

Elbisesi, boynuzu, baş süsü bakımından Anadolu'da Efes tiyatrosunda bulunan Nemesis ile birlik gösteriyor¹. Florenz² ve Louvre'da³ bulunan Tyche heykeli vücut nisbeti bakımından Hekler tarafından III. yüzyıl Lysippos mektebine atfolunur. Bizim Tyche heykelinin elbise motifi bakımından bir eşine Bergama'dan bir kadın

¹ J. d. İ, 1931, s. 208 Abb. 9.

² Hekler A. Y. Abb. 23.

³ Hekler A. Y. Abb. 24.

heykelinde rastlıyoruz¹. Yalnız burada manto biraz daha kısadır. Ve çok bol değildir. Saçlarının fazla hareketli dalgaları aynen Bergama mihrabı kabartmasında (Ge) de görülür². Yüzün ise Lysippos'a atfedilen Bergama'da bulunmuş olan İskender'in hafif açık ağızlı ve derin beyzi gözlü portresinden pek uzak kalmıyor³. Bebeğin saçları üzerinde görülen düzlükler arasında top top kıvrımlar yine Lysippos'a isnat olunan Herakles'in saçında aynen vardır⁴. Bu suretle bizim heykel muhtelif motifleri bir araya topladığı gibi muhtelif san'at atölyelerinin cereyanlarını kopya etmesiyle değişik bir eser oluyor. Kuvvetli dalgalı saçlarıyla Bergama; duruşu, yüzü ve bebeğin saçlarıyla Lysippos'a yaklaşıyor. Bir de II. yüzyılın sonuna has olan aynı zamanda öncekilere benzeyen barok modayı buna ilâve edersek uygunsuz bir eser yaratılmadığının sırrını anlarız.

Heykelin işçiliği tamamen II. yüzyılın sonundan III. yüzyıla geçiş çağında meydana çıkan barok tarzdadır. Elbisenin sert ve derin gölgeli kıvrımları saçın resim gibi gölge oyunları, bu çağın san'at adetlerine pek uygundur. Yalnız chiton etek uçlarının kırık haliyle bilinen hiçbir san'at akımına katılacak durumda değildir. Bu tamamen eyalet işçiliğinin bozulmuş geri kalmış emareleridir. Buna rağmen eserde klâsik çağın Tanrı tesiri var. Kendisine bu tesiri veren hatlar bilhassa yüzünde pek bellidir. Yüz fazla mâna ifade etmiyen ferdî bir özellik taşımayan ideal hatlardan ibarettir. Bakışı, ağzın hafif açıklığı, geniş yanak, oval yüz, güzel biçimli gözler o klâsizmin izleridir.

(Res. 21)⁵ Silifke'de bulunan heykel sol eliyle mantoyu içinden tutarken sağ eli mantonun üst kenarını sol omuza atıyor.

Roma imparatorluğu devrinde İtalya, Yunanistan, Kuzey Afrika eyaletlerinde pek fazla tesadüf olunan bu küçük Herkulanumlu tipi⁶ hemen her zaman portre statüsü olarak kullanılmıştır.

¹ Springer, Kunstgeschichte Abb. 822.

² Springer, Kunstgeschichte Abb. 820.

³ İstanbul müzesi rehberi 1934, LXVII.

⁴ Springer, A. Y. Abb. 682.

⁵ Silifke müzesi, Heykelin fotoğrafı sayın Bay Hamit Koşay tarafından hediye edilmiştir.

⁶ Hekler, A. Y. s. 128; Lippold, Kop. u. Umb. 212; Collignon, Les statues funéraires dans l'Art grecque s. 168.

Orijinali umumiyetle kabul edildiği üzere IV. yüzyıla Praxiteles'e varır. O zaman da mezar portre heykeli olarak kullanılıyordu ¹.

Aynı tip Silifke'de ve diğer vilâyetlerin ve memleketlerin milâttan sonra III. ve IV. yüzyıl lâhitlerinde pek fazla kopya edilmiştir. Aynı tarz elbise yapılışını Efes'de Antoninler zamanına ait Gymnasionun imparator salonunda buluyoruz ². Elbisenin kıvrımları yan tarafın katları yolu yoluna aynıdır. Sağ kolun etrafında toplanan mantonun derinleşen yolları, sağ elin duruşu, karın kısmındaki dağınık kıvrımlar tamamen birdir. Yalnız bir farkla: Efes'deki mahirane işçilik burada kabalaşmıştır. Yalvaç, Bolu heykelleri gibi başka bir merkezin tesirinde kalmıştır.

Eyalet işçiliği düzlüğünde ve düzlükler arasındaki derinleşmelerde, plintenin yapılışında gayet iyi farkolunur.

Silifke'nin bu heykeli bilhassa Prof. Rodenwaldt'ın iddia ettiği üzere ³ Roma çağında halka ait ve yerli san'atın eyaletlerde ve Roma'nın mezar heykeli ve kabartmalarında muhafaza olduğu fikrini kuvvetlendirir. Bu mezar heykelinde de Silifke ⁴ ve havâlisinin eski yerli tarzının devamını elbise kıvrımlarının kıvrım denmiyecek kadar düz çizgilerinde buluyoruz. Kıvrımı andırımıyan bu çizgilere milâttan önce I. yüzyıldan Nemrut dağı kabartmasında ⁵ olduğu gibi milâttan önce I. yüzyılın sonundan kalma o havâlide çıkan (şekil 21 a)'daki ⁶ heykellerde tesadüf ediyoruz. Bu suretle Eski-doğu san'atlarının ve sonradan Yunanın karıştığı bu mıntakanın san'at geleneği, milâttan sonra II. yüzyılın sonuna kadar devam etmiş oluyor. Eserin, işçiliği kaba olmakla beraber III. yüzyılda hatta Antik çağda hâkim olan ⁷ ve Bizansa kadar tesir eden doğulaşma cereyanının bir başlangıcını vermesi bakımından önemi büyüktür.

¹ Conze, Grabreliefs T. CLIII.

² Keil, A. Y. 1931, s. 43, Abb. 21.

³ J. d. İ. 1940, 12.

⁴ P. W. Ral Anc. II, 2, 1184. Asurlular zamanında ehemmiyetli bir merkez olan Silifke (Seleukeia Picira) Selefkuslar zamanında daha büyüdü. Roma devrinde bir ticaret şehri olarak kullanılıyordu.

⁵ Springer, Kunstgeschichte Abb. 808.

⁶ Antalya müzesi.

⁷ J. d. İ. 1940, 49, Abb. 6.

5. Tip Kataloğu

Anadolu'da I, II. yüzyıllarda yapılan elbiseli kadın heykelleri hemen hemen umumiyetle Klâsik ve Helenistik çağda vücuda getirilmiş orijinallerden kopyadır. Bu orijinalerin ekserisi Anadolu'da yerlidir. Burada işlenen kopyaların orijinaleri yerli olduğuna göre bu tiplerin etrafta bulduğumuz birçok replik, mükerrer veya varyantlarının ilk nünunelerinin bu muhitten alınmış olmaları icabeder. Tabii böylece umumiyetle I., II. yüzyıl kopya heykellerini Anadolu'daki orijinallere bağlamak istemiyoruz. Fakat bu kopyaların büyük bir kısmının bu mıntaka ile münasebetini görmek kabildir:

A. V. yüzyılın ikinci yarısına ait tipler

I. Efes'de bulunan Hera tipi, Viyana müzesi, Br. Br. T. 507; Roscher I. s. 2114. ov. Atlas X, 30. FW. 1273.

a. Antalya müzesi.

b. Aspendos.

Anadolu'da bulunan bu heykellerin diğer san'at çevrelerinde repliklerine tesadüf ediyoruz:

c. Hekler, Römische weibliche Gewandstatuen, Tip VII.

d. Lippold, Kop. u. Umb. Anm. XVII, 133.

e. Rép. st. II, 2, 675, 5 Udine Ny-Carlsberg, n. 24.

f. Rép. st. I. 590, 2465 A, Münih, Glyptothek n. 285.

II. Hera Borghese.

a. Afrodisias, İstanbul, Cat. Mendel II, 1503.

b. Lippold A. Y. Anm. XV, 74.

B. IV. yüzyıl tipleri

III. Büyük Herkulanumlu varyantı, Dresden, Paul Hermann, die Antiken originalwerke in Dresden. 326. B.

a. Menderes Manisası, İstanbul, Mendel Cat. III. 824 (s. 6).

b. Efes, Viyana, Schneider Ausstellung s. 22; Rép. st. IV, 412, 4.

c. Villa Borghese, Nibby, Mon. Borgh. 14, Clarac 432, 784.

d. Ny-Carlsberger Glypt. T. XXII, 310.

IV. Küçük Herkulanumlu tipi, Dresden, Albertinum.

a. Silifke.

b. Hekler A. Y. tip XV.

- c. Paris, Louvre n. 511; Rép. st. I s. 150, 979.
- d. Venedik; Rép. st. I. 585, 2443.
- e. Girit, Mendel Cat. 604.
- f. Belgrat, A. E. M XIII, pl. I. s. 39.

V. Praxiteles Koresi. Fr. Eichler, Führer durch die antiken Sammlung in Wien Abb. 14.

- a. Menderes Manisası, İzmir env. 575.
- d. Hekler tip. XX.
- b. Menderes Manisası, İzmir env. 516.
- c. Efes, İzmir env. 647.
- e. Kopenhag, Ny-Carlsb. Glypt. 392 a.

VI. Praxiteles tipi Br. Br. 633/634.

- a. Afrosias, İstanbul Mendel Cat. II. 504.
- b. Yalvaç varyantı İstanbul Cat. III. 1377.
- c. Hekler A. Y. Tip XXI.

VII. Praxiteles'e atfedilen Demeter tipi.

- a. Efes İzmir müzesi env. 645.
- b. Hekler A. Y. tip XXXVI.
- c. Roma Kampana müzesi; Rép. st. I s. 450. 1894.
- d. Roma Amelung Kat. II. n. 262.

VIII. Safo tipi.

- a. Efes İzmir env. 39.
- b. Kartaca Louvre; Rép. st. II. 2, 659, 9.
- c. Vulci, Münih Brunn 314; Rép. st. II. 2, 658, 4.
- d. Torlonia.
- e. Braccio Nuovo, Amelung Kat. n. 26.

IX. Melpomen tipi

- a. Milet İstanbul Cat. 115.
- b. Wörlitz A. 396; Rép. st. II, 1, 303,3.
- c. Torlonia Kat. T.LXXIX n. 314; A.A 1929, 190, Abb. 4.
- d. Poggio Imperio variantı, A. A. 1929, 190, Abb. 3.

C. Helenistik orijinala dayanan tipler

Menşei Anadolu veya Roma olduğu uzun münakaşalara sebebiyet veren Filiskos müzleri Güney-batı Anadolu-Rhodos mektebine

bağlanıyor. Bu müz grupları elde edilmemiştir. Priene'den Archaos kabartmasıyla bu grup hakkında bir fikir edinebiliyoruz.

X. Filiskos müz tipleri

a. Mile İstanbul Cat. 116, Ö. J. h. 1913, 192, Anm. 16.

1. Venedik A. 2652; Rép. st. V, 130,3.

2. Nollekens İngiltere, Cavaceppi, Raccolte t. III, n. 6.

3. Giardino Boboli; E. V. 288; Rép. st. 1., 301,1.

4. Kahire, Edgar n. 27465; Rép. st. IV. 424, 3.

5. Afrodiasias İzmir 590.

b. Milet İstanbul Cat. 117; Ö. J. h. 1913. s. 202; RM. 1918 s. 75 Anm. 10.

1. Münih Furtwaengler Kat. n. 266.

2. Ny-Carlsb. V. 310 a.

3. Berlin n. 591 Frascati.

4. Roma Valle, Boll. d'Arte 1912, Rép. st. V, 389,4.

5. Giardino, Boboli. E. V. 289.

c. Milet İstanbul Cat. 118; RM. 1918 s. 76.

1. Münih Glypt. n. 182.

2. Ny-Carlsberg. V, 310 a.

3. Berlin n. 222.

4. Roma, Amelung Kat. II Taf. 26 (102 g).

5. Filow, Recueil B. Diakowitsch 1927 III, pl. 1.

6. Torlonia 235; Rép. st. II, 1, 304, 3.

d. Milet İstanbul Cat. 119; Ö. J. h. 1913, 194, Anm. 18; Bieber, Antike Plastik, 18, Anm. 3.

1. Roma Kolona A. 11 50; Rép. st. III, 92, 5.

2. Anchirroe Rép. III, 196, 70.

3. Delos, Bull. 1907, 392 Rép. IV 179, 7.

4. Roma, Anchirroe A. 2802; Rép. st. VI, 73, 6.

e. Efes env. 650; Ö. J. h. XVI, 183, Abb. 91, RM. 1917. 86.

1. Louvre Mus. Roy. n. 306; Rép. st. I, 166, 1083.

2. Roma Mus. Chiaramonti; Rép. st. I, 274, 1084.

3. Londra Britanya müzesi; Rép. st. I. 274, 1087.

4. Berlin, n. 221: Kurze Beschreibung d. Skulp. Taf. 57, n. 221.

u. Roma Benito Mussolini müzesi; J. d. I. 1929, 187, Abb. I, 2.

XI. Tyche tipi.

a. Bolu İstanbul müzesi Kat. 4410.

- b. Efes J. d. I. 1931, Abb. 9.
- c. Hekler A. Y. XLVI tipi; Abb. 23, 24.
- d. Ny-Carlsb. Taf. XXXIII 551.
- e. Roma Jordan IX, 7 Vestal; Rép. st. II, 2, 661, 6.
- f. Cyrene, Britanya müzesi, Shmith ve Porcher pl. 68.

XII. Pudicitia tipi: Menderes Manisası. İstanbul Cat. III, 822, 823.

- a. Afrodiasias İst. Kat. 505.
- b. Hekler tip. XLV.
- c. Vatican Braccio Nuovo; Amelung Kat. I. s. 36, n. 23.
- d. Louvre müzesi Cat. som. 918.
- e. Rép. st. II, 2, 66, II.

6. Heykellerin tarihlenmesi

22 kadın heykelini tarihliyelemek için elimizde ne yazılı vesika ve ne de tarihi bilinen bir heykel vardır. Bu şartlarda en iyi yardımcı I. ve II. yüzyıllarda vücuda getirilmiş, tarihi bilinen orijinal eserlerin üslûp ve teknik kritiği ile azamî ve asgarî ihtimaller tesbit edilebilir. Bilindiği üzere bu iki yüzyıl içinde Roma imparatoru Ögüst'ten Antonin'lerin sonuna kadar (Septimius, Severus) Roma plastiği muhtelif yeni doğma safhası geçirmekle beraber bazı zamanlarda esas çizgilerinde tamamen Yunan'ın görüşlerini almıştır. Bu bakımdan heykeller eski eserlerin kopyasıdır. Kopyada orijinale yakınlık derecesini, üslûp ve teknikte, devrin tesiriyle yapılan değiştirme ve ilâveleri gözönünde tutarak heykellerin tarih sırasını meydana getirebiliriz.

Menderes Manisası'nda bulunan imparator ailesine mensup hanımların heykelleri en eski tarihi verirler. Bu heykellerin büyük bir kısmı Ögüst zamanına geçiş çağına aittir. Milâttan önce I. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı pek kat'î bilinmiyen Baebia¹, (Res. 1) nın hatıra statüsü kaide üzerindeki yazının karakteri ve elbise üslûbu bakımından geç Helenistik çağın en son kalanıdır. Yani heykelde Helenistik icad kuvvetleri yerine, tazelik ve canlılıktan mahrum kaybolmaya giden bir cereyanın kuvvetsiz gayreti ve sonu

¹ O. Kern, *Inschriften v. Magnesia*, n. 144, 145, 146 ; Watzinger, *Magnesisa am Meander* s. 198 ; Hekler A. Y. 133 ; Horn, *Stehende weibliche Gewandstatuen* s. 78.

hissolunuyor. Manisa kadın heykelleri arasında (Res. 2) diğerlerine nazaran üslûp bakımından bir değişiklik gösterir. Eserde Ogüst zamanının tazelik ve kendine has, kuvvetten mahrum kibarlığı yer alıyor. Praxiteles koresindeki kumaşa verilen tabililik Ogüst devri kopyacıları tesiriyle ince keskin pililerde şematik bir hale giriyor. Şu halde heykel milâttan sonra I. yüzyılın başına konabilir.

(Res. 3, 4) heykelleri bir öncekine nazaran değişik bir üslûbu gösteriyor. Ogüst devrinden farklı olarak zengin kumaş, Klavdius'lar tarzında cephede çok düz kalıyor.

Olympia'dan Poppea Sabina heykelinde de olduğu gibi elbise yapılışı ile duruş sıkı ve ciddidir. Bıraktığı umumî tesirde matematik ve şematik bir şekil verme göze çarpıyor. Buna göre (Res. 3, 4)'ü milâttan sonra I. yüzyılın ortasına tarihlemek mümkündür.

(Res. 5) Afrodizias heykeli Flavien devrinin toplu, teferruatsız, yuvarlak hatlı, yumuşak tarzını andıran elbise ve başıyla I. yüzyılın sonuna girer.

(Res. 6, 7, 8) Afrodizias heykelleri Trayan devrinin orijinal eseri olan Benevent kemeri¹ üzerindeki kabartma ile mukayese edilebilir. Her ikisinde de elbise kıvrımlarında kaba, fazla plastik, sert ve oldukça zengin teferruatlı tarz müşterektir. Fakat bu iştirak yeni plâstik cereyanın umumî çizgileri üzerinde mümkündür. Çünkü bu mukayese, zamanın çok fazla tesirinde kalmıyarak kendine has tabii, canlı, barok, dekoratif tekniği daima muhafaza ettiğini bir defa daha isbat eder. Her ikisinde sezilen müşterek kaba, sert hatlara dayanarak bu üç heykeli Trayan devrine verebiliriz.

Antalya'da bulunan (Res. 9, 10) heykelleri öncekilerden farklı bir tarz gösteriyor. Bu ayrılık atölye tarafından ileri geliyor ise de Hadrian zamanından beklenecek üslûp hususiyeti öncekilerde hiç bahis mevzuu olmadığı halde burada bilhassa cildin pürüzsüz düzlüğü çok kesin, muntazam, uzun devamlı kıvrımlarında kendisini gösterir. Yalnız bu klâsizm Hadrian zamanı heykellerini hatırlatmaktan ziyade bilhassa chitonun etek kıvrımlarının ince sık ve güzel plâstik haliyle Efes'den Amazon kabartmasının chiton kıvrımlarını andırıyor. Bununla beraber yukarıda işaret olunan notlara göre eser Hadrian zamanından kalmadır.

¹ Winter K. I. B. 13, 409, 4, 5.

Milet'ten (Res. 11 - 14) müz heykelleri Antoninus devrinin klâsik elbise yapılışını tekrarlıyor. Heykellerin tarihlenmesi için umumî çizgiler bakımından bir görüş ve şekil vermede ayrılan Antoninus sütunu kaidesinde tasvir edilen Faustina'nın Apotheosu bir istinat noktası olabilir¹. Bu suretle (Res. 9, 10)'da başlayan ince yatık, muntazam, uzun devamlı klâsik elbise kıvrımları ve şekil vermenin bu heykellerde biraz daha gelişmesini görerek Antoninus zamanında bulunduğumuzdan hiç şüphe edemeyiz.

Efes'de bulunan (Res. 15) heykel Antoninus zamanında inşa edilen Gymnasionun imparator salonunda bulunmuştur. Burada bulunan aynı üslûptaki diğer heykellerde de dikkate değer nokta, hemen bütün heykellerin arka kısmının iyi işlenmediğidir. Bu da heykellerin o salon için yapılmış olmalarını hatıra getirir. Hakikaten eserin elbise üslûbu ve bıraktığı tesir, Antoninus zamanının geniş düzlükler arasındaki yatık ve ritmik kıvrımlarında gayet iyi görülür.

Efes'de Septimus Severus zamanında inşa edilmiş olan Palaist-rayı süsliyen (Res. 16, 17, 18)'deki heykellere gelince: Bu mıntakada yapılan tarihî bilenen bir esere sahip değiliz. Yalnız Marcus'un (161—165) İran savaşları zaferine ait anıt üzerindeki kabartmalardan imparatorların kurban sahnesini tasvir eden parçaya malik bulunuyoruz². Kurban edeni Blümel³, Gerke, Lippold ve Lorenz'in aksine olarak Antoninus değil Marcus der. Goethert, Lorenz ile birlikte kabartmanın yapıldığı tarih için 138 senesini Terminus ante quem kabul ediyor⁴. Eğer abidenin hakikaten İran savaşlarından sonra yapıldığı ileri sürülürse o zaman bu kabartma üzerindeki figürlerden ya ortadakinin Marcus olması gerekir, veyahut bu kabartmada Marcus'un tasvir edilmeyip ahfadının veya imparator ailesine mensup şahısların tasvir edilmiş olması lâzımdır. Ortadaki figürü Antoninus Pius olarak alırsak Terminus post quem 160 senesine isabet eder. Goethert'in de dediği üzere kabartmadaki Anadolu'nun Antoninler zamanına has olan canlılığı 138—160 devresinin umumî san'at tarzına uygundur.

¹ Winter K. I. B. 13, 413, 6.

² RM. 1933, 308, Taf. 50.

³ RM. 1934, 317.

⁴ RM. 1939; Wegner, *Herrscherbildnisse der Antonienzeit* s. 282'de ortadaki figürü Antoninus olarak kabul eder.

(Res. 18)'e gelince : sol omuza atılan mantonun üst katı ve göğdenin orta kısmı üzerindeki kıvrımların yatık hali ve kıvrımların sağ kolun yukarı kaldırılmasıyla vücuda gelen yuvarlak bükümlerden mantonun sol omuza atılmasıyla husule gelen mail kıvrımlara geçiş ve bu suretle mantonun alt sinusunun şekli tamamen kabartmadaki Antoninus olması muhtemel figürün togasına benzer. Bizim heykelin yandan bakılınca hiçbir kabarıklık göstermeyen yassı hali kabartmadaki çok düz figürleri hatırlatır. Antoninus dediğimiz figürün yüzünün sağ tarafında kalan üç derin makkap oyması, bizim heykelin iki yanında, saçlarda aynen bulunur. Fakat chiton eteğinin çok derin ve siyah gölgeli kıvrımları, mantonun yapılış tarzına nazaran daha geç bir işçiliği göstermektedir. Çünkü bu kadar koyu gölgeli, resmi andıran işçilik ancak 160 dan sonra hatıra gelir. Marcus sütununda, bu koyu gölgeli resmi andıran plastik tekniğin en klâsik nümunesini verir ¹.

Bu suretle bizim heykellerde (Res. 15) ve Milet müzlerinde bulunduğumuz halis plâstik klâsizmi yerine Antonin'lerin son zamanına has olan koyu gölgeli resim tekniğini buluyoruz. O halde bu üç heykeli yukarıda geçen noktalara dayanarak 160'dan sonraya koyabiliriz ².

Yalvaç heykeli (Res. 19) ise tamamen Marcus ve Lucius Verus devri san'at tarzına girer. Genç Faustina'nın 175 tarihinde eşinin hastalığı münasebetiyle Suriye'deki Avidius Cassius'a yazdığı mektupta Marcus'un ölümü halinde onun kendisiyle evlenmesini teklif ediyor ³. Buna göre saç tuvaletine dayanarak heykelin en aşağı (160-170) tarihinde (Genç Faustina'nın imparatoriçeliği zamanı) yapılmış olması lâzımdır.

(Res. 20)'de görülen elbise kıvrımları ve saçın buklelerindeki kuvvetli makkap izleri, gölge ve ışık yollarıyla resmi andıran barok tarzı III. yüzyılın habercisidir.

(Res. 21) ise mantonun geniş düzlükleri arasında derin, ince oymalar eyalet atölyesi mahsulü olmasına rağmen III. yüzyılda bilhassa lâhitler üzerinde pek sık rastlanan işçiliği gözönüne koyuyor.

¹ Wegner J. d. İ. 61-174, s. 111, Abb. 17.

² Bu üç heykel tarihi ve siyasi bir eser olan Marcus âbidesi üzerindeki figürleri hatırlatarak o devrin zevkini ifade ederken kitlevi vaziyetleriyle Efes'in mahalli hususiyetlerini de nakletmiş oluyorlar.

³ Pauly Wissowa Real Enc. I, 2, 2313.

Anadolu'nun elbiseli kadın heykellerinin tip, üslup ve teknik bakımından müşterek özellikleri.

I., II. yüzyıllarda Anadolu'nun muhtelif yerlerinden gelen 22 kadın heykelinin incelenmesi, buldukları eski medeniyet merkezine, ondan müteessir olma derecelerine göre muhtelif neticeler vermesine rağmen hepsinde müşterek bir yakınlığın bulunduğunu ortaya koyar. Yakınlığın sırrı gerek tip, gerek üslup ve teknik bakımından heykellerin yerli olmasındadır. Helenistik çağda Güney Anadolu'dan Roma'ya kadar tesirini gösterdiğini bildiğimiz orijinali Praxiteles'e varan son Helenistik Pudicitia tipinde yapılmış hatıra portre heykelleri imparatorluğun ilk zamanlarında Manisa'da, Trayan devrinde Afrodisias'da kopya ediliyor.

Efes'den Hera tipi Antalya portre statüsü için Hadrianus zamanında model olarak kullanılıyor. Efes'den Safo IV. yüzyıl Mausolos tipinin bir tekrarıdır. Milet müzleri Anadolu'nun Helenistik Filiskos müzlerinin kopyalarıdır. Bu eski tipler yalnız 20 yıllık heykellere örnek olarak kalmıyor, bilhassa milattan sonra III. yüzyılda Anadolu Sidamara, Silifke lâhitleri üzerinde ve oradan Roma, Ravenna lâhitlerine geçerek geç Antik çağa kadar varlığını koruyor. I. ve II. yüzyıla ait giyimli Tanrıça heykelleri tipinde ise Demeter, Tyche, Kore Kybele, Nemesis'e tesadüf olunuyor. Bu suretle Yunanlı, Hitit ve Doğu kült ve dininin izleri milattan sonraya kadar getirilmiş oluyor.

Portre statülerinin motiflerinde Roma devrinin yaptığı tek hizmet, eski modellerin ellerine veya elbiselerine ilâve olunan atribu ve süslerden ibaret kalmıştır. Hakikaten bu devirde eski Yunan kıyafetiyle Romalı kadın giyimlerini birbirinden ayırt etmek çok güçleşiyor. Yalnız zamanın zevkini duyuran o ilâveler, duruş ve hareketler, her imparatoriçenin saç tuvaleti aradaki farkı izah ediliyor.

Üslup hususlarına gelince: I., II. yüzyıl eserleri tamamen eski tiplerin kopyası olurken eski heykellerin yapılışı, vücut nisbeti, baş şekli kopistin çalışmasına göre doğrudan veya değiştirilerek alınmıştır.

Orijinallere sadakat Anadolu eserlerinde İtalya ve diğer eyaletlerden ayrı mahiyettedir. İmparatorluğun Ogüst ve Hadrian zamanındaki Klâsizmi, Anadolu'da İtalya'dakinden farklı olmuştur. Anadolu, Yunanistan (Yeni Atina) cereyanında olduğu gibi kopya ederken

eski Yunan geleneklerine bağlı kalarak canlı, sıcak, içten dışarıya doğru bir hayat ve enerji veren, göze güzel ve cana yakın heykeller yaratmıştır. Buna mukabil İtalya ve diğer Kuzey Afrika, Suriye ve Mısır atölyeleri ihtişam, zenginlik, fazla gayret göstermelerine rağmen umumî tesiri her zaman için kuru bir zarafet ve soğuk kibarlıktan ibaret olmuştur.

Anadolu'nun bu suretle Manisa'nın ince, Afrodizias'ın kaba, barok ; Milet'in klâsik ve Helenistik hatıralı ; Efes'in kitlevî tarzı benimsiyen kopyacı atölyeleriyle, diğer eyalet atölyelerinin muhtelif işçilikte olan eserleri biraz da zamanın umumî cereyanından aldıklarını naklederken eski dedelerinden geçen heykelcilik görüşünü bize yazı ile değil, şekil lisaniyle anlatmış oluyorlar.

Heykellerin pek azında elde edilen portreleri Roma'nın kuru realist hatlarını ifadeden uzaktır. Helenizmin individuel karakteri ve IV. yüzyılın ideal teferrüatı zayıflamış da olsa yine hissediliyor. Şu halde Anadolu'lu san'atkârlar Oğüst devrinin klâsik, Klavdius'ların şematik, Flavyenlerin toplu, geniş şekil vermesi ; Trayan devri zevkinin kaba, sert ; Hadrian'ın yumşak, ince ; Antoninlerin ilk zamanlarda sakin sonunda baroklaşan hatlarını naklederken doğru göreneklerini kullanıyorlar.

Tekniğe bakarsak : Anadolu heykellerinin tekniği her kopyacı atölyesine göre değişir. Afrodizias'da görülen dekoratif ve mahirane teknik hattâ İtalya'ya kadar tesirini uzun zaman göstermiştir, Menderes Manisası'nda heykeltraş kalemi hafif ve sathî çalışır. Milet'te Anadolu heykelciliğine bir karakter verecek kadar müessir olmuş bulunan vücudun üst sathının fevkalâde pürüzsüz modellen-dirilmesi, elbise kıvrımlarının geniş düzlükler arasında meydana gelen yatık hali, Hadrianus'la başlayan bu tekniğin Antoninler devrinde burada haliyle inceleştğini ve değiştğini anlatır.

Umumiyetle Antoninler zamanında bundan sonra vücuda getirilen heykellerde kuvvetli makkap tekniği hâkimdir.

Efes'in Antoninlerin sonuna ait, III. yüzyılın ilk habercileri diyeceğimiz kadın heykellerinde derin elbise kıvrımları, saçlardaki resmi andıran ışık ve gölge oyunları barok üslûbun ilk emareleridir.

Böylece zamanın zevki bu eserleri tekrar işçiliklerine göre birliğe götürmektedir.



Resim 1 — Meandr Manisası. (İstanbul).



Resim 2 — Meandr Manisasi. (Istanbul).



Resim 3 — Meandr Manisası. (Izmir).



Resim 4 — Meandr Manisası. (İzmir).



Resim 5 — Afrodiz'as. (İstanbul).



Resim 6 — Afrodizias. (İstanbul).



Resim 7 — Afrodizias. (İstanbul).



Resim 8 — Afrodizias. (İzmir).



Resim 9 — Aspendos. (Aspendos).



Resim 10 — Aspendos. (Antalya).



Resim 11 — Milet. (İstanbul).



Resim 12 — Milet. (İstanbul).



Resim 13 — Milet. (İstanbul).



Resim 14 — Milet. (İstanbul).



Resim 15 — Efes. (İzmir).



Resim 16 — Efes. (İzmir).



Resim 17 — Efes. (İzmir).



Resim 18 — Efes. (İzmir).



Resim 19 — Yalvaç. (İstanbul).



Resim 20 — Bolu. (İstanbul).



Resim 21 — Silifke. (Silifke).



Resim 21 a -- Silifke. (Silifke).

SELÇUK KERVANSARAYLARI

Dr. OSMAN TURAN

*Dil ve Tarih-Doğrafya Fakültesi
Orta-çağ Tarihi Doçenti*

Selçuk kervansarayları, XIII üncü asırda, Türkiye'nin iktisadî vaziyetini, memlekette cereyan eden ticarî faaliyetleri ve devletin bu hususta takip etmiş olduğu siyaseti anlayabilmek için üzerinde durulması gereken çok dikkate şayan bir mevzudur. Selçuk tarihinin hemen her meselesi ve her mevzuu gibi bunlar da, kitabeleri ve mimarî ehemmiyetleri hakkındaki tasvirî mahiyette mahdud bazı yazılar istisna edilecek olursa, henüz tarihi bakımdan ciddi hiçbir tetkike tâbi tutulmamıştır, ki bunların mühim sayılacak olanları yeri geldikçe burada zikredilecektir. Uzaktan bakılınca bir kale, içlerine girildiği zaman bir yolun bir konak menziline kervan kabilelerinin her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak bir teşkilâta malik olan bu binalar ne kemiyet ve ne de keyfiyet bakımından İslâm dünyasının başka bölgelerinde emsaline rastlanamayacak bir kıymet taşırlar. Selçuk sultanları ve yüksek devlet adamları büyük ticaret yolları üzerinde hemen her menzillik (takriben 30-40 kilometrelik) mesafede bir kervansaray yaptırmışlardır. O şekilde ki, bu kervansarayların harabeleri bizim için bu devrin tarihî yollarını ve ehemmiyetlerini tesbit edecek canlı vesikalardır. Fakat Selçuk devrinin ticarî faaliyetlerini anlamak için kervansarayların tetkiki ne kadar lüzumlu ise kervansarayları doğuran âmilleri ana hatlarıyla bilmek de o nisbette zarurîdir. Bu münasebetle bu husus için, çok umumî de olsa, burada kısa bir bilgi vermek faydalıdır.

I.

Anadolu'nun müslüman ve hıristiyan kavimler arasında bir köprü vazifesini görüp dünya ticareti bakımından büyük bir ehemmiyet kazanması Selçuk istilâsının mes'ud neticelerinden biridir. Memleket Bizans idaresinde iken dünya ticaretinin aldığı istika-

met ve içerisinde bulunduğu şartlar bu topraklar için hiç de müsait değildi. İslâm ve Hıristiyan âleminin çarpışma sahası olan Anadolu, bu münasebetle muntazam ve geniş ticarî münasebetlere elverişli olmadığı gibi, harplerin verdiği tahribat da iktisadî inkişafa engel idi. Bundan dolayı asırlarca medenî İslâm memleketlerinde rağbetle aranan Şimal kürkleri, bütün İslâm devletlerinin ordularını besleyen ve yüksek sınıfların saraylarını dolduran köle ve cariyeleri, en yakın ve tabii bir yol olan Anadolu'dan değil, ancak Harezmi ve İran vasıtasıyla gidip İslâm ülkelerine dağlıyordu. Diğer taraftan kara yolları gibi, XI inci asıra kadar, deniz yollarının aldığı istikamet de Anadolu'yu tamamiyle bunların yarattığı ticarî faaliyetler dışında bırakıyordu: Akdeniz'in doğu, batı ve güney kıyıları İslâm kavimlerinin eline geçtikten ve geçit yerleri onlar tarafından işgal edildikten sonra bu deniz bir İslâm gölü haline geldi¹. Bu durum Avrupa'da şehir hayatını ve iktisadî imkânları felce uğratarak feodal (derebeylik) cemiyetin doğmasına sebep oldu. Bu suretle yalnız müslüman ticaretine münhasır kalan Akdeniz gemicilerinin Anadolu limanlarına uğramalarına lüzum ve imkân kalmamıştı. Müslüman hâkimiyetinde iken Akdeniz ticaretinin istikameti Orta Asya'dan Bağdad'a, oradan da Suriye limanları vasıtasıyla Afrika ve Endülüs limanlarına yöneliyordu. Bu umumî çizgiler, Bizanslılar idaresinde iken Anadolu'nun maruz bulunduğu iktisadî gerilemenin sebeplerini izah eder.

Selçuk istilâsı Anadolu'yu İslâm dünyasının geniş iktisadî ve ticarî faaliyetleri çerçevesine sokmakla bu ülkenin tarihinde yeni bir devir açıldı. Artık cenuptaki medenî İslâm memleketleriyle şimal kavimleri arasında cereyan eden ticarî mübadeleler için siyasî engeller ortadan kalkarak Anadolu yolu büyük bir ehemmiyet kazandı. Fakat bu vaziyet Selçuk istilâsı vuku bulur bulmaz birden teessüs edemedi. Bunun için önce Bizans ve Haçlı taarruzlarını kırmak ve rakip hanedanları ortadan kaldırarak Anadolu'da millî birliği kurmak gerekiyordu. Gerçekten ancak bu şartların sağlandığı XII'nci asrın sonlarına doğrudur ki, Türkiye'de ticarî faaliyetler geniş bir ölçüde başladı ve memleket her türlü medenî gelişmeler için imkânlar bulabildi. Türklerin Anadolu'ya

¹ İbn Haldun'un çok güzel ifade ettiği üzere « Artık hıristiyan kavimler Akdeniz'de bir tahta parçası bile yüzdüremiyorlardı ».

yerleşmeleri sırasında Akdeniz ticaretinde vukua gelen inkılâp ta, Türkiye'de şimal-cenup istikametinde tekâsûf eden ticarî faaliyete muvazi olarak şark-garp istikametinde, ikinci bir faaliyetin doğmasına sebep oldu. Selçuklardan önce İslâmlar, Hıristiyanlara karşı karalarda gerilerken denizlerde bir müddet daha mevkillerini muhafaza edebilmişlerdi. Fakat XI inci asrın sonlarında İslâmlar fâtih Türkler sayesinde karalarda tekrar ilerlemeye başladıkları zaman denizlerde sür'atle çekilme mecbur kaldılar. Bu suretle, evvelki devrin aksine olarak, Akdeniz ticareti tamamiyle hıristiyan kavimlerin eline geçti. Bu ticarî faaliyetler Garpte iktisadî ve medenî hayatın gelişmesine ve yükselmesine, binaenaleyh hıristiyan ve müslüman kavimler arasında geniş bir nisbette münasebetlerin başlamasına, fikrî sahada olduğu gibi, maddî mahsuller hususunda da büyük bir ölçüde mübadelelere yol açtı. İşte o zamanki medenî dünyanın ortasında bulunan Türkiye'nin milletlerarası bir köprü haline gelmesi bu umumî şartların bir neticesidir.

Selçuk Türkiye'sinde cereyan ettiğini müşahede ettiğimiz büyük ticarî faaliyetlerin birinci saiki bu umumî şartların Türkiye lehinde gelişmesi ise ikincisi, hiç şüphesiz, Selçuk devletinin güttüğünü gördüğümüz çok dikkate şayan iktisadî ve ticarî siyasetidir. Filhakika II. *Kılıçarslan*, I. *Gıyâseddin Keyhusrev*, I. *İzzeddin Keykâvus* ve I. *Alâeddin Keykubâd* gibi bu devrin büyük ve geniş görüşlü sultanlarının, bu umumî şartların ehemmiyetini tamamiyle kavrayarak, iktisadî ve ticarî faaliyetleri artırmak için çeşitli vasıtalara, birçok koruyucu ve teşvik edici tedbirlere başvurduklarını görüyoruz. Onlar fetihlerini, ticaret yollarını emniyet altında bulundurmak, iktisadî gayeleri ilk plâna almak suretiyle yapmış ve ona göre ayarlamışlardır. Bu gaye bizzat devrin kaynaklarında da açık olarak gösterilmektedir. Sinop ve Antalya gibi memleketin giriş ve çıkış limanlarında ticarî mübadeleleri kolaylaştırmak ve geliştirmek için bu şehirlere büyük sermayeli tüccarlar yerleştirdiler ve onlara her türlü yardımlarda bulundular. Türkiye'ye gelen yabancı tüccarlara imtiyazlar verdiler, en az bir gümrük tarifesi tatbik ettiler. Yollarda herhangi bir şekilde zarar gören, soyguna uğrayan veya emtiası denizde batan tüccarların malları devlet hazinesinden tazmin edilmekte idi, ki bu Selçuk devletinin bir devlet *sigortası* tatbik ettiğini gösterir. Bu keyfiyet dünya ticareti tarihi

için de çok ehemmiyetlidir. Zira ticaret tarihiyle uğraşanlar sigorta müessesesinin zuhurunu ancak XIV. asıra, Ceneviz ve Venediklilere, kadar çıkarmaktadırlar. Devletin giriştiği bu tedbirler arasında ticaret kervanlarının, bazı yollarda, askerî müfrezeler idaresinde sevk edilmesi, تنها yerler ve geçitler gibi tehlikeli sahalarda muhafız kuvvetler bulundurması keyfiyeti de dikkate şayandır. Gerçekten bir Orta-çağ devleti ne kadar kuvvetli ve âsaişi ne kadar sağlam bir surette temin etmiş olursa olsun o zamanki şartlara göre zengin emtia nakleden kervanların hudutlarda düşman çapullarına, içerlerde göçebe ve eşkiya baskınlarına hedef teşkil edecekleri gözönüne getirilecek olursa bu tedbirlerin lüzum ve ehemmiyeti kendiliğinden anlaşılır. Esasen buna Selçukluların tesirinde bulunan çağdaş diğer bazı komşu devletlerde de rastlamaktayız².

II.

İşte Selçuk kervansaraylarının vücut bulması kısaca işaret ettiğimiz bu umumî şartların ve güdülen bu ticarî siyasetin bir neticesidir. En ehemmiyetli Selçuk kervansarayları, yukarıda işaret ettiğimiz üzere, Anadolu'yu şark-garp, şimal-cenup istikametinde kateden iki büyük milletlerarası ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır. Bu yollardan Şark-Garp istikametinde olanı Antalya ve Alâiye'den başlayarak Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi büyük merkezlerden geçerek İran ve Türkistan'a varır. Moğollar zamanında Küçük Ermenistan'ın ticarî ehemmiyet kazanması neticesinde, orada, Ceyhan nehrinin biraz şarkında bulunan Yumurtalık (Ayas-Lajazzo) limanı inkişaf ederek Antalya'ya rakip olmuş idi. Buradan Türkiye'ye giren Garp emtiası Küçük Ermenistan içinden geçerek Konya veya Kayseri istikametlerinde Türkiye'ye gelir ve ana yolla birleşirdi. Konya-Akşehir istikametinde gidén ikinci derecede bir yol İstanbul'a ve Garp Anadolu vadilerine vasil olurdu. Tarihi kaynaklara ve bugünkü harabelerine göre bu yol üzerinde bulunan başlıca kervansaraylar şunlardır: Alâiye civarında *Şerefzâh Han*'ından (II. Keyhusrev) şimale doğru menzil menzil sıra ile *Evdîr Han* (I. İzzeddin Key-

² Selçuk devri ticaretine ait tafsilât yakında neşredebileceğimiz «Orta-Çağda Türkiye iktisadî tarihi» adlı eserimizdedir.

kâvus), *Kırkgöz hanı* (II. Keyhusrev),³ *Susuz Han* ve *İncir Hanı*⁴ (Burdur ve Isparta civarında, II. Keyhusrev), Uluborlu'ya bağlı Dâdil köyünde *Er-tokuş* (I. Keyhusrey - I. Keykubad zamanı)⁵, Akşehir'in garbinde *İshaklı Hanı* (Sahib Fahreddin Ali)⁶, Akşehir ile Ilgın arasında *Altun-aba* (Argıt Hanı)⁷ gibi kervansaraylar vardır. Konya, Aksaray ve Kayseri arasında *Zencirlü*, *Obruk*, *Kaymaz*, *Zazatin* (Sadeddin Köpek), II. *Kılıçarslan*, *Alâaddin Keykubad*, Aksaray - Ürgüç arasında *Hoca Mesud*, *Alâi* (Nevşehir yolunda), *Pervâne*, *Ağzıkara*, *Lâtif* kervansarayları bulunmaktadır.⁸ Şimal-Cenup istikametindeki yol Türkiye'ye Mısır, Suriye veya Avrupa limanlarından deniz vasıtasıyla geldiğine göre Antalya, Alâiye veya Yumurtalık vasıtasıyla dahil olur, Kayseri'den Sivas'a kadar birinci yolla birleşir; veyahut Suriye, Irak kara yolu Elbistan-Kayseri istikametinde devam ederek Sivas'dan Tokat vasıtasıyla Sinop, Samsun limanlarına, oradan da deniz yoluyla, şimalin Kırım sahilinde en mühim limanı olan, Suğdak'a vâsil olurdu. Bu yol, Elbistan'da Malatya, Diyarbekir vasıtasıyla Şarkî Anadolu ve Irak'a ikinci bir kol verir. Bu ana yol üzerinde Kayseri'nin 40 kilometre şarkında *Karatay*, Kayseri ile Sivas arasında, Kayseri'den 40 kilometre ileride, *Sultan Hanı* (I. Keykubad), *Lala*; Sivas ile Tokat arasında sıra ile *Yenihan* (İlhaniler zamanı), *Çiftlik Hanı*, Tokat ile Zile arasında *Hatun Hanı* (Pazar Hanı, II. Gıyâseddin Keyhusrev), daha ileride *Âzine-Pazar Hanı*⁹ gibi meşhur kervansaraylar mevcuttur ki, bütün bunlar ve buldukları yollar ciddi arkeolojik tetkiklere muhtaçtırlar. Bu büyük kervansarayların hemen hepsinin XIII üncü asıra ait olması bu devrin iktisadî ve ticarî vaziyetinin ne kadar ehemmiyet arzetti-

³ Bak R. Riefstahl, *Cenubi-Garbi Anadolu'da Türk mimarisi*, Türk. ter. İstanbul 1941, s. 50.

⁴ F. Sarre, *Reise in Kleinasien*, s. 88.

⁵ Neşredeceğimiz «Selçuk vakfiyeleri» adlı eserimize bak.

⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *Kitabeler* II, s. 50.

⁷ *Selçuk vakfiyeleri*'ne bak.

⁸ Bu kervansaraylar için İbn Bibî mufassalına s. 230, 234, 591, 593, 611, 613, 621, 623, 626, 692; Aksaray'ı neşr. Osman Turao, 41, 42, 70, 125, 127, 299, 304, 307; F. Sarre, *Reise in Kleinasien* Berlin 1891, s. 71, 83.

⁹ İbn Bibî, 256; A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, II, p. 114, 167; İ. H. Uzunçarşılı, *Kitabeler* I, s. 75.

ğini göstermiye kâfidir¹⁰. Filhakika kervansarayların vücut bulması ile ticarî faaliyetler arasında sıkı bir muvazilik göze çarpar. II. Kılıçarslan zamanında siyasi gelişme ile birlikte ticarî faaliyetler süratle inkişafa başlarken bununla ahenkli olarak kervansarayların da inşa edildiği görülmektedir. Sultanlara ait ilk kervansaray, II. Kılıçarslan tarafından Aksaray civarında yapılmıştır.¹¹ Bu hâdise bu sultanın Aksaray şehrini kurarak burada büyük binalar, saraylar, medreseler inşa ettirmesi, oraya Azerbaycan vesair yerlerden müslüman halkı, gaziler, âlimler, tüccarlar getirterek yerleştirmesiyle alâkalıdır¹². Bundan sonra aynı sebepler dolayısıyla kervansaray inşası süratle ilerler ve XIII. asrın ikinci yarısına kadar devam eder. II. Gıyaseddin Keyhusrev zamanında, hükümdarın zayıf bir şahsiyet olmasına rağmen, ticarî zaruretler ve iktisadî

¹⁰ Yalnız Selçuk devrinin değil, lâik mimarimizin en büyük ve medeniyet tarihimizin en kıymetli âbidelerinden olan kervansaraylarımızın bugünkünden daha fazla tahribe uğramamaları için ilgili makamların teşebbüse girişmelerinin millî ve medenî bir borç olduğunu hatırlatmak lâzımdır.

¹¹ Bugün *Kılıçarslan kervansarayı*'nın mevcudiyetine dair ne bir kitabe ve ne de bu isimde bir harabenin mevcut olduğunu bilmiyoruz. Fakat İzzeddin Keykâvus ile Rüküeddin Kılıçarslan arasındaki mücadeleden bahsederken İbn Bibî (s.591-593) bunun Aksaray civarında bulunduğunu söyler. İbn Bibî, kervansarayı Kılıçarslan veya Sultan hanı adıyla zikreder ki, eserin hülâsasını yapan kardeşi (Houtsma neşri) kervansaraydan yalnız sonuncu adile bahseder. Aksarayî ise daha sarîh olarak Kılıçarslan ribâtının Aksaray civarında olduğunu, Baycu'nun orada kışladığını söyler (s. 42). İbni Bibî muhtasarı sahibinin bu devir tarihini ve bu yolu iyi bilmesi dolayısıyla bu iki adın, yani sultan hanı ve Kılıçarslan hanı adlarının aynı şeye delâlet ettiği şüphesizdir. Halbuki daha sonraları Alâeddin Keykubad tarafından Aksaray'a bir menzil mesafede yaptırılan kervansaraya da *Sultan hanı* adı verilmiş ve verilmektedir. Böyle olmakla beraber İbn Bibî ve Aksarayî, bunu Alâeddin'in adını zikrederek tasrih ederler. Öte yandan Anonim *Selçuknâme* ve *el-Veled üş-Şefik* (s. 297) iki sultan arasında cereyan eden vakayı Alâeddin Kervansarayı yanında meydana gelmiş olarak yazarlar. Hattâ Niğde'li Kadı Ahmed bu muharebede ölen (İbn Bibî, s. 592) dedesi Celâleddin Hutentî'nin mezarını da Alâeddin kervansarayı civarında söyler, ki bu vaziyette ona mensubiyeti dolayısıyla yanlış malûmat verdiğini sanmak mümkün olamaz. Kaynakların vakayı Kılıçarslan veya Alâeddin kervansarayı civarında göstermeleri, kitabe ve harabesinin henüz tesbit edilmemiş olmasına rağmen, birincisinin mevcudiyetinden şüphelenmek tarzında değil, her halde her iki kervansarayın birbirine yakın bir sahada bulunmasıyla izah etmek icabeder.

¹² *Müsâmeret-ül-ağbar* s. 30; *El-Veledüş-Sefik*, Fatih kütüphanesi, No. 4519, s. 191, 292, 293; Anonim *Selçuk-nâme*'de buna dair faydalı kayıtlar vardır.

gelişmeler dolayısıyla, babası Keykubad zamanındaki gibi kervansaray yapma işleri bütün hızıyla devam etmiştir ki, bunu bu devre ait kervansarayların kitabeleri göstermektedir.

III. •

Selçuk kervansaraylarının yapıldığı yerler ve buldukları yollar ile mimari vaziyetleri gibi hususlar üzerinde duracak değil. Burada onların tarihteki ehemmiyet ve rolleri hakkında kaynakların verdiği haberler nisbetinde malûmat vereceğiz. Bu yalnız Selçuk kervansarayları için değil, şimdiye kadar hiç araştırılmamış olan diğer devirlere ait kervansarayların mahiyetini anlamak bakımından da faydalı olacaktır.

Selçuk kervansarayları askerî bakımdan haiz oldukları ehemmiyet dışında, yukarıda işaret ettiğimiz ticarî siyaset icabı olarak, iki mühim gayeyi gözönünde bulundurmak suretiyle inşa edilmişlerdir :

1. Zengin ticarî emtia nakleden kervanlara, hudut civarlarında düşman çapullarından, göçebe ve eşkiya baskınlarından koruyacak emniyetli konak yerleri sağlamak. Bundan dolayıdır ki, bunlar müstahkem surlarla çevrilmiş, surları üzerinde kule ve burçlar inşa edilmiş, kapıları demirden yapılmış ve bu suretle her türlü tehlikelere karşı koyabilecek bir müdafaa tertibatıyla teçhiz edilmişlerdir. Kervansarayların sağladığı emniyeti, haiz oldukları müdafaa kudretini anlamak, ve ticarî faaliyetlerdeki rollerini meydana koyabilmek için Kerimeddin Aksarayî'nin zikrettiği bir vaka bu bakımdan bizim için çok ehemmiyetlidir: Konya-Aksaray yolu üzerinde (Aksaray'a bir menzil mesafede) bulunan Alâaddin Keykubad Hanı, Karamanlılar ile Memreş adlı bir Türk beyi arasında vukubulan bir muharebede tahribe uğramış ve iki burcu yıkılmıştı. Bu yıkıklık dolayısıyla Konya-Aksaray yolu, emniyetsiz bir hale geldiğinden, birkaç yıl işlemez oldu. Bu sırada (XIV üncü asrın başları) müellif Kerimeddin, Gazan Han'ın yarlığı ile Selçuk ülkesi vakıflarına *nâzır* olunca, yıkılan bu iki burcu yaptırdı ve bu sayede yol eski revnakını kazanarak işlemeye başladı. Fakat bu defa, Anadolu'da zulmiyle meşhur olan, Moğol kumandanı İrincin kendisine karşı ayaklanan İlyas adlı bir Türk beyile mücadeleye girişti. İlyas İrincin'e karşı dayanamadığı için bu kervansaraya sığındı. Moğol kuman-

danı, İlyas'ı teslim almak maksadiyle iki ay kadar kervansarayı muhasara etti; 20,000 kişilik okçu kuvvetler yanında zamanın taş atan *arrâde*, ateş saçan *neffâte* ve mancınıklar gibi bütün muhasara silâhları ile gece gündüz uğraştı ise de kervansarayı düşürme ve İlyas'ı elde etmeye bir türlü muvaffak olamadı¹³. Bu malûmat, bize kervansarayların yolların emniyeti bakımından oynadıkları rolü göstermeye kâfidir. Esasen bugünkü vaziyetleri de bu keyfiyeti tamamiyle teyit edecek mahiyettedir. Bu münasebetle yolların korkulu ve geçit yerleri Osmanlılarda olduğu gibi Selçuklularda da devlet tarafından muhafız askerlere veya vergi muafiyeti karşılığı civardaki köylü halka tevdi edildiği veya bu türlü yerlerde, yolların ehemmiyetine göre kervansaray veya zâviyeler inşa edildiği görülmektedir. Artuk oğulları zamanında (560 hicri) Ahlat'dan Bidlis'e doğru yapılan büyük yolun üzerinde köprüler ve köprülerin başlarında fonduk (han)lar yapıldı ki, Bidlis altındaki fonduk üç yüz yolcu, hayvanlarını ve bu nisbette emteayı alacak bir durumda idi¹⁴. Eflâkî'nin bir fıkrası yolların emniyeti için kervansarayların ne kadar ehemmiyetli ve zarurî telâkki edildiğini meydana koymak için burada zikre lâyıktır: "Bir gün Sivaslı Fahreddin Sivas'tan gelmiş, Muineddin Pervâne ve başka emirlerle birlikte Mevlâna'yı ziyarete gitmiş; Mevlâna ona gelişinin hangi konaktan olduğunu sorunca Fahreddin: "Emir Pervâne hanından,, geldiğini söylemiş. Mevlâna ona bu yol üzerinde Pervâne'nin hanı olup olmadığını sorunca o: "Evet vardır, onun zamanında emniyet ve âsaiş o

¹³ *Müsameret-ül-ahbâr*, s. 229, 304, İrincin kervansaray muhasarasında muvaffakiyetsizliğe uğramasını Aksaray'ın burçları tamine atfederek ona tamir masrafına altı bin ilâvesiyle on altı bin dirhem ceza keserek orada ölen Mogol'ların diyetini tazmin ettirmiştir, ki müellif bunu İrincinin zülümleri arasında zikreder: "Gariptir ki İslâmiyette, hükümet idaresinde memleket vakıfları nazırı için hiyanet töhmeti harabiyet olduğu halde, İrincinin hükümetinde imar sebebiyle olmuştur". Bu kervansaray II. Keykâvus ve IV. Kılıçarslan arasında vukubulan mücadele esnasında (652) Husameddin Bîcâr ve Feleküddin Halil tarafından böyle bir âkibete daha uğramış, kapıları yıkılmış, orada bulunan yolcuların bir kısmı öldürülmüş ve malları yağma edilmişti (İbn Bibî, 613). Bu kapılar III. Gıyâseddin Keyhurev zamanında, 677'de, yeniden yapılmıştı, ki bunu ifade eden kitabesi zamanımıza kadar gelmiştir. (F. S a r r e, *Reise*, s. 36).

¹⁴ *İnb-ül-Azrak Târih-i Meyyafârktı*, varak 189 a. (British Museum).

derecededir ki kervan hangi sahraya konarsa konsun orada korkusuz konaklıyabilir,, demiştir ¹⁵.

2. Kervansarayların hedef tuttuğu ikinci mühim gaye de, yolcuların kondukları veya geceledikleri yerlerde, her türlü ihtiyaçlarını temin etmek idi. Gerçekten bu maksatla kervansaraylarda vücuda getirilen tesisler çok dikkate şayandır. İçlerinde yatakhaneleri, aşhaneleri, erzak anbarları, ticârî eşyayı koyacak depoları, yolcuların hayvanlarını koyacak ahırları, samanlıkları, yolcuların namaz kılmaları için mescitleri, misafirlerin yıkanması için hamamları, şadırvanları, hastahaneleri ve hatta, kayıtlardan çıkarabildiğimize göre, eczahaneleri, yolcuların ayakkabılarını tamir ve fakir yolculara yenisini yapmak için ayakkabıcıları, hayvanları nallamak için nalbantlara varıncıya kadar her ihtiyacı karşılayacak teşkilât ve tesisleri ve bütün bunları, bunlara dair gelir ve masrafları idare edecek *dîvân* (büro) ve memurları vardı. Bu büyük yollar üzerinde yapılan ve umumiyetle yapıcıları Selçuk sultanları ve devlet adamları olan bu muazzam kervansaraylar hep vakıf idiler ve maddî büyüklükleri ve teşkilâtları nisbetinde de zengin vakıflara maliktiler. Bu suretle bu kervansaraylara inen tüccar ve sair her türlü yolcu, zengin olsun fakir olsun, orada her türlü ihtiyacını meccanen görebilirdi. Vakıa tarihî kaynakların azlığı ve henüz çoğuna ait vakfiyelerin elimize geçmemesi dolayısıyla hepsinin vakıf olduğunu bugün için vesikalandırmak mümkün değilse de mevcut kayıtlar ve devrin hususiyeti bu teşmilin tamamiyle hakikate uygun olacağını göstermektedir.

IV.

Kervansarayların vakıfları hakkında Aksarayı'nın, yukarıda, Aksaray civarında bulunan I. Alâaddin Keykubad hanına dair verdiği malûmat dikkate şayandır. Vakıf gelirinden iki burcunun 10000 *dirhem*, yâni harpten önceki Türk parasıyla 20000 lira ¹⁶ ile tamir edilmesi vakıf gelirinin ehemmiyeti ve bir kervansarayın inşası için sarfedilen meblâğ hakkında bize umumî bir fikir verebilir. Aynı suretle Keykubad'ın Kayseri-Sivas yolu üzerinde yaptırdığı diğer kervansaray (*Sultan Hanı*)'nın da vakıf olduğunu

¹⁵ *Menâkıb-ül-ârifin*, Ankara umumî kütüphanesi yazması, (varak 75 a).

¹⁶ Selçuk devrinin para meseleleri hakkında adı geçen eserimizde malûmat vardır.

biliyoruz. Aksaray civarındaki kervansarayın (*Sultan hanı*)¹⁷ büyüklük ve mimarî bakımdan aynı olan bu kervansaray, kitabeleri olmaması dolayısıyla kime ait olduğu, hangi devir ve tarihte yapıldığı şimdiye kadar anlaşılamamıştır¹⁸. Halbuki Memlûk sultanı Beybars'ın Anadolu seferinden bahsederken Kalkaşandı, el-Omarî ve *Baybars tarihi* müellifi bunun da Keykubad'a ait ve vakıf olduğunu beyan ederler. Bu müellifler Baybars'ın Kayseri'den ordusuyla ve birtakım Selçuk devlet adamlarını yanına alıp döndüğünden bahsederken, Alâaddin Keykubad kervansarayının *Karatay* kervansarayından daha büyük olduğunu, sultanın, ordusuyla, burada konakladığını, hana ait büyük vakıflar mevcut olup bunlar arasında kuzuları kervansaraya gelen yolculara kesilmek için civarında birtakım vakıf koyun sürülerinin beslendiğini, sultanın askerlerinin bunlardan kesip yediğini söylemişlerdir ki, bu malûmat çok dikkatte şayandır¹⁹. Ehemmiyetti dolayısıyla aşağıda üzerinde fazla duracağımız *Karatay* kervansarayından başka vakıf olduğunu mevsûk olarak bildiğimiz kervansaraylar *Altun-aba* ve *Er-tokuş* kervansaraylarıdır. En eski Selçuk kervansaraylarından (vakfiyesi 598'de) olan ve Akşehir ile Ilgın arasında inşa edilmiş bulunan Altun-aba kervansarayı, onun Konya'daki medresesi ve başka vakıfları için yaptırdığı, vakfiyesinde zikredilmektedir. Fakat kervansarayın pek ehemmiyetli olmaması dolayısıyla olacaktır ki, orada yalnız kervansaraya gelen fakir yolcuların ısınması ve hanın aydınlatılması için gereken odun ve bezirden ve hancıya verilecek

¹⁷ Kitabesi 626 (1229) da yapıldığını göstermektedir (F. Sarré, *Reise*, s. 85, 87).

¹⁸ A. Gabriel, hanın yapıldığı zaman ve bânisi hakkında bazı seyyahların ileri sürdüğü yanlış tahminleri tesbit ve redetmekle beraber kime ait olduğunu meydana koyamadığı gibi inşa tarihini de 650 yılına doğru kabul eder (*Mounuments turcs d'Anatolie*, I., p. 93-98), ki yanlıştır. Keykubad'a ait olması dolayısıyla 934 den sonra olamaz.

¹⁹ ثم رحل السلطان في اليوم الثاني ونزل بمنزلة قريب خان السلطان علاء الدين كيقباد ويعرف بكروانصرای وهذا الخان بنية عظيمة من نسبة خان قرطای وله اوقاف عظيمة و من جمله ما وجد قریباً منه ازواد كثيرة من الاغنام عبثت فيها العساكر المنصوره سألت عنها فقيل : انها وقف على هذا الخان يذبح نتاجها للواردين من جملة الوقوف. *Mesâlik-ül-abşır*, nşr F. Taeschner. s. 16; *Şubh-ul-âşâ*, XIV, s. 161; *Baybars tarihi*, terc, S. Yalçıkaya, s. 89.

ödenekten bahsolunmaktadır ²⁰. Vakfiye Konya ile Gorgorom (Beyşehir) yolu üzerinde, Konya'da yerleşmiş Tebriz'li tâcir Hacı Bah-tiyar bin Abdullah'a ait başka bir vakıf kervansaraydan daha bahsetmektedir, ki bunun da burada zikri faydalıdır. Mübarezeddin Er-tokuş'un vakfiyesi onun medrese, mescit ve kervansaray gibi vakıflarına ait ise de ölümünden çok muahhar olan bu vesika-kada onun bu evkafı ve bu arada kervansarayı hakkında hiçbir tafsilât vermemektedir ²¹.

V.

Selçuk kervansarayları hakkında tarihlerin ve vakfiyelerin ver-diği bu kayıtlar mühim olmakla beraber bu muazzam âbidelerin tarihi mahiyetlerini, teşkilât ve işleme tarzlarını kâfi derecede meydana koyacak bir kıymet taşımazlar. Halbuki Celâleddin Karatay tarafından yaptırılan *Karatay kervansarayı* hakkında, gerek tarihi kaynaklar ve gerekse, büyük bir talih eseri olarak, zamanımıza kadar gelen vakfiyesi dolayısıyla, çok daha geniş bir bilgiye sa-hip bulunuyoruz. Bilhassa vakfiyesi, yalnız Karatay kervansarayını değil, bütün Selçuk kervansaraylarının mahiyetlerini meydana koymak için büyük bir kıymet taşımaktadır. Bundan dolayı diğer büyük kervansaraylara ait vakfiyeler bir gün elimize geçecek olursa bu devir tarihi hakkında çok mühim vesikalara malik ola-cağız demektir. XIII. üncü asırda çok faal bir vaziyette olan (in-şası 1240'da) Karatay kervansarayını hakkında, diğer kaynakların kısa kayıtlarından ²² sarfı nazar, en iyi malûmat El-Omarî ve Çal-kaşandı'nın eserlerindedir. Baybars'ın Kayseri seferinde orduda bulunan Muhiddin bin Abdüzzâhir bu seferinden bahsederken yolda uğradıkları mezkûr kervansarayın da güzel bir tasvirini yap-mıştır. Abdüzzâhir'in mektubu Çalkaşandı tarafından aynen nakil ve el-Omarî tarafından da hülâsa edilmiştir. Buna göre "Hanın surları ve surlar üzerinde, köşelerde, kuleleri olup büyüklüğü yük-sekliği dolayısıyla en güzel binalardan biridir. Duvarları yontma ve mermer gibi cilâlı kırmızı taşlardan yapılmış olup üzerlerinde, kalemle emsalini resmetmek imkânsız olan, nakışlar ve resimler

²⁰ Bu vakfiye için yukarıda adı geçen *'Selçuk vakfiyeleri'* adlı eserimize bakınız.

²¹ Tafsilât *Selçuk vakfiyeleri'*ndedir.

²² Tafsilât *Selçuk vakfiyeleri'*ndedir.

vardır. Kapısının dışında, iki kapı arasında kaldırımla döşenmiş, *Rabâz*²³ gibi müstahkem surlarla çevrili bir yer vardır, ki burada dükkânlar bulunur. Hanın kapıları en iyi demirden yapılmıştır. İçerisinde yazlık köşkler (*Evâvînü's-şayfiyye*), kışlık mekânlar vardır. Kervansarayın güzelliğini, mahiyetini oradan geçmedikçe tasvir etmek imkânsızdır. Yaz ve kış, içinde her şeyi bulmak mümkündür. Kervansarayda hamam, hastahane (*bîmâristân*), ilâçlar, yatak ve yemek takımları ve ahırlar vardır. Her yolcu derecesine göre misafir edilir. Sultan, yani Baybars, oradan geçerken kervansarayda misafir kaldı. Buna ait büyük vakıflar vardır ki bunlar civarında ve başka beldelerde bulunur. Hanın gelir ve masraflarına ve vakıf gelirlerine bakmak için orada daireler (*devâvîn*), memurlar ve kâtipler mevcuttur. Tatarlar bunun gelirine dokunmadıkları için eskisi gibi işlemeye devam etti,²⁴ Kaynakların hiçbir kervansaray hakkında vermediği bu dikkate şayan malûmat vakfiyenin ehemmiyet ve tafsilâtına rağmen oradaki bazı eksiklikleri ikmal edecek bir mahiyettedir.

645 (1247)'de tanzim edilen vakfiye kervansarayın vakıfları ve masrafları ile onlara ait memur ve müstahdemlerin işlerini idare ve kontrol etmek için *mütevelli*, *müşrif* (müfettiş) ve *nâzır*dan müteşekkil bir heyet tayin etmiştir. Bu münasebetle El-Omarî ve Kalkaşandî tarafından zikredildiği halde vakfiyede kaydedilmeyen bazı vazifeler ve müstahdemler bu heyetin salâhiyetine bırakılmış demektir. Vâkıfın kendisinden sonra kardeşleri ve onların çocuklarına tahsis ettiği tevliyet için vakıf gelirinin altıda biri ayrılmıştır. *Müşrife* yılda 500 *dirhem*, yani harpten önceki Türk parasiyle takriben 1000 lira ve 50 *mudd*, yani takriben 160 kile (bir kile otuz kilo hesabı) buğday maaş tayin edilmektedir²⁵. *Nâzır*'ın maaşı da yıllık 360 *dirhem* ile 24 *mudd* buğdaydır. Kervansarayda yolcuların namaz kılması için yapılan mescide bir *imam* ve *müezzin* tayin edilip bunlardan birincisine yılda 200 ve ikinsine 150 *dirhem* para

²³ Orta-çağda İslâm şehirleri, iç ve dış olmak üzere, iki kısımdan müteşekkil olup dış kısma *zâhir* veya *rabâz*, iç kısma da *bâtın* veya *şehristûn* adı verilir.

²⁴ Kalkaşandî, *Şubh ul-a'sa* XIV, s. 152; el-Omarî, *Mesâlik ül-abşâr*, s. 10; Aynî, *İkd ül-Cümân*, XIX, s. 611, Velyüddin ef. ktp. No. 2391.

²⁵ Bu zamanda kullanılan ölçüler hakkında «Orta-çağda Türkiye iktisadi tarihi» nde malûmat vardır.

ve yirmi dörder *mudd* buğday maaş verilmektedir: Vakfiye kervansarayda bir *muzîf*, bir de *hancı* (hânî) gibi vazifeleri birbirine yakın gözüken iki memur tayin etmektedir ki, birincisinin yıllık maaşı 200, ikincisinin 150 dirhem para ve yirmi dörder *mudd* buğday olduğuna göre *muzfi*'in mevkii daha üstün olmak icab eder. Filhakika mevki isimlerine nazaran da bunu tayin etmek mümkündür. Bundan dolayı her halde birincisi, kervansarayın bir nevi iç işleri müdürüdür. Gelen yolcuları kabul eden, onların yemek, yatmak ve diğer işlerini idare eden odur. Hancı da hayvanların hizmetine, ahır işlerine bakmaktadır. Vakfiyenin arkasındaki 646 taribli zeylinde hancının maaşına 50 dirhem daha ilâve edilerek 200 dirheme çıkarılmıştır, ki bu, aradaki mevki farkı hakkındaki mütalâamıza aykırı değildir. Kervansarayın bir de *havâyîç* memuru (emîr havâyîçî) vardır, ki bunun vazifesi şüphesiz hanın erzak ve levazım (anbar) işlerine bakmaktır. Bunun yıllığı 200 *dirhem* para ve yirmi dört *mudd* buğdaydır. Hana gelen hayvanların hastalarına bakmak için orada daimî bir *baytar* bulundurulmakta ve yılda kendisine 100 *dirhem* para ve 24 *mudd* buğday verilmektedir. Hanın ve vakıflarının işlerine bakmak için de *atlı* bir kimse (emîr) mevcuttur, ki buna 100 dirhem para, 24 *mudd* buğday tahsis ediliyor.

Kervansarayda, gelen yolculara parasız yemek pişiren ve dağıtan, bir *aşhane* mevcuttur. Burada yemek pişiren mahir bir *aşçıya* yılda 200 dirhem para ve 24 *mudd* buğday maaş tayin ediliyor. Kervansaraya gelen müslüman - kâfir, hür-köle her yolcuya müsavî olarak günde, her okka yüz dirhem itibariyle, üç okka (yani bir kilogram) ekmek 250 gram pişmiş et ve bir çanak da yemek verileceği şart koşuyor²⁶. Bundan başka bu devrin birçok imâret ve zaviyelerine ait vakfiyelerinde gördüğümüz gibi her cuma akşamı bal helvası yapılarak müsavî bir surette bütün yolculara dağıtılması kaydedilmektedir. Aşhanenin ne kadar yolcuya yemek verebildiği malûm değilse de herhalde hanın istiap edebileceği yolcu nisbetinde olduğu muhakkaktır. Nitekim mutbak için, vakfiyede, satın alınacağı bildirilen takımlar

²⁶ Halbuki yukarıdaki Mısır'lı müellif kervansarayda herkesin derecesine göre misâfir edildiğini söylüyor. Vakıf şartına aykırı olan bu keyfiyetin zamanla böyle bir şekil alıp almadığı şüphelidir. Bu belki Mısır ordusu için istisnâî bir hal olduğundan müellifi böyle bir ifadeye sevk etmiştir.

burada bize bir fikir verebilir. Bu kayıda göre, Kervansaraya eli büyük kâse çanak, yirmi bakır tabak, yüz büyük odun çanak, elli odun tabak ve yine bakırdan mamul on büyük, beş orta, beş küçük tencere, iki büyük kazan, iki büyük leğen vesair mutbak takımları alınacaktır. Bununla beraber bu mutbak takımlarının bütün mevcudu gösterdiğine hükmedilemez. Yolcuların ihtiyaçları yanında onların hayvanları için lâzım olan arpa ve saman da vakfiyede tayin edilmiştir.

Vakfiye Kervansaray içinde bir hamamın bulunduğundan bahsetmiyor. Yalnız zeylinde köydeki hamamını vakfedip kervansaraya gelen yolcuların, köy halkı ve başka yabancıların burada yıkacaklarını zikrediyor. Bununla beraber diğer emsali gibi bunun içinde de bir hamamın bulunması icabeder. Nitekim, yukarıda zikrettiğimiz, El-Omarî ve Çalkaşandî bundan bahsettiği gibi bugünkü vaziyette de harabesi gözükmemektedir²⁷. Bu, sair hususlarda olduğu gibi vakfiyenin bütün teşkilâtı ve memuriyetleri zikretmediği ve bu türlü işleri üç kişilik idare heyetine bıraktığı tarzında izah edilmek icabeder. Köydeki hamamın vakfedilmesi de kervansaraydaki hamamın kifayetsizliğiyle alâkalı olsa gerek. Vakfiyede köydeki hamamcıya 120 dirhem para ve yirmi dört mudd buğday yıllık veriliyor. Bundan başka kervansarayın bir ayakkabıcısı vardır; hana gelen yolcuların ayakkabılarını tamir eder veya ayakkabısı olmıyan fakirlere verilecek yeni ayakkabıları hazırlar. Buna yılda 100 dirhem para ve 24 mudd buğday tahsis edilmiştir. Buna ait malzeme için her yıl ihtiyaç nisbetinde deri ve sahtiyan ve hayvanların nallanması için gerektiği kadar çivi ve nal alınmasını üç kişilik heyetin takdirine bırakmaktadır.

Vakfiyenin kervansarayda hasta olan bütün fakirlerin oradaki ilâç ve meşrubatla sihat buluncaya kadar tedâvi edilmesini şart kılmaktadır ki, bu kayıt el-Omarî ve Çalkaşandî'nin handa bir hastahane (*bîmâristân*) bulunduğu hakkındaki haberini teyit etmekte ve her iki kaynak bu hususta birbirini ikmal etmektedir. Bununla beraber *baytar* ve maaşı vakfiyede zikredildiği halde bir tabib veya hastabakıcının bulunduğu dair bir işaret yoktur. Öyle anlaşılıyor ki, orada daimi bir tabip bulundurmamak müşkülâtı dolayısıyla, her halde hastaların vaziyetine göre, eğer hastalık hafif

²⁷ Bak. Halil Edhem, TOEM. XXXIII, s. 516.

ise bir hastabakıcının nezaretinde basit bir tedavi ile iktifa ediliyor ve eğer hastalık ağır ise Kayseri ve Sivas gibi yakın büyük merkezlerden tabip getirtiliyordu. Nitekim Kütahya'da bulunan Germiyan oğlu Yakup beyin imaretine ait vakfiye kitabesinde imarete hasta olana hekim getirileceği, ilâç verileceği ve bunların ücretinin vakıftan ödeneceği zikrediliyor, ki bizim vakfiyenin bu kaydını bu tarzda izah etmek için ehemmiyetlidir²⁸. Her halde bu hususta daha vazih bilgilere sahip olabilmemiz için diğer büyük Selçuk kervansaraylarının vakfiyelerini elde etmemiz gerekiyor. Diğer taraftan fakir hastalara öldüğü takdirde *tefîn* masraflarının da vakıf gelirinden ödeneceği şart kılınıyor.

Bundan sonra hanın ve mescidin aydınlanması için gerektiği kadar yağ (*zeyt*) ve mum ve ısınması için odunun alınacağını üç kişilik heyetin takdirine bırakmıştır. Vâkıf Karatay, evkaf gelirinin arttığı takdirde, maaşların (*câ mekiyyât*) artırılması ve kervansaray için yeni gelir kaynağı olacak mülk ve akarın satın alınmasını şart kılmaktadır, ki bu cihetler neşredebileceğimiz vakfiyede izah edilmiştir. Görülüyor ki, bu tafsilâta rağmen, vakfiye, oradaki diğer birtakım vazife ve tesisleri zikretmemiştir. Bu arada El-Omarî ve Kalkaşandî'nin burada vakıfların gelirini, kervansarayın masraflarını hesap ve idare eden *dîvân* (büro) ve orada çalışan memurlarla dükkânlarla dair çok mühim kaydlara hiç temas etmemiştir. Bunun gibi memur ve müstahdemlerin oturdukları evlerin onlara kira ile mi, kirasız mı verildikleri kaydedilmiştir, ki emsali müesseselerde meccanî olduğuna dair malûmatımız mevcuttur. Diğer taraftan kervansarayda sarfedilen ekmeğin nasıl tedarik edildiğinden bahsedilmiyor. Muhakkak ki orada vakfa ait bir fırın mevcuttur. Meselâ 765 tarihli Ali paşa zaviyesinin ihtiyaçları için orada bir vakıf fırını vardır²⁹. Bundan başka yolcuların hamam yapmaları ve yıkanmaları için lâzım gelen sabun da zikredilebilir, ki Niksar'da 723 tarihli Ahi Pehlivan zaviyesi hamamı için on *ritl* sabun tahsis edilmiştir³⁰. Bu, kısmen de vakfiyenin kervansarayın ilk zamanlarına ait olması ve zamanla kadrosunun

²⁸ «*Ve dahi anda (imârette) kim ki hasta olası olursa ana hekim götürerler, ilâç ettireler ve hekim hakkın vireler ve edviye pahasın vereler ve anda kim ölesi olursa kefen saralar*» (İ. H. Uzunçarşılı, *Kütahya şehri*, s. 82.

²⁹ M. Cevdet, *Zeyl 'ala faşl il-ahîyyet il-teteyân*, İstanbul 1932, s. 288.

³⁰ Aynı eser, 286.

genişlemiş bulunmasıyla ilgili olabilir. Her halde Mısır müellifinin buradan geçtiği zamanda (1377, yani vakfiyeden otuz yıl sonra) yolun ehemmiyeti nisbetinde vakıf gelirinin ve binaenaleyh tesis ve masrafların da artmış olması icabeder, ki bunu vakfiyenin bir iki yıl sonra zeyli bile göstermektedir.

VI.

Moğollar zamanında Küçük Ermenistan vasıtasıyla yapılan geniş ticarî mübadelelerde bu yolun biraz daha ehemmiyet kazanması dolayısıyla kervansarayın da rolünü arttırmış olduğu şüphesizdir. Bu zamanda bu yoldan geçen meşhur İtalyan seyyahı Pegolotti'nin Göksün ile Sivas arasında (şüphesiz Kayseri'ye uğramaksızın) bahsettiği iki kervansaray (*Gavazara*) dan biri Karatay, diğeri de Keykubad kervansarayı olmak icabeder³¹. Tabiatıyla bütün diğerkervansaraylara nisbetle vesika bakımından çok daha iyi bir vaziyette bulunmasına rağmen eldeki malûmat Karatay kervansarayının bütün faaliyeti tarihini meydana koymaktan çok uzaktır³². Şimdiye kadar ilim alemince meçhul kalmış olan bu tarihî malûmat dahi bize Selçuk kervansaraylarının ne muazzam bir teşkilâta sâhib olduğunu, memleketin iktisadî ve ticarî durumunun nasıl bir seviyeye eriştiğini göstermek için bir fikir vermiye kâfidir. Bu bize Selçuk tarihi hakkında henüz başlamamış sayılan çalışmaların ne kadar ümit verici neticeler doğuracağına da bir işaret sayılabilir.

Bu kervansaraya ait masrafları karşılamak için ona yapılmış olan vakıflar da dikkate şayandır. Kervansaraya, o civarda bulunan, üç köy vakfedilmiştir, ki bunlardan biri, hanın arazisi içinde bulunduğu, Sarahor köyüdür. Bu köy sahibine veya kervansaraya nisbetle bilâhara Karatay (*Karadayı*) adını almıştır. Bundan başka, biri Kayseri'de, öteki Behramşah Karahisarı'nda olmak üzere, iki han da kervansarayın mevküfları arasında idi. Diğertaraftan Kayseri şehrinde kira getiren on ev, şehir civarında 36 parça arazi, iki çayır ve Kayseri civarında, Selçuk

³¹ W. He y'd, *Histoire du Commerce du Levant*, II, p. 113.

³² XVI ci asır tahrir defterinde basit bir zaviye haline gelen kervansaraya ait vakıfların mühim bir kısmı Osmanlı İmparatorluğu tarafından tımar haline çevrilmiştir, ki bu türlü müdahaleler için daha birçok misaller mevcuttur.

ordularının geçit ve bayram merasim ve eğlencelerinin yapıldığı ovada kâin, Meşhed kasabasındaki dört ev, bir furun, 19 tarla, kervansarayın bulunduğu Karatay köyünde kira getiren 15 dükkân ve sayısı bildirilmeyen birtakım evler de bu vakıflara dahil idi. Vakfiye gelirin artmasıyla yeni emlak ve akarın satın alınarak bu vakıflara ilâve edileceğini söylemesi zamanla vakıfların çoğaldığını tahmine imkân vermekte ise de bu hususta fazla bir şey bilmiyoruz. Yalnız vakfiye'nin zeylinde bu şartın tahakkuk ettiğine dair kayıtlar mevcuttur.

Bu malûmat bir kervansarayın ne kadar bir geliri istihlak ettiğini ve bütün Selçuk kervansaraylarında memleketin umumî servetinden ne büyük bir yekûnun yolcular hesabına kullanıldığını gösterir. Burada, yolcuların büyük bir kısmının yabancı olması dolayısıyla, bu istihlâkin memleketin umumî menfaati bakımından bir zarar teşkil edip etmeyeceği hatıra gelebilir. Fakat şurasını unutmamak icabeder, ki Selçuk devrinde iç ve dış ticarete gördüğümüz büyük faaliyetler bu kervansaraylar olmaksızın bu derecede inkişaf edemezdi. Bu ticaretin doğrudan doğruya veya dolayısıyla yarattığı iktisadî imkânların büyüklüğü gözönüne getirilecek olursa kervansarayların memleketin umumî menfaati bakımından oynadıkları rol daha kolay anlaşılır ve o zaman için bunun zarurî bir iktisadî tedbir olduğu da meydana çıkar. Yalnız şu kadarını gözönüne getirmekle iktifa edelim, ki Türkiye'nin hakikî inhitatı bu yolların milletlerarası ehemmiyetten düşmesiyle başlar. Bu da Doğu-Batı ticaretinin Akdeniz'den Okyanuslara intikali, Türkiye'yi çeviren İslâm memleketlerinin siyasi ve medenî gerilemeleri ile, XV inci asırda başlar. Nitekim XVI inci asırda yalnız milletlerarası ticaret bakımından değil, Osmanlı imparatorluğunun kurulmasının yollar üzerinde husule getirdiği neticeler dolayısıyla de, bu yol tamamiyle ticarî ehemmiyetini kaybettiği için bu asıra ait Osmanlı *tahrir defteri*'nde kervansaray basit bir *zâviye* olarak mevcut bulunmaktadır. Köyün nüfusu 800 kişiye indi; halbuki bugünkü nüfusu 485 dir. XIII-XIV üncü asıra nazaran bir inhitat manzarası arzeden Anadolu'nun XVI inci asırda bugünkünden daha kesif olduğunu ileri sürmemizi mümkün kılacak diğer misaller de mevcuttur.

Kervanların geçtiği kasabalar gibi konakladığı kervansarayların civarı da küçük bir ticaret merkezi haline gelirdi. XIII üncü

asırda Suriye, Irak, Şarkî Anadolu ve Ermenistan'dan Kayseri, Sivas istikametinde ilerliyen yolların kavşağında bulunan Karatay kervansarayını civarı da böyle bir merkez idi. Kervansarayın inşasından sekiz sene sonra orada on beş dükkân ve kira getiren evlerin bulunması bu ticarî faaliyet hakkında bize bir fikir verebilir. Bratianu'nun sırf kervansarayın bulunmasına dayanarak burasını bu asırda büyük bir ticaret merkezi diye vassıflandırması, biraz mübalâgalı olmakla beraber, yerinde bir tahmindir³³. Tokat ile Zile arasında, Sivas'dan Karadeniz limanlarına giden büyük yol üzerinde bulunan Pazar hanı ile Âzine Pazar hanı gibi hanların isimleriyle buralarda birtakım pazar (*Panayır*) ların ve bunun neticesi olarak da bazı kasabaların meydana geldiği muhakkak olarak kabul edilebilir. Evliya Çelebi, Âzine pazarının kaza olduğunu ve orada mamur bir han bulunduğunu söyler (III, s. 327). Yine onun Sivas'ın bir menzil şimalinde Sivas Yenişehri hakkında verdiği malûmat, yukarıda kaydettiğimiz yeni hanın yerinde vücut bulması dolayısıyla zikre şayandır. Bin haneli güzel bir müslüman şehri olduğunu, bir câmii, iki mesçidi, bir hamamı, bir mektebi sibyanı ve taştan muazzam bir hanı bulunduğunu, kervansarayın yüz tavla at aldığını, hanın önünde yolun her iki tarafında elli dükkân mevcut olduğunu, Sivas'la Tokat arasında bir menzil olduğundan gündün güne büyüdüğünü, çarşı ve hanın iki başında kale kapısı gibi büyük kapıları bulunduğunu zikrettikten sonra eskiden korkulu ve derbent yer olması dolayısıyla hâlâ burada oturan halkın *örfi vergilerden muaf* olduğunu söyler (III, 236). Konya Kayseri arasında çok daha faal bir yol üzerinde bulunan kervansarayların da aynı çeşit ticarî faaliyetleri ve, netice olarak, bazı kasabaları meydana getirdiği kabul edilirse de maalesef kaynakların yokluğu sarih bir şey söylemğe mânidir. Yalnız Sadettin Köpek (Zazatın) kervansarayını civarında bazı köşklerin mevcudiyetini biliyoruz ki bu yukarıdaki tahminimizi teyit eder bir kayıddır³⁴.

³³ *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIII e siècle*, Paris 1929, p. 167.

³⁴ روز دیگر عزم قونیه نمودند اهالی آن بر عادت معهود تا بکاروانسرای سعدالدین کویک بکوشکها آراسته پذیره شدند (İbn Bibi, 593).

VII

Selçuk kervansaraylarının tariht mahiyeti hakkında verdiğimiz bu malûmatı ikmâl edebilmek için bunların menşeleri meselesine kısaca temas etmek faydalıdır. Şüphesiz bunlar daha evvel İslâm dünyasında kurulan ribâtlar'ın bir devamından başka bir şey değildir. Bundan dolayı Selçuk devrine ait kronik, kitâbe ve vakfiye gibi kaynaklarda bunlara kervansaray, han kelimeleriyle müteradif olarak ribât da denilmektedir. Ribâtlar umumiyetle İslâm dünyasının hudutlarında, askerî gayeler için, yapılmış müstahkem yerlerdir. İslâm memleketlerinin her tarafından gönüllü askerler, gaziler cihâd, yani İslâmiyet uğrunda muharebe, yapmak için hudutlardaki bu müstahkem yerlerde barınırlar. İçlerinde yatacak, yiyecek yerleri, anbarlar, mesçit ve hamamlar, hayvan ahırları bulunan bu ribâtlar hudutlarda bir müdafaa sistemi halinde devam ederlerdi. Bundan dolayı müstahkem surlarla, surlar üzerinde kulelerle teçhiz edilirdi. Düşmanı tarassut eden kulelerinde ateş ile verilen işaretler sayesinde uzak hudut boyları arasında sür'atle haberleşmek mümkün olur ve düşmanın vaziyetine karşı alınacak tedbirler bildirildi. Bu ribâtlar vaziyete göre devletin, veya malını cihâd uğruna tahsis eden zenginlerin büyük vakıflarıyla beslenirdi. Arap coğrafiyacılara, yalnız Maverâünnehr'de 10000 ribât bulunduğunu söylerler³⁵.

İslâm hudutları daha ileri ülkelere gittikleri zaman tabiatıyla bu ribâtlar askerî mahiyetini kaybederek vakıfları ve eski teşkilâtıyla yolculara mahsus bir kervansaray halini alırlardı, ki kervansarayların ribât adını alması bununla ilgilidir. Mamafih İstahraf, daha X uncu asırda Türkistan'da yolculara ve hayvanlarına meccanen bakan ribâtların mevcut olduğunu söylüyor. Ona göre Maverâünnehr halkı kadar misafirperver ve dindar halk yoktur. Misafirleri kabul etmek için, İbn Baţûta'nın Anadolu'daki Ahiler hakkında dediği gibi, birbirleriyle münazaa bile ettiklerini, başka İslâm ülkelerinde zenginlerin çoğu malını zevklerine, mezzimum işlere sarfettiği halde, buradaki servet sahiplerinin mallarını hayır ve cihâd uğrunda harcadıklarını, yolları imâr ve تنها yollarda ribâtlar vücade getirdiklerini, hiçbir belde, bir köy, yol giden

³⁵ Ribâtlar hakkında Prof. Fuad Köprülü'nün *Vakıflar dergisi*'nde Ribât adlı mühim makalesine bakınız (II, s. 267-288).

bir çöl veya yolcuların konakladığı bir yer yoktur ki orada bir ribât yapmamış olduklarını, bunların ekserisinde yolcuların meccanen yiyip yattıklarını, hayvanlarını yemlediklerini, söyler. Hattâ o, Semerkant mıntakasında bulunan bir menzile çok defa birden yüz, iki yüz yolcu hayvanlarıyla birlikte konup meccanen yiyip yattıklarını, sahibinin bundan üzölmek değil memnun olduğunu, burasının yüz yıldan fazla kapısının kapanmadığını hayretle zikreder ³⁶. Makdisî de, Türkistan'daki ribâtlardan bahsederken, Espîcap'da 2700 ribât bulunduğunu, şehirdeki Karatekin ribâtının vakıflarından aylık gelirinin yedi bin dirhem olduğunu, bunun fakirlerin ekmek ve yemek parasına sarfedildiğini, yazar ³⁷. Görölüyor ki, bütün hayır işlerinde olduğu gibi, askerî gayeler dışında, yolcuların meccanen yemek ve yatmaları için kervansaray (ribât) inşası ananesi İslâm âleminde en fazla Türkistan'da inkişaf etmiş idi. Selçuklular birçok ananelerle birlikte bu kervansaray ananesini de Türkistan'dan getirmişler ve İslâm âleminde, her sahada olduğu gibi bu hususta da, takip ettikleri devletçilik zihniyetiyle, imparatorluklarının her tarafına yaymayı devletin menfaati icabı saymışlardır, ki Osmanlı imparatorluğunun şayanı dikkat bir maharetle tatbik ettiği devletçilik Selçuklularla başlıyan bir hareketin gelişmesinden başka birşey değildir. Bu, İslâm tarihinde Selçuk istilâsının, üzerinde durulması gereken, ehemmiyetli neticelerinden biridir. Yukarıda Türkiye Selçuklarının bahsettiğimiz iktisadî ve ticarî siyasetleri ve bu arada kervansaray inşa etmeleri keyfiyeti de bunun bir tezahürüdür. Nizâm ül-mülk kervansaray inşa edilmesini, *kâriz* yapmak, *kanal* açmak, *köprü* kurmak, *köyleri imar*, şehir ve kaleler inşa etmek, talebeler için *medrese* vücade getirmek gibi işlerle birlikte, Selçuk padişahlarının vazifeleri arasında sayar ³⁸. Filhakika bu keyfiyet, bize kadar kalan eserlerle müşahede edilebildiği gibi islâm müelliflerinin müttefikan rivâyetleriyle de meydana çıkmaktadır ³⁹. Bundan dolayı kervansaray ananesinin yakın şarkta inkişafı Selçukluların ve ondan doğan Türk devletlerinin eseridir.

³⁶ K. Mesâlik el-memâlik, B G A. I, Leiden 1927, s. 289, 290.

³⁷ Ahsen üt-tekâsım, B G A. III. Leiden 1906, s. 283.

³⁸ Sığâset-nâme, Tahran neşri, s. 6.

³⁹ Bunun için misal olarak Râvendî, *Rahat uş-Şudâr*, (s. 65, 66); ve Necmeddin Râzi, *Mirşâd ül-'ibâd*, (s. 13) nin parlak cümlelerine bak.

Fakat bu husustaki faaliyetlerin ençok inkişaf ettiği saha Selçuk Türkiyesidir. Bu, yukarıda belirttiğimiz gibi, memleketin coğraf ve ticarî mevkiile ilgili olduğu gibi Türkistan ve Türkiye münasebetleri dolayısıyla etnik durumla, yani Türk geleneğini en iyi yaşatacak şartları haiz olmak ile de alâkalı olmalıdır. Yine Nizâm ül-mülk diyor ki, padişah ordusuyla hareket ettiği zaman konak yerlerinde halka zahmet edilmemesi için bu gibi yerler padişahın hasları haline konmalı ve bu gibi yerlerde yapılan *ribât* (kervansaray) lar civarı ordunun konak yeri olmalıdır⁴⁰. Bu, Selçuk kervansaraylarının askerî ehemmiyet ve gayelerini de meydana koymak bakımından şayanı dikkattir. Filhakika Karatay kervansarayı Selçuk ordularının doğu ve batı hareketlerinde konakladığı bir yer olduğu gibi Memlûklar sultanı Baybars da Anadolu'ya gelirken ordusu ile burada misafir olmuştur. Yukarıda Aksaray civarında bulunan Alâaddin kervansarayından, orada vukubulan muharebeden bahsetmiştik, ki bu da onun ordu için bir konak olmasıyla izah edilmek icabeder. Moğol kumandanı Baycu'nun Eyyuphisar civarında bulunan *Kılıçarslan ribâtı*'nda (yanında) kışladığı, Kongurtay'ın aynı havalideki *Pervâne ribâtı* etrafında karargâh kurduğu hakkındaki kayıtlar kervansarayların ordunun emniyeti ve ihtiyaçlarını sağlaması bakımından gördükleri hizmetlerle ilgilidir⁴¹. İbn Bîbî'nin kervansaraylar hakkında verdiği kayıtların da hemen hep askerî hareket ve seferler dolayısıyla meydana çıkması mânâlıdır. Esasen yukarıda Karamanlıların ve İrincin'in mücadeleleri dolayısıyla Keykubad kervansarayı hakkında verdiğimiz malûmat bu ehemmiyeti daha açık olarak ifade etmektedir. Kervansaraylıların müdafaa vaziyetleri hakkında verdiğimiz malûmat askerî ehemmiyetleri ve bu maksat uğrunda kullanılmış olacaklarını meydana kor. Hususiyile hudutlara yakın olan kervansarayların muharebe zamanlarında, eski hudut ribâtları vazifesini gördüğü muhakkaktır. İbn Bîbî I. İzzeddin Keykâvus'un Eyyubîlerle yapılan muharebesinden bahsederken esir olan Selçuk askerlerinin hanlara hapsedildiğini, Keykâvus'un Kılıçarslan'ın askerlerini Alâaddin kervansarayında tevkif ettiğini bildirmekle beraber bu askerî ehem-

⁴⁰ *Siyâset-nâme*, s. 71.

⁴¹ *Aksârayi, Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 42, 127.

miyetleri bakımından pek de bir şey ifade etmez⁴². Müdafaa tertibatları dolayısıyla korkulu geçit yerlerinde kervansaray inşa ediliyordu. Osmanlı imparatorluğu da bu yoldaki faaliyetlere geniş bir nisbette devam etmiştir. Fahreddin Mübarekşâh yollar, köprüler ve korkulu geçit yerlerinde kervansaray (ribât) inşa edilmesini padişahların vazifeleri arasında zikreder⁴³.

Yukarıda Sivas'ın şimalinde bir menzil uzaklıkta bulunan *Yeni han* hakkında Evliya Çelebi'den naklettiğimiz malûmat Yeni hanın hem Sivas'dan bir menzillik mesafede bulunması, hem de korkulu bir derbent olması dolayısıyla bir kervansarayın kurulması için zarurî olan şartları haiz bir yerde vücut bulduğunu göstermektedir.

Ticarî bakımdan ehemmiyetsiz olan küçük yollarda da hayır-severler tarafından kurulan ve devletin himaye ve teşviklerine mazhar olan *zâviye*, *hanekâh* ve imâretler ticarî faaliyetleri hedef tutan hayır müesseseleri olmamakla beraber yolcuları barındırmaları kervansarayların vazifelerine bir yardımcı olmaları dolayısıyla burada zikredilebilir⁴⁴.

Selçuk kervansarayları, Osmanlı devrinde, bir taraftan Anadolu'da milletlerarası ticarî faaliyetlerin durması, öte yandan imparatorluk yollarının Selçuk Türkiyesi yollarına mutabık olmaması bunların ehemmiyetini düşürmüş, birçoğunu az işliyen yollar üzerinde birer zâviye haline getirmişti. Meselâ Osmanlı imparatorluğunun Suriye ve Irak'a bağliyan yol, Konya Adana istikametini takip etmiş, Antalya'dan Sivas'a veya Elbistan'dan Kayseri ve Sivas'a giden yol ancak bu iç vilâyetleri bağliyan tâli bir yol mahiyetini almıştı. Bununla beraber Osmanlı imparatorluğu ihtiyaç nisbetinde yollar üzerinde Selçuklular gibi kervansaray inşasına devam etmiştir. Böyle olduğu halde Selçukluların hüküm sürdükleri sahalarda yolların değişmiş olmasına rağmen, bu türlü bir inşaat gözükmez. Fakat İmparatorluğun, yalnız hac yolu olması dolayısıyla dinî değil, askerî ve siyaset ehemmiyeti bakımından da mühim olan İstanbul'dan Suriye'ye

⁴² İbn Bibî, s. 194.

⁴³ *Tarih-i Fahreddin Mübarekşâh*, nşr. D. Ross, s. 17.

⁴⁴ Orta-çağda Türkiyesi'nde büyük bir yekûn tutan bu müesseseler hakkında, birçok vakfiyeleri elimizde bulunduğundan, kervansaraylara nazaran daha iyi bir durumdayız. Bunlar hakkında ayrı bir tetkik hazırlıyoruz.

giden yol üzerinde, Suriye dahilinde, kervansaraylar bina ettiği gözönüne getirilecek olursa İstanbul-Suriye arasında, Anadolu'dan geçtiği yerlerde, kervansaray yapıp yapmadığı araştırılmıya muhtaç bir mevzu olarak kalıyor. Suriye'de yapılan bu kervansaraylardan birinin vakfiyesine dayanarak *Netâyic ül-vukuât*'ın verdiği malûmat bizim Selçuk kervansarayları hakkında verdiğimiz malûmatı ikmal etmek ve bunların teşkilât ve mahiyetlerini daha iyi belirtebilmek maksadiyle burada zikredilmek icabeder. III. Ahmed zamanında Enişte Hasan Paşa'nın yaptırdığı *Kara Mugurt* kervansarayının vakfiyesine göre, burası hacca ve bütün Arabistan taraflarına giden yolun bir geçidi iken zamanla köyleri yıkılmış, arazi boş kalmış ve bu havali hırsız ve eşkiya yatağı haline gelmiş olduğundan Hasan Paşa halkın refah ve âsaişini, yolun emniyetini temin etmek maksadiyle bu yeri yedi bin beş yüz kuruşa satın alarak vakfetmiştir. Vâkif orada bir kale, içinde bir câmi, iki hamam ve doksan ocaklı bir han, bir mektep, bir imâret, otuz dükkân ve burada vakıf işlerine ve şartlarını ifaya memur müteveli, kâtip, vâiz, kayyim, müezzinler ve kale muhafızı olan neferler için evler inşa etmiş idi. Gelip geçen yolcuları korumak için günde on beş akçe ulûfe ile yirmi altı nefer süvari, otuz akçe gündelik ile bir süvari ağası, yirmi akçe ile kethüda, on yedi akçe ile bir alemdâr, on altı akçe ile bir çavuş ve kale muhafızı için onar akçe gündelik ile on beş nefer piyade, on beş akçe ile bir dizdâr, on ikişer akçe ile dört kapıcı tayin edildiği gibi, câmi, mektep ve imâret memur ve müstahdemlerine de muayyen yevmiyeler tahsis edilmiştir. Bundan başka kervansarayda çalışan bütün insanlara orada pişen yemeklerden verileceği vakfiyede yazılıdır. Kervansarayda yolculara yemek veren imâret için de yılda yüz seksen beş kile *pirinç*, dört yüz kırk dört okka *sade yağ*, üç bin iki yüz okka *koyun eti*, üç yüz okka *bal* ve buna mümasil diğer maddeler tayin etmiştir⁴⁵. Bu, kervansarayların imar, iskân ve emniyeti temin bakımından ne büyük bir rol oynadıklarına, kervansarayların nasıl mâmureler yarattıklarına güzel bir misaldir.

⁴⁵ *Netâyic ül-vukuât*, II, s. 105-106. Prof. Fuad Köprülü Suriye'deki Osmanlı kervansarayları hakkında arkeolojik bir araştırma yapan J. Sauvaget'in makalesi dolayısıyla bu ve başka birtakım tarihi malûmatı vermiştir (Vakıflar dergisi, II, s. 468).

Sokullu Mehmed Paşa'nın Lüleburgaz'daki kervansarayı hakkında Evliya Çelebi'nin verdiği malûmat bu müesseselerde câri olan usul ve âdetleri göstermek bakımından dikkate değer: "Bir bâb-ı azîm içre kal'a misâl karşı karşıya 150 ocak han-iki kebîrdir. Haremli, develekli, ahırlı olup sadece ahuru üç binden ziyade hayvan alır. Kapuda daima didebbanları nigeşbanlık ederler. Ba'del'âşâ kapuda *mihter-hâne* çalınup kapu sedd olunur. Didebbanlar vakıftan kandiller yakup dibinde yatarlar. Eğer nisfülleylede taşradan müsafir gelirse kapuyu açup içeri alırlar; mâhazer taâm getirirler. Amma cihân yıkılsa içeriden taşra bir âdem bırakmazlar, şart-ı vâkîf böyledir. Ta cümle müsâfirin kalktıktan yine mihterhâne döğölüp herkes malından haberdar olur. Hancılar, dellâllar gibi: "Ey ümmet-i Muhammed! malınız, canınız, atınız, donunuz tamam mıdır?," diye rica edüp nidâ ederler. Müsafirin cümlesi "Tamamdır, Hak sâhib-i hayrata rahmet eyleye," dediklerinde bevvâplar vakt-i şâfiî iki dervâzeleri güşâde idüp yine kapu dibinde,, gâfil gitmen, bisât gaip etmen, her kesi refk etmen, yürün Allah âsân getire,, deyü dua ve nasihat ederler. Herkes bir cânibe revân olur. Bu hanın garbinde vüzera ve vükelâ, âyan ve kibar için haremli, divan hâneli, yüz elli höcreli, hamamlı, kilerli, matbahlı bir sârây-ı azîm vardır ki medhinde lisan kasırdır,,⁴⁶. Sultan Süleyman namına yazılan kanunnâmede kervansaraylar hakkında konulan hükümler Evliya Çelebi'nin ifadesini teyit etmektedir. "Kervansaraycılar emin ve mutemed kimseler olup her sabah kervansaray halkına icazet vermeden kervansarayda konan halkdan istifsar edüp kimsenin rızkı sırkat ve nehb olmadığı malûm ve muhakkak olduğdan sonra kârbânsaray kapusun açivere. Ve Kârbansaraycı bu manâyı eyidüp düstur vermiş olup sonra kârbansaray halkından kimesne rızkın ve esbabın uğurlandı dise mesmû olmaya. Ve eger kârbansaraycı ol manâyı eyitmeden halka düstur vermiş olup ol gice kârbansarayda konan halkın nesnesi uğrulanmış olup, ki muhakkak ola, kârbansaraycıdan çun gadr oldu uğrulan esbabın kıymetini kârbansaraycıya tazmin ettüreler,,⁴⁷.

⁴⁶ Evliya Çelebi, III, s. 300.

⁴⁷ TOE neşri, s. 8.

VIII

Yollardaki kervansaylara mukabil şehir ve kasabalardaki hanlar da tüccar ve yolculara mahsus olmakla beraber bunların tamamıyla ticarî mahiyette ve ücretli müesseseler olduğunu burada belirtmek lâzımdır. Elimizdeki bütün vakfiyeler bunu teyit etmektedir. Bundan dolayı bunlara asla ribât (nâdir olarak kervansaray) denilmeyip sadece *han* denilmiştir. Şehirlerde ticarî ehemmiyetleri nisbetinde hanlar vardı. İbn Sa'îd, ana şehirlerden ve büyük merkezlerinden biri olarak vasıflandırdığı, Sivas'da, yolculara mahsus olmak üzere, yirmi dört han bulunduğunu söyler,⁴⁸ ki Moğolların işgali sırasında şehrin 120000 nüfusu bulunduğu⁴⁹ ve şehrin o zamanki ticarî ehemmiyeti gözönüne getirilirse bu miktarın yalnız ticarî yolculara ait olduğu tarzında anlaşılması icabeder. Filhalka ticarî maksat gütmeyen ilim ve tasavvuf adamları, dervişler ve fakirler için, her şehirde olduğu gibi, burada da birtakım zâviyelerin bulunduğunu ve bu türlü misafirlerin hanlarda kalmadıklarını biliyoruz. Eflâkî, Mevlâna'nın babası Bahâeddin Veled'in Konya'ya ilk gelişinde I. Alâaddin Keykubâd tarafından davet edilmesi üzerine Bahâeddin'in ona: "İmamların ineceği yer *medrese*, şeyhlerin *hânekah*, beylerin *saray*, tüccarların *han*, rindler'in *zâviye*, gariplerin *mastaba*," olduğunu söyliyerek onun Altun-aba medresesine indiğini yazarken zamanın bu türlü müessese ve bunların gayelerini belirtmiş olur⁵⁰. Bu husus diğer kaynaklarda ve bunlardan kalan vakfiyelerde tasrih edilmiştir. Şehirlerdeki hanlar yollardaki kervansaraylara benzer bir teşkilâta malik idi. Meselâ I. Keykâvus'un Sivas'da yaptırdığı *Dâr uş-Şifa*'nın vakfiyesinde (618 tarihli) orada bulunan Emir Ahur İmadeddin Ayaz'a ait bir *fonduk* (han)'da bir *mescid*'in bulunduğu kaydedilmiştir. Nitekim ticaret maksadiyle şehirde bulunan yabancı tüccarlar arasında bir de Ceneviz kolonisi mevcuttu, ki bunların uzun zaman kiralayıp oturdukları *Kemaleddin fonduk*'unda da bir kilise bulunuyordu⁵¹. Kırşehir'de Caca oğlu vakfiyesi yalnız vâkıfın

وهي من امهات البلاد مشهورة على السنة التجار... ان فيها اربع وعشرين خاناً للسبيل
(Ebü'l-Fidâ, *Géographie*, II, p. 139; *Şubh ül-a'şâ*, V, s. 349).

⁴⁹ Khalkokondyle, I, 47.

⁵⁰ *Menâkib al-'arifin*, varak 8a; Cl. Huart, terc. I, p. 22.

⁵¹ Bratianu, *Commerce genevois*, p. 163.

orada on bir hanından bahseder, ki bunların birinde bulunan mesçidin imamından ve onun maaşından bahsedilir. Müntecib ü d-dî n'in eserinde Belh'te bulunan *Ribât-i Rismân-furûşân*'da bir medrese ve bir kütüphane bulunduğuna dair bir kayıd mevcuttur, ki bu müesseselerin teşkilâtı bakımından dikkate şayandır⁵². Evliya Çelebi Sivas'daki hanların sayısını on sekiz olarak verir⁵³. Fakat şehirlerde bulunan bu gibi hanlar yalnız tüccar yolculara mahsus olmayıp bizzat tüccarların da yerleşip alış veriş ettikleri yerlerdir. Sahib F ahreddin Ali'nin Sivas'daki *Şâhibiyye* medresesine ait mühim vakfiyesinde onun orada bulunan bir hanında on dokuz dükkân bulunduğu kayıtlıdır. Türlü kayıtlar bu türlü hanların tüccarın cinsine ve ihtisasına göre ayrıldığını göstermektedir. Nitekim vakfiyelerde *Pamuk hanı*, *Bezazlar han'ı*, *Şekerciler han'ı*, *Saraçlar han'ı*.... gibi türlü ticaret yapan veya tacirleri barındıran hanlara rastlıyoruz. Şehirlerdeki bazı hanların halkın zevk ve eğlence yeri olarak kullandığı da gözükmektedir. Meselâ XIII üncü asırda Konya'da bulunan *Ziyaeddin han'ı* böyle idi. Rivâyete göre, burada çok güzel, hoş sesli, çengi çalan bir kadın vardı. Onu dinlemeye gidenlerin birçoğu kendisine ve sesine aşık olmuşlardı, ki sultanın hazinedarı Şerefeddin de bunlar arasında idi; ve nihayet o beş bin dinar (yani takriben yüz bin lira) mihr vermek suretiyle onunla evlenmişti⁵⁴.

Ehemiyyetlerini belirtmeğe çalıştığımız Selçuk kervansarayları hakkında daha etraflı bilgi edinmek şüphesiz ancak bundan sonra çıkacağını umduğumuz vakfiye ve sair vesikalarla mümkün olabilecektir.

⁵² و مدرسه اتابکی ورباط ریسان فروشان و تیار داشت خزانه کتب درین رباط بوی باز گذارند... تا خزانه کتب را بحضور ائمه معتبران دیوان برادری اعزى ادام الله تمکینهم عرض دهند وتفصیل مهذب منقح دارد *Atebet ül-ketebe, Mısır yazımı* 35 b, 36 a Bu kitap hakkında Muhammed Kazvî'nin, *İst-Makale*, (II s. 156) sine bakınız.

⁵³ *Seyahat-nâme*, III, s. 253.

⁵⁴ Eflâkî, *Menâkib ül-ârifin*, Ankara umumî ktp. Yazm. Varak. 89 b ; *Mevlânâ'nın mektupları*, İstanbul 1936, s. 75.

VESİKALAR:

HİCAZ VALİ VE KUMANDANI OSMAN NURİ PAŞANIN UYDURMA BİR İRADE İLE MEKKE EMİRİ ŞERİF ABDÜLMUTTALİB'İ AZLETMESİ

O. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

T. T. K. Üyesi, Balıkesir Milletvekili

İkinci Abdülhamid'in ilk devirlerinde (1882 Eylül) vukua gelerek bu hükümdarı telâşa düşüren olan Şerif Abdülmuttalib Efendinin Mekke emirliğinden ne suretle azledilmiş olduğunu söylemeden evvel vaziyeti daha iyi aydınlatmak için bu zat hakkında biraz malûmat vermek icabetmektedir.

Şerif Abdülmuttalib Efendi, asırlarca Mekke emirliğinde bulunmuş olan Ebu Nüme Muhammed bin Berekât sülâlesinden¹ gelen

¹ Mekke emirleri Hazret-i Ali'nin büyük oğlu Hasan-ı Mütebâ evlâdından ve *Ebû Aziz Katade* (emirliği 599 hicret senesinden 617 ye kadar) soyundan gelmiş olup Mekke emirliği onuncu hicret başlarından itibaren bu sülâleden Berekât'ın oğlu *Ebû Nüme Mehmed*'den başlayarak Berekât oğullarına inhisar etmiştir. Mekke emirliği son zamanlarda yani onsekizinci asır sonlarında aynı âileden *Zevl Zeyd* denilen *Şerif Sâd bin Zeyd* ve *Zevl Aon* adı verilen *Şerif Abdülmuin bin Aon* evlâdları arasına münhasır kalmış ve bu emirlik meselesinden dolayı iki akraba aile birbirlerine müthiş rakip olmuşlardır. Yukarıda metinde bahsettiğimiz Şerif Abdülmuttalib, Şürefây-ı Zeydiyye adı verilen şeriflerden olup Zeydiyye kolundan gelmiş olan Mekke emirlerinin sonuncusu idi. *Zevl Aon* veya *Şürefây-ı Abâdile* denilen şeriflerin ailesi, Şerif Abdülmuttalib'in son defa emirlikten azlinden itibaren Necid hükümdarı Abdülâziz II. İbn-i Suûd'un 1942 de Hicaz'ı istilâsına kadar Mekke emirliğinde kalmışlardır. Bunlardan en son Mekke emiri olan Hüseyin bin Ali, amcazâdesi Şerif Ali paşadan sonra emir tayin edilen Şerif Abd-i İlah paşanın, memuriyetine hareketi esnasında ansızın İstanbul'da vefatı üzerine Mekke emiri olup 1908'den 1916 senesine [1334 ramazan] kadar Mekke emiri olmuş ve 1916 temmuzda birinci umumî harp içinde metbû aleyhine hareket edip İngilizlerle anlaştıktan sonra 1336 h. 1918 m. de Hicaz kıralı ilân edilmiştir; halbuki Hüseyin buna kanaat etmiyerek kendisini arap memleketleri kıralı ilân eylemiş ve *Versay* sulh konferansında ise oğlu Faysal tarafından temsil edilmiştir. Şerif Hüseyin 1924 martında Ürdün'ü

Şerif Galib bin Mesaid'in oğludur. Şerif Galib, 1202 h. 1788 m. den 1228 h. 1813 m. sonuna kadar yirmi beş sene Mekke emirliğinde bulunup emirliğinin bir kısmı Vehhabî'lerin Hicaz'ı istilâlarına rastlamış ve Mısır valisi Mehmed Ali Paşa tarafından buraların istilâdan kurtarılmasından sonra Hicaz taraflarına nüfuzunu yaymak isteyen Mehmed Ali'nin şikâyeti üzerine azlolunmuş ve üç oğlu ile beraber evvelâ Mısır'a yollanmış ve oradan da Selânîk'te ikamete memur edilmiştir. Şerif Galib Efendi, 1232 rebiulevvel (1817 ocak) 'de Selânîk'te ölmüş ve üç oğlundan Şerif Abdülmuttalib 1248 h. 1832 m. de Şerif Muhammed bin Abdülmuin İbni Avn'in yerine Mekke emirliğine tayin edilmiş ise de Mısır valisi Mehmed Ali'nin ısyanı sebebiyle Mekke'ye gidemediğinden eski emir, ister istemez yerinde kalmıştı.

Nihayet vaziyetin düzelmesi üzerine Şerif Mehmed azledilerek Şerif Abdülmuttalib 1268 h. 1851'de Mekke emirliğine tayin edilip gönderilmiştir. Abdülmuttalib'in bu emirliği beş sene kadar sürmüş, fakat bazı serkeşâne hareketleri ve bu halin rakibi olan Abadile veya *Zevî Avn* ailesi tarafından mübalâğalı surette İstanbul'a bildirilmesi üzerine (26 rebiulâhîr 1272 ocak 1856) emirlikten azlolunarak yerine evvelki Emir Şerif Muhammed ibn-i Avn tekrar tayin edilip gönderilmişti¹. O sırada Taif'te bulunmakta olan Şerif Abdülmut-

ziyareti esnasında kendisini halife ilân etmişse de bu halifelik çok yerde tanınmamıştı. Hicaz meliki Hüseyin Vehhabileri tekfir ettiğinden dolayı bunu bahane yapan Necid meliki ikinci Abdülâzîz tedariksiz bulunan Hüseyin'i Zâif'de mağlûp ettiğinden (1343 şefar=1926 eylül) Hicaz meliki az bir müddet sonra aynı sene ekim ayında (1343 rebiulevvel) istifa ederek yerine oğlu Şerif Ali'yi Hicaz meliki yaptıysa da Vehhabiler Mekke'yi zabtettiklerinden Şerif Hüseyin evvelâ Akabe'ye ve 1925 de oradan da Kıbrıs'a nakledilmiş ve orada ölmüştür.

¹ Benim vezir-i meâlisemirim,

Mekke-i mükerrerme emaretinde bulunan Şerif Abdülmuttalib Efendinin bu defa hasbel kader infisalleri vukua gelip haremeyn-i muhteremeyn hidemat-ı mukaddesesinin merkez-i matlubda bulunmasına lâzım gelen tedabir ve mesâînin ifaa ve beldeteyn-i mübareketeyn ile havali-i Hicâziyyenin âsayiş-i kâmilî indimizde nubbe-i mekasid olarak sâbık Emir-i Mekke-i mükerrerme şerif Mehmed bin Avn Efendinin necâbet-i hâşimânesi ve mahall-i mübareke hakkında metalib-i hayriyyemize olan vukufi cihetiyle bu ümniyeye sarf-ı mesâî ve ikdam edeceği meczum bulunmağla müşarünileyh Şerif Mehmed bin Avn Efendi bugün celb ile emaret-i celile-i Mekke-i mükerrerme uhdelerine tevcih olunarak Bâb-ı âlimize gönderilmiş olduğundan keyfiyeti usul-i mütade vech ile ilân eyliyesin . . . 26 rebiulâhîr 1272.

talib, yeni emire silâhla karşı koymuş ise de üzerine kuvvet sevk edilip müsademededen sonra yakalanıp İstanbul'a ve oradan da Selânik'e yollanmıştır. Şerif Abdülmuttalib bir müddet sonra İstanbul'a getirilerek bir daha Hicaz'a gitmemek üzere kendisine aylık bağlanmış ve yirmi seneden ziyade İstanbul'da oturmuştur.

1297 cemaziyelâhir (1880 Haziran) da *Zevî Avn*'den Şerif Hüseyin Paşa bin Muhammed'in sû-i kasda uğrayarak Cidde'de vurulması ve sonra da ölmesi üzerine Şerif Abdülmuttalib'in her ne kadar ikinci emirliğinden azlinde *Osmanlı devleti tanassur etti* diye urbânı tahrik ile silâhla muhalefete kalkmış olmasına rağmen Sultan Abdülaziz'i haleden ricale aleyhdar olması ¹ bu ricali ezmek istiyen pâdişâhın, Şerif Abdülmuttalib Efendi kakkında itimad ve teveccühünü mücbib olmuş ve kendisinin Mekke emirliğine tayinini arzu etmişti. Abdülhamid bu hususta Başvekil Said Paşa ile Mahmud Nedim ve Hayreddin Paşalardan, Abdülmuttalib hakkındaki mütalâalarını sormuş ve bunun üzerine üç kişilik heyet Mekke emirlerinin selâhiyetlerini ve bunlara ait düşüncelerini ve

¹ Sultan Abdülaziz'in hal'i müzakeresi için serasker kapısına davet edilmiş olan Şerif Abdülmuttalib Efendi, II. Abdülhamid tarafından vaki sual üzerine o sırada خلع hali erkânıyla olan muhaveresini pâdişaha takdim etmiş olduğu mektub da şöyle anlatıyor :

«Sultan Aziz merhumun hal'i müzakeresi için bâb-ı seraskeride tecemmü etmiş olan büyük Rüştü ve Midhat ve Hüseyin Avni Paşalar ile diğer tanımadığım bir Paşa (Kayserili Ahmed Paşa olacak) ve Hasan Hayrullah Efendi taraflarından cemiyet-i mezkûreye davet olunduğumdan azimet ettim. Keyfiyyet-i müzakerelerini büyük Rüştü Paşa dâilerine açtı, ben de bilâkûfür halife ve hükümdarın tebdili caiz olmadığını Sadeddin Efendi hazretlerinin fetvasıyla malûm ve bu gibi meşrû olmayan bir hareketin men-i vukuu için Sultan Mahmud merhumun altmış bin insanın kanını feda eylediği derkâr iken Sultan Aziz hazretlerinin hal'ini tezekkür etmek muvafık-ı maslahat olmadığını kendülerine beyan ettim; Hayrullah Efendi de «ben Sultan Aziz'in küfrüne şehadet ederim» diye tekrar tekrar söylediği gibi Rüştü Paşa dahi, eğer Sultan Aziz daha on gün makam-ı hilâfette bulunur ise memâlik-i mahrusa-i islâmiyyenin mahvolacağını ifade etti. Şu madde hakkındaki malûmatım bundan ibaret olup bu cihetle müşarünileyh Hayrullah Efendinin şeyhulharemlikte bakasını teviz edemeyeceğimi arza ibtidar eylerim. Katıbe-i ahvalde ferman hazret-i veliyyülemir efendimizindir.

Fi 17 rebiulahir sene 97

Eddâi
Emir-i Mekke-i mükerrema
Abdülmuttalib ibn-i Galib

neticede Şerif Abdülmuttalib'in tayininin muvafık olacağını aşağıdaki 11 rebiulâhır 97 (1880 mart) tarihli arıza ile pâdişâha bildirmişlerdir ¹.

“Hak taâlâ ömür ve şevket-i hilâfetpenâhîyi müzdad buyursun. Emir-i Mekke Şerif Hüseyin Paşanın irtihali vukuuna mebni halefinin sûret-i intihabına dair bâ irade-i seniyye miyâne-i bendegânemizde müdavele-i efkâr ve emir-i esbak Abdülmuttalib Efendi hakkında olan mutaleât-ı dekayık âyât-ı hazret-i tâcdârî üzerine dahi im'ân-ı enzar olundu. Malûm-ı âlî buyurulduğu vech ile makam-ı emarete bulunan zatın hilâfet-i uzmâ taraf-ı eşrefine istizâde-i râbîta-i kalbiyye ve maddiyyesi devlet-i aliyyece en mühim bir emir olup hükm-i zaman icabınca bu ehemmiyyet bilvücuh tezayüd etmiş olduğundan ve çünkü Hicaz valisi ile sair memurları mülkiyyenin iktidar ve vazifeleri şimdide kadar gayet mahdud bir halde cereyan edip asıl hall-ü-akd yed-i emârette bulunduğundan emir olacak zatın idare-i siyasiyyede bir dereceye kadar taddil-i iktidarı, hilâfet-i seniyyenin izdiyad-ı mahfuziyyet-i hukukına bâis olacağı mütaleasiyle ² intihab olunacak zâtın hal ve efkârının bu maksada kifayet edecek derecede olmasında faide görüldüğünden ve emârete nasbı câiz olacak şürefânın fûrû ve efradında dahi kesret bulunduğundan müşârünileyh Abdülmuttalib efendi ve Şerif Avnürrefik Paşa hânedanına tahsis-i intihap olunmamasının imkân ve adem-i imkânı düşünüldükte vâkıa emaretin bir veya iki fer'a muhtas tutulmasından ise saltanat-ı seniyyenin sair fûrua dahi müracaat buyurmasında fevaid ve te'sirat ziyade ise de ahval-i mevcûde, neticesi meçhul ve ihdas-ı gaile edebilmesi muhtemel olan tecaribe gayr-i müsait görünmek cihetiyle saded-i müzakere yine müşârünileyhimâdan birinin tercih-i memuriyetine inhisar ederek bu bahiste dahi terciha esas olacak muamelât ve tahkikatın istihsali lüzumiyle beraber Şerif Abdülmuttalib Efendinin intihabı, Şerif Avnürrefik Paşayı te'yis ve tezadd-ı tarafeyni tezyid edebileceğinden menafi-i devlete adem-i muvafa-

¹ Yıldız evrakı (Şerif Abdülmuttalib efendi zarfı) N. 1721.

² Hicaz valisi Osman paşanın Mekke emirlerinin salâhiyetlerinin tahdidine dair kurenadan Besim Beye gönderdiği mektupta da aynı endişe izhar ediliyor.

kati düşünölmüş ise de Şerif merhumun (yani Hüseyin paşanın) evvelce vasıl-ı sem'-i âli olan ve bazı mahall-i mahsusadan dahi ihtar kılınan niyat-ı muzirre ve mevki ve sıfatına münâfi ve hukuk-ı hilâfet-i ulyâya muzir olan temayülât-ı ecnebiyyesi üzerine hazırlanmış bir mazarrat var ise anın âzây-ı hânedanından gayri bir zatın makam-ı emarete gelmesiyle ol mefsetetin zâil olacağı ve Şerif Abdölmuttalib Efendinin şeyhühet-i sinniyle beraber salâh-ı hali ve taraf-ı eşref-i pâdişâhiye ibraz ettiği rabita-i vicdaniyyesi müşarünileyhin intihabına sebeb-i tercih addolunmuş olduğundan alelusul memuriyyetinin icra ve ilâniyle beraber hasbelhal perşenbe günü asakir-i şâhâneyi hâmilen hareket edecek vapurla azimet etmesi hakkında emr-ü-fermân-ı hümâyün ne veçh ile şeref sâdır olur ise muktezây-ı âlfi üzere hareket olunacağı muhât-ı ilm-i âlf buyrulduktâ olbabta ve katıbe-i ahvalde emr-ü-ferman hazret-i veliyyülemir efendimizindir. Fi 11 R (Rebiulahir) sene 97

(İmza)	(Mühür)	(Mühür)
Hayreddin	Mahmud Nedim	Said

Heyetin bu arzıası üzerine şerif Abdölmuttalib Efendi yaşı yüze yakın olduğu halde Mekke emirliğine tayin olunarak ¹ gönderilmiştir. Büyük ihtiras sahibi olan yeni emir tutunabilmek için pâdişâha ve saraya karşı itimada lâıyk görünmeği ihmal etmemiştir; hususiyle bu sırada Midhat Paşa ile arkadaşlarının Taife yollanmaları ve bunların muhafazasının Abdölmuttalib Efendiye bırakılması şerifin, pâdişâh'ın itimad ve teveccühünden istifade ile muhaliflerini birer birer ezmesine vesile olmuştur. Hattâ vali Saf-

¹ Şeriflerin Mekke emirliğine tayinlerinde teşrifat mucbinece verdikleri âidata dair Abdölmuttalib Efendinin 17 rebiulâhir 97 tarihli mabeyin başkâtipliğine göndermiş olduğu tezkire sureti :

Atüfetlü efendim hazretleri,

Bu defa âtifet-i mahsusa ve kâmile-i hazret-i pâdişâhi olmak üzere emaret-i Mekke-i muazzamanın uhde-i dâiyâneme tevcih buyurulmasından dolayı bazı zevat-ı kiram için hasb-et-teşrifat mütad olan takdime taraf-ı zî şeref-i kerimanelerine irsal kılınmağla mahallerne ita ettirilmesine himem-i aliyye-i atüfileri masruf buyurulmak bâbında lütf ve mürüvvet efendim hazretlerininindir. 16 rebiulahir, sene 97.

İmza (Abdölmuttalib)

vet paşa ile aralarının açık olmasına mebni anın azline de muvaffak olan¹ Emir Abdülmuttalib'e pâdişâhın emriyle mabeyin başkâtipliğinden gönderilmiş olan 17 zilhicce 98 (1881 kasım) tarihli tahriratta :

“Zat-ı âlî-i hâşimânelerine olan kemal-i meveddet-i hazret-i hilâfetpenâhînin, bir ferzendenin pederine olan meveddeti raddesinde ve emniyyet ve ihtiram-ı cenab-ı tacdarînin âl-ül-âl derecesinde olduğu...”, ve kendisiyle imtizac edemediğinden dolayı vali Safvet Paşanın azledildiği yazıldıktan sonra ikinci defa valiliğe tayin edilmiş olan Hacı İzzet Paşanın evvelce aralarındaki münâferet sebebiyle kusurunun afvedilmesini pâdişâhın bilhassa arzu ettiği bildiriliyordu².

Bu suretle Safvet Paşayı azlettirmeğe muvaffak olarak Hacı İzzet Paşa gibi gevşek ve kendisine kavuk sallayan bir valiyi ele alan Şerif Abdülmuttalib Efendi, pek az sonra Hicaz kumandanı Osman Paşa ile karşılaştı. Osman Nuri Paşa sert ve ciddî bir askerdi ; bundan başka Abdülhamid'in itimadına mazhardı ; bu vazifeye tayininde kendisine hususî talimat ta verilmişti. Osman Paşa'nın Hicaz ahvaline, şeriflerin hükümeti hiçe sayarak istedik-

¹ Vali Müşir Safvet Paşanın, *Zevî Zeyd*, yani Şerif Abdülmuttalib ailesiyle *Zevî Aven* ailesi arasındaki münâferet sebebiyle Şerif Avn'den Abd-i ilah paşa ile samimiyeti, Abdülmuttalib'i şüpheye düşürmüş ve aralarını açmıştır. Diğer bazı kayıtlardan anlaşıldığına göre Safvet Paşanın dişli olması Mekke emirine göz açtırmamış; fakat sarayın Abdülmuttalib'i himaye etmesi Safvet Paşanın azline sebep olmuştur. Safvet Paşa Mekke emirinin ecnebi tahriki ile faaliyette bulunduğunu anlamış ve icabedenlerin dikkatini çekmiş ise de henüz müddeâsını isbat edecek bir delil elde edemediğinden ileri gidememiş, yalnız bu hususta hükümetin dikkatini çekmiştir. Vali Safvet Paşa, Şerifin, Magrib ahalisinden Mehmed Mehdi isimli bir Sünüsî şeyhiyle muhaberetlerini ve bu Mehdi'nin on bin müridiyle Cidde'ye gelmek üzere olduğunu Mekke'den ayrılmadan evvel yazmış ve Mekke emîrinin ecnebi tahrikiyle faaliyette bulunduğunu da Hicaz kumandanlığına gönderilen Osman Nuri Paşaya söylemiş ise de Osman Paşa bu sözlere ehemmiyet vermemiş ve hattâ bunu istihfafla karşılayarak saraya gönderdiği raporunda Safvet Paşanın bu mütalâasından bahs etmiş, fakat sonra işin doğruluğunu anlamıştır.

² Erzincan'lı Ahmed İzzet Paşa 1268 H. 1852 M. de Ağâh Paşanın yerine birinci defa Hicaz (Cidde) valiliğine tayin olunmuş ve 1270 h. 1854 m. de azledilerek yerine Mehmed Kâmil Paşa vali olmuştur. İzzet Paşanın bu birinci valiliği, Şerif Abdülmuttalib'in ikinci defaki Mekke emirliği zamanına tesadüf etmiş ve aralarında bu sırada bir geçimsizlik olmuştur. Hicaz vilâyeti salnâmesinde tayini hicri 1269 gösteriliyor ki bizzat işe başladığı tarihtir.

leri gibi hareketlerine ve Mekke vaziyetine dair verdiği esaslı raporlar, Taif'te mevkufl bulunan Midhat Paşa ve arkadaşlarının muhafazası hususundaki gayreti, hakkındaki itimadı arttırmıştı; daha evvel mevkufların muhafazası Mekke emirine bırakılmış ise de Osman Paşa, Hicaz kumandanı tayin olunup gelirken bu hizmet Mekke emirinden alınarak Hicaz fırkası kumandanı Osman Paşaya verilmişti; işte bu defa da Abdülmuttalib, bu paşayı yıkmak istedi; aleyhine epey şeyler yazdı. Kendi hareket tarzını haklı göstererek Osman Paşadan şikâyet etti; rakibi olan şeriflerin ecnebilere temayülünden bahsetti ve Osman Paşanın yaşının küçüklüğü ve tecrübesizliğinden şikâyet ile Hicaz'ın her işine müdahale ettiğini ve *Zevî Avn* şerifleriyle münasebetlerini yazdı; nihayet Osman Paşanın serkeşane muamelesi devam ettiği takdirde çıkması melhuz fenalığa işaret ettikten sonra "Ferik-i müşarünileyh meslek ve etvar-ı vâkiasında devam eylediği halde islah-ı ahval kabil olamayacağını," arz yollu 17 recep 1299 tarihiyle ve mabeyin başkâtipliği vasıtasıyla keyfiyeti pâdişâha arzetmişti. Tabii Osman Paşa da Mekke emiri aleyhine hareket ediyordu; 1299 senesi şabanında (1882 haziran) İzzet Paşanın istifası üzerinde valilik, kumandanlığa ilâveten Osman Nuri Paşaya verilince Şerif Abdülmuttalib şaşırıldı; çünkü sabık valinin gevşekliği yüzünden ecnebi bir devletle olan muhaberesinin duyulmasından korktu. Cidde'deki İngiliz konsolosuna gönderdiği mektupta geçen şaban ayında vukubulan tebeddülattan (vali değişmesi) dolayı pek ziyade esef edip bu tebeddülün, işine sekte vermiş olduğunu beyan ediyordu.

Osmanlı hükümeti daimî surette ecnebi tahriki altında bulunan bu mıntakada bir hâdise çıkarmadan sükûneti muhafaza etmek istemekle beraber buraya tayin edilen Emirler de hariçten yapılan tahriklere kapılıyorlar ve bu mıntakada müstakil kıral olmak arzusuyla metbûlarına karşı ayaklanmak istiyorlardı. Nitekim Şerif Abdülmuttalib'ten evvelki Emir Hüseyin Paşanın "niyât-ı muzırna ve mevki ve sıfatına münâft ve hukuk-ı hilâfet-i ulyâya muzır olan temayülât-ı ecnebiyyesi," dolayısıyla kendisinin katlinden sonra şayet bunun tarafından bir fesat hareketi varsa Mekke emirliğinin bunların rakibi olan *Zevî Zeyd* ailesine verilmesi, çıkması muhtemel olan bir ısyanı önlemek maksadına mübteni idi; fakat bu emirin de, devleti aleyhine hareket etmek üzere Cidde'deki İngiliz konsolosıyla müteaddit muhaberesi, silâh istemesi ve bundan başka

Medine'deki urbân şeyh-ül-meşâyihi Huzeyfe'ye ve Cebel-i Şemmer şeyhi İbn-i Reşid'e göndermiş olduğu isyana teşvik mektupları ve şeriflerden Şerif Ali Sürûf ve Şerif Abdullah bin Zeyn'e yolladığı aynı mahiyetteki mektup mealleri, Mekke emiri Şerif Abdülmuttalib'in de maksadını meydana çıkarmıştı. Bu son mektuplar Abdülmuttalib'in damadı Dahilullah Bey vasıtasıyla mahallerine gönderilirken, Mekke emirinin harekâtını daimi surette kontrol altında bulunduran vali ve komutan Osman Nuri Paşanın eline geçmiş ve bunların mündericatı Abdülmuttalib'in vaziyetten istifade ile bir isyan çıkaracağını meydana koymuştur. Bu mektuplardan başka Abdülmuttalibin Cidde konsolosu vasıtasıyla Midhat Paşayı kaçıracağı da ayrıca saraya bildirilmiştir.

Sureti vesikalar arasında görüleceği üzere Mekke emirinin (Abdullah-el-Muttalib) ibareli zat mühriyle mühürlenmiş olup «جناب ذوالرتبة والاصاله حضرت قنصل دولة انكلترا الفخيمه بجمده» başlığı altında İngiltere'nin Cidde konsolosuna gönderilmiş olan şevval 1299 (ağustos 1882) tarihli mektupta hülâsa olarak :

“Mekke'de bulunduğu sırada, konsolosun göndermiş olduğu mütemed adamile görüşüp aralarında anlaşma olduğunu ve bunun üzerine kendisinin vaziyeti hazırlamak üzere çalıştığını ve İngiltere devletinin tam muvaffakiyete nâil olacağına şüphesi olmadığını ve o sayede emeline nail olacağını ve geçen şaban ayındaki tebeddülâtan dolayı ziyade esef duyduğunu ve bundan dolayı işine sekte geldiğini, bununla beraber maksadın elde edilmesi için sây ve gayrette kusur etmediğini ve yakın vakitte bunun filt âsarı görüleceğini ve aradaki mukaveleye göre lâzım olan silâhların bir an evvel hazır edilmesini,, beyan ediyordu.

Yine Abdülmuttalib Medine'deki urbân şeyh-ül-meşâyihi Huzeyfe'ye yolladığı 10 şevval 99 tarihli mektupda da :

“Malûm işin fiile çıkması için lâzım gelen tertibatın daha evvel kendisine bildirildiğini ve o tarafa ait işi kendisine bıraktığını ve vakit tayini ile tedricen kıyam olunarak her işin tamamıyla icrası için receb ayında gönderilen mektubun kısa ve tafsilâtsiz olduğu ve yalnız Mısır meselesinin başlangıcının beyan edildiğini ve inşallah tamamen istilâ edeceklerini, gösterdiği sadakat ve hizmeti inkâr edemeyeceğini ve vakti kaçırmıyarak bu malûm işten başkasına çalışılmamasını,, yazıyor.

Yine aynı zatın Cebel-i Şemmer şeyhi Emir Muhammed bin Abdürreşid'e yolladığı aynı tarihli mektubunda da :

"İşlerin kendisini sevindireceği ve mektubunu alır almaz görüşülecek işlerin muhabere ile yapılması mümkün olmadığından hemen bir mütemed adamını göndermesi ve bu adam söylenen sözleri hiç kimseye sezdirmeden bizzat kendisine (İbnürreşid'e) söylemesi," beyan edilmektedir.

Diğer Seyit Abdullah ibn Zeyn ile Seyyid Ali Sürûrt ibn-i Said'e olan mektuplarda da :

Muhaberatın gizli olması lâzımgeldiği ve malûm olan şahıstan gelen cevapta aramızda cereyan eden ittifak ve müzakerata itimad olduğunu size tebşir ederim," yollu sözler vardır.

Bu mektuplar elde edildikten sonra Osman Paşa, bir ısyanın yakın olduğunu anlamıştı. Halbuki Mekke ve Medine'deki asker mevcudu iki bin kadar olup Hicaz maliyesinin darlığı sebebiyle paraca sıkıntı çekilmekte ve askerın günlük yiyecekleri bile veresiye tedarik edilmekte olduğundan bu kudretsizlikte bir taburun bile bir mahalden diğer mahalle sevki imkânsız olmasına binaen ve bu sırada henüz ne netice vereceği kestirilemeyen Mısır meselesi arasında bir de Hicaz işi çıkmasının müşkülât ve tehlikesi gözönüne alınarak bu işin önlenmesi, emirin derhal gürültüsüzce azl ve tebdilinde görülmüştür ; fakat azl keyfiyeti pâdişâhın iradesine mütevakkıf olup işin ciddiyeti ise uzun uzadıya beklemeğe müsait olmayıp, çünkü Cidde'den Sevakın'e kadar uzatılan telgraf hattının henüz muhaberata açılmadığı ve muntazam posta vapurları olmayıp, olsa bile vaziyeti îzah eden tahriratın arzı ve cevap gelmesi için bir, bir buçuk ay beklemek lâzım geldiğinden ve o müddet zarfında ise ısyanın genişliyeceği tabii olduğundan bu hal Osman Paşayı 12 ağustos 1882 tarihli Başvekâletten almış olduğu şifreli bir telgrafa istinaden cezrî karar almağa sevketmiştir. Hâdiseden evvel Osman Paşaya çekilmiş olan ve Aden'den gelen bu şifreli telgrafta, zamanın nezaket ve ehemmiyetinden bahis olunarak zuhur eden ısyan ve sair vak'alar hakkında tereddüt etmeden ve müsamaha göstermeden müessir tedbir ittihaz etmesi katiyyen emrolduğundan o da bu emre dayanarak işi uzatmadan kestirme yoldan giderek hal etmek istemiştir. Mevsimin yaz olması dolayısıyla mütad üzere Mekke emiri, ile vali ve hükümet erkânı *Tâif*'te bulunuyorlardı.

Verdiği karar üzerine Osman paşa, Zevî Avn âilesinden ve Şerif Abdülmuttalib ailesi rakiblerinden eski Mekke emiri Şerif Muhammed bin Avn'in oğlu Abd-i İlah Paşanın Mekke emirliğine tayinini muvafık görerek bir karar almak üzere 1299 şevval ayının yirmi altıncı pazartesi gecesi Merkez kumandanı Miralay Ömer Beyin evinde aşağıda adları geçen hükümet erkânıyla bir toplantı yapmıştır¹. Bu toplantıda vali ve komutan Osman Nuri Paşadan başka Mekke kadısı Mehmed Rüştü, defterdar Hüsnü, merkez kumandanı Miralay Ömer, mektupcu vekili Fikret Şerif, süvari tabur ağası İsmail Hakkı Beylerle Şerif Abd-i İlah Paşa hazır bulunmuşlardı. Vali, söyleyeceği şeyin, sonuna kadar gizli tutulacağına dair heyete ayrı ayrı yemin ettirdikten sonra, Emir Abdülmuttalib'in elde edilen mektuplarını ortaya koymuştur. Bunun üzerine azli kararlaştırılan Mekke emiri Abdülmuttalib'in yerine gûya Başvekâletten gönderilen tasnif edilmiş bir emr-i sâmi ile Mekke emirliğine Şerif Abd-i İlah paşanın tayin edilmiş olduğu vali tarafından teklif edilmiş ise de Abd-i İlah Paşa böyle uydurma bir emirle Mekke emirliğini kabul edemeyeceğini söylemiştir.

Bunun üzerine Osman Paşa, şayet emirliği kabul etmemekte ısrar edecek olursa kendisinin Osmanlı devletinin dostu olmadığı kanaati hasıl ve neticenin hakkında vahim olacağını beyan ile Abd-i İlah Paşayı tehdit ettiğinden o da ister istemez sahte emirliği kabule mecbur olmuştur.

Bu karar üzerine Mekke emirinin değişerek yerine Şerif Abd-i İlah paşanın tayin edildiğine dair gûya 16 ağustos 1882 tarihiyle Başvekâletten Aden hattı vasıtasıyla vilâyete çekilmiş olan aşağıdaki telgraf tertip edilmiştir :

Emaret-i celile-i Mekke-i mükerrreme kariha-i sabiha-i pâdişâhî'den Abd-i İlah Paşa hazretleri uhdesine tevcih buyurulmuş ve selefi Abdülmuttalib Efendi hazretlerinin Der-i saâdette ikamet ve istirahatleri muktezây-ı irade-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhîden bulunmuş olmağla pâşây-ı müşarünileyhîn ilân-ı emaretiyle efendi-i müşarünileyhîn hemen taht-ı nezâret-i askerîye ilka ve Der-i saâdete izamları için diğer iş'ara intizar olunması tavsiye olunur.

¹ Bu sırada yaz münasebetiyle Tâif'te bulunuyordu ve Ömer Bey de Tâif mevki kumandanı idi.

Bunun üzerine ertesi salı günü, Osman paşanın, Abdülmutta-libe göndermiş olduğu tahriratı tebliğ ve şerifi tevkife üç tabur asker ve dört top ile ve aşağıdaki emirle Miralay Ömer Bey memur edilmiştir¹.

Merkez Kumandanı Miralay Ömer Beyefendiye :

İzzetlü efendim,

Müttefikan akd ve imza ettiğimiz karar veçhile bu gece miktarı-kâfi asakir-i şâhâne ile saat yedide (alaturka) Mesna'ya gidip Şerif Abdülmuttalib Efendiyi bilahz doğruca Kışlaya getürmeğe memursunuz ; Oraya vusulünüzde leffen irsal olunan mektubu, müşarünileyhe bilîsal keyfiyyeti anlatarak ve ol suretle memuriyyetinizi ifâ idersiniz ; müşarünileyh, gerek rey ve rızasıyle teslim olsun ve gerek silâhla vuku bulacak mukavemetine kaideten silâhla bilmukabele derdest edilsün hakkında bir güne hürmetsizlik edip, ittirmekten ve ırz ve emvale zerre kadar tecavüz vukuuna meydan vermekten kat'iyen memnusunuz. Efendi-i müşarünileyh Kışlaya isal olunacağı sırada Mesna'nın husul-i sükûnetine değin orada bir miktar asker terkine himmet buyurmanız lâzım gelür.

27 şevval sene 99 ve 29 ağustos sene 98

Vali ve Kumandan-ı Hicaz

Ferik

Esseyid Osman Nuri

Bu emri alan Ömer Bey gece alaturka altı ve yedi sularında herkes uykuda iken taburları ve topları alıp Mesna'ya gidip askeri icabeden yerlere yerleştirdikten sonra Osman Paşanın verdiği sureti aşağıdaki tezkireyi Şerif Abdülmuttalib Efendiye göndermiştir :

¹ Bu Ömer Bey, Tâif kumandanı bulunduğu esnada Tâif'te mevkuf bulunan Midhat Paşa ve arkadaşlarına karşı fena muamelesiyle meşhur olup *Tabstra-i İbret* ve *Mir'at-ı Hayret*'de bundan bahsedilmekte ve pek âdi ve hırslı bir adam olduğu kaydolunmaktadır. Bu da Abdülhamid'in itimad ettiği adamlardan olup Osman Nuri Paşayı da kontrola memurdu. Sonra Osman Paşa bunu Yemen'e naklettirmiş ve Ferik olarak bir aralık Hicaz kumandanlığında da bulunmuştu. Son hizmeti Yemen'de Asir kumandan ve mutasarrıflığı idi.

Devletlû Siyâdetlû Şerif Abdülmuttalib
Efendi hazretlerine

Devletlû siyadetlû efendim hazretleri,
Emâret-i celile-i Mekke-i mükerreremenin devletlû siyadetlû Abd-i İlah Paşa hazretleri uhdesine tevcih ve ihalesiyle zat-ı âli-i hâşimânelerinin berây-ı istirahat muazzezen Der-i saadet'te ikamesi hususı irade-i merahim ifade-i seniyye muktezasından bulunduğu beyanile müşarünileyh hazretlerinin îlân-ı emaretiyle zât-ı sâmi-i adnanlarının hemen izamı hususı mâbeyn-i hümâyûn-ı mülûkâneden Aden hattıyla şeref varid olan şifreli tel-grafnâme-i (sâmîde) iş'ar ve binaberin zat-ı âli-i fahimânelerinin yarınki gün muazzezen Mekke-i mükerrmeye azimet etmek üzere bu gecelik çâkerhânelerinde misafiret buyurmaları iktiza eylediğinden ve çünkü bilcümle aile-i devletleri halkiyle emval ve emlaklerinin hıfz ve sıyaneti devlet ve hükümet tarafından kaviyyen taht-ı taahhüde alındığından bir miktar asakir-i şâhâne ile beraber Miralay İzzetlû Ömer Beyefendi memûren taraf-ı âlîlerine gönderilmiştir. Hamiyyet-i müsellime-i hâşimâneleri lâzimesince irade-i seniyye-i pâdişâhîye mutâvaattan başka cânib-i âlîlerinden bir gûna hal ve hareket memul olunmazsa da hilâf-ı me'mul gerek cânib-i samîlerinden ve gerek daire-i devletleri mensubatı taraflarından bir gûna mukavemet gösterilecek olur ise mtr-i mumâileyh bilmukabele vazife-i askeriyyenin ifasına memur idüğünden beynelmüslimin vuku ve zuhurı hiç bir vakitte arzu olunmayan bir netice-i müellime vukuuna meydan kalmamak ve scabeden eşya ve adamları bâdehû tayin ve irade buyuracakları veçh ile ber veçh-i matlup hemen yetiştirilmek üzere işbu arızanın tebliğini müteakib bir, iki adamınızla teşrif buyurmaları niyaziyle arzı-ı âcizî takdim kılınur. Olbabta emr-ü-ferman hazret-i menleh-ül-emrindir. 25 şevval sene 99 ve 29 ağustos sene 98.

Vali ve Kumandan-ı Hicaz
Osman

Osman Nuri Paşa, Miralay Ömer Beyi askerle şerifin konağına göndermesini müteakip ayn-ı zamanda Tâif'te kendi evlerinde bulunan Abdülmuttalib'in kethüdasiyle kâtiplerini yanına getirterek şerifin azledilip İstanbul'da oturmasına irade çıktığını ve yarın

Mekke'ye gönderileceğini ve bu akşam kendi evine davet edildiğini söylemiş ve bunları da keyfiyeti tebliğ için şerifin konağına yollamıştır.

Gerek Ömer Beyin tebligatı ve gerek kethüda ve kâtiplerin sözleri üzerine Abdülmuttalib, bu hali zaten beklemekte olduğunu beyan etmiş ise de şerifin damadı Dahilüllah Beyin verdiği emir üzerine *Bevaridî* tâbir olunan hademeler müdafaa için tüfeklerini kaparak köşelerde siper almışlar ve bu suretle bir kaç gün mukavemet ile hariçten bir yardım ummak istemişlerse de, diğerleri iş iştenden geçtiğini söyleyerek nihayet Abdülmuttalib Efendi, kethüdası Cabir ve divan efendisi İsmet Efendilerle büyük kızı Şerife Azize Hanım ve sairlerinin yardımıyla ve gecelik elbisesiyle arabaya bindirilip miralay Ömer Beye teslim edilmiş ve Tâif kışlasına getirilip hazırlanmış olan odaya konmuştur¹.

Şerif Abdülmuttalib Efendinin tevkifini müteakip sabahleyin vali ve kumandan Osman Paşa ile Mekke kadısı, defterdar, şeyhler, eşraf ve ulema, zabıtlar ve diğer hükümet erkânı resmî üniformalarını giymiş oldukları halde Abd-i İlah Paşanın konağına gidip ona emirlik elbisesini giydirmişler, İbn-i Abbas camiine götürüp duadan sonra on dokuz pare top ile Mekke emirliğini ilân eylemişlerdir.

Vali ve kumandan Ferik Osman Nuri Paşa bunu müteakip Aden telgraf hattı vasıtasıyla ve 31 ağustos tarihli şifreli bir telgraf ile keyfiyeti Başvekâlete bildirmiş ve tafsilâtının takdim edileceğini yazmıştır.

Mekke emirinin tebdili etraftan duyulunca vakadan on gün sonra İskenderiye'deki İngiliz konsolosu tarafından sefaretine çe-

¹ Midhat Paşa merhum Tâif'ten refikasına gönderdiği 1 eylül tarihli mektupta (*Tabsıra-i İbret* s. 279) bu vak'ayı şöyle anlatıyor: «Burada iki gece evvel acib ve garib bir vak'a oldu; Emir-i Mekke Şerif Abdülmuttalib Efendi hasbelmevsim Tâif'te bulunduğundan ağustosun otuzuncu salı gecesi hânesinde evlâd ve iyali içinde uykuda iken gece yarısı saat altıda üç tabur askerle ve dört top ile kuşatılıp ve yatağından cebren alınıp alessabah gecelik elbisesiyle bizim bulunduğumuz kışlaya getirilerek karakol altına konuldu. Abdülmuttalib İstanbul'a veya âhar bir mahalle gönderilecek olmalıdır; gûya kusuru İngilizlerle muhabere etmesi imiş diyorlar; her ne ise bu zat İstanbul'a yaranmak için bize pek çok eziyet etmiş olmasıyla şimdi ef'aline mücazat olarak bizim halimize girmesi ve karşımızda harap daireye konulup hapsedilmesi büyük ibret ise de bu zatın yüz yaşında bir ihtiyar adam olduğuna nazaran ve nesl-i âlisine hürmeten insana rikkat ve re'fet geliyor..»

kilen telgraf üzerine Bâb-ı âli keyfiyetten haberdar olmuş ve 11 eylül 1882 tarihli aşağıdaki şifreli telgrafla bu olayı valilikten sormuştur ¹;

Mekke-i mükerreme ve Taif taraflarında bir karışıklık vuku bulmuş olduğu İskenderiye'de İngiliz konsolosundan sefarete gelmiş olan telgraftan münfehim oluyor; bu babta henüz bir iş'arınız vuku bulmamış olduğundan hakikat-i halin serian ve âcilen iş'arı muntazardır.

Said

Osman Paşa, Şerif Abdülmuttalib'i azl ve tevkif ettikten sonra sureti vesikalar arasında görülen 1 eylül 98 tarihiyle kurenadan Besim Beye göndermiş olduğu mufassal mektupla bunun esbabını bilvasıta padişaha arz etmiş ve bir suretini de Bâb-ı âli'ye takdim etmiştir; bu mektuplarla şerifin emirlikten azline dair heyet tarafından verilen karar, uydurulan telgraf ve Osman Paşanın, tebeddül den bahs ile şerife gönderdiği tezkire ve şerifin Cidde'deki İngiliz konsolosu ve sairleriyle olan muhaberele ² erkân-ı harp kol ağalarından Abdullah Beye teslim edilerek İstanbul'a yollanmıştır ³.

Mekke emirinin böyle hükümetin haberi olmadan uydurma bir telgrafla değişmiş olması Bab-ı âli'de hayreti mücib olmuş ve

¹ Midhat Paşa ve arkadaşlarının Taif'te bulunması ve Mekke ve Taif'te karışıklık çıktığının haber alınması üzerine Yıldız sarayının bu hususta telâşa düştüğüne şüphe bırakmaz hususiyle işte İngilizlerin parmağı olması Midhat Paşanın kaçırılması tehlikesini meydana koymuştur. Hatta Şerif Abdülmuttalib'in Midhat Paşayı kaçıracağına dair saraya jurnal bile verilmiştir.

² Bütün bu vesikalar makalenin sonuna konmuştur.

³ Kol ağası Abdullah Beyin İstanbul'a gelerek Mekke emirinin tebeddülüne dair olan vesikaları getirip Bab-ı âli'de Başvekil Said Paşaya takdim etmesi üzerine onun tarafından mabeyin başkâtipliğine yazılan 23 zilkade 99 (6 ekim 1882) tarihli tezkire sureti :

Devletlü Efendim Hazretleri,

İşbu cuma günü Kalipsu nam vapur ile Der-i saâdet'e geldiğini beyan eden erkân-ı harp kol ağalarından Abdullah Beyin Hicaz vilâyetinden getirmiş olduğu tahrirat, Şerif Abdülmuttalib Efendi hazretlerinin makam-ı emâretten infisalini ilânın esbabını mübeyyin olmağın tebeddül-i emâret hakkında vilâyetçe tasni ve istimal olunan telgrafnâmenin ve müşarünileyhin ele getirüldüğü beyan olunan muhaberatının suver-i melfufesi ve memurin-i vilâyetin mazbatası ile maan ve leffen arz ve takdim kılındı. Vilâyetin bu babta mabeyn-i hümâyuna

Osman paşanın tayin ettiği Şerif Abd-i İlah Paşanın emirliği tanınmıyarak yerine anın biraderi olup Şûray-ı devlet azasından bulunan Şerif Avnürrefik Paşa tayin edilmiş ve hadiseyi tahkike Mütercim Rüştü Paşayı İzmir'de istintak etmiş olan meşhur Lebib Efendi memur olarak yeni Mekke emiriyle beraber gönderilmişlerdir. Lebib Efendi aynı zamanda pâdişâhın iradesi üzerine sabık emirin gönlünü almak üzere Başvekâletten Şerif Abdülmuttalib'e yazılmış olan bir mektup da götürmüştür ¹.

Filhakika Mekke'ye gelen Lebib Efendi icabeden tahkikatı yapmış ² ve neticede Osman Paşanın hareket tarzı ya muvafık

dahi mâruzatı olduğu mir-i mumâileyh tarafından ifade olunmuş olduğundan tahrirat-ı mâruza ile melfufâtının Bâb-ı âlî'de hıfzolunmak üzere iadesi menûl-ı emr-ü fermân-ı hümâyun-ı mülûkâne idüğü ve emir-i lâhik devletlû siyadetlû Avnürrefik paşa hazretleriyle birlikte azimeti mukarrer olan atufetlû Lebib efendi hazretlerinin icra edeceği tahkikat ve tetkikat neticesinde hakikat-i hal teayyün edeceği cihetle ana göre icabının başkaca bilmütalea arzı emr-i tabii olup şu icraattan sonra Hicaz valisi Osman Paşa hazretlerinin ibka ve adem-i ibkası şâyân-ı teemmül bir madde olduğundan anın dahi kezalik bilmütalea icabına bakılması lâzım gelür ise de irade-i seniyye-i hazret-i pâdişâhi ne merkezde müteallik buyurulur ise muktezây-ı âlîsi infaz olunacağı beyaniyle tezkire-i senaveri terkim kılındı efendim.

Said

Fî 23 zilkade sene 99 ve fi 24 eylül sene 98

¹ Kendi el yazısıyla Said paşa tarafından mabeyin başkâtıplığına gönderilen tezkire sureti:

Abdülmuttalib Efendi hazretlerine, Mekke-i mükerrerme emâretinden infisalinin beyanı esbab-ı mucibesıyla haiz olduğu şeref-i haysiyyet-i zatiyye ile mütenasip olacak surette oraca her ne suretle irade ve işeleri esbabının istikmal kılınacağı ve lâzımgelen tahkikatın biletraf icrası için Lebib Efendi hazretlerinin tayin ve ol tarafa tesyir buyurulduğunu ve cânib-i saltanat-ı seniyyeden kabilülis'af olabilecek ne gibi arzu ve istidaları var ise memur-ı müşarünileyh vasıtasıyla arz ve iabâ olunmak lâzımgelseceğini ve olbabta bazı ifadât-ı münasibe ile taziyet ve tesliyeti hâvi müşarünileyhe tahrirat-ı resmiyye tastiriyle lieclilirsal takdimi muktezây-ı irade-i seniyye-i hazret-i pâdişâhiden olduğunu hâvi tezkire-i aliyeleri alındı. İcab-ı hal ve maslahata göre müşarünileyhe tastir olunan tahrirat leffen irsal-ı savb-ı sâmilere kılınmağla icabının icrası mütevakıf-ı himem-i devletleridir efendim.

Said

fi 24 zilkade 99 ve 25 eylül 98

² Yukarıda adı geçen miralay Ömer Bey bu sırada livalığa terfi ile paşa olmuş ve 1899 m. senesinde İstanbul'a gelmiş ve Abdülhamid'in emriyle Şerif Abdülmuttalib'in azline, Mîdhat Paşa ve arkadaşlarının kendi zamanındaki vazii

görülmüş veya idareten öyle icabetmiş olacak ki vali ve kumandanlıkla yerinde kalmıştır. Osman Paşa, Besim Bey'e yazdığı mektupta, Şerif Abdülmuttalib Efendinin "Kışla-i hümayunda ikamet edip bundan böyle ömrü oldukça bu halde ikame edilmesinde asla bir mahzur, olmadığını beyan ederek ölümüne kadar sabık emiri hapsetmeği arzu ettiğini anlatmak istemiştir; fakat saray tarafından bu kadar ileri gidilmesine muvafakat olunmuyarak Lebib Efendinin Mekke'ye gelmesini müteakip resmî bir tahrirat ile Mekke'ye davet edilen Abdülmuttalib Efendi, Tâif'ten binbaşı Mehmed Nuri Ağa vasıtasıyla Mekke'ye getirtilip konağında oturtuldu ve Lebib Efendi de tahkikatını yapıp avdet etti. Şerif Abdülmuttalib Efendi 1304 h. 1887 m. senesinde vefatına kadar Mekke-i mükerremedeki konağında daimî bir nezaret altında bulundurulmuştur.

Makale ile ilgili başlıca vesikalar

I

Yalnız Hicaz kumandanı bulunduğu sırada Ferik Osman Paşanın Mekke emirleri hakkında 3 rebiulahir 1296 (21 şubat 1882) tarihli olarak Abdülhamid'in kurenâsından Besim beye göndermiş olduğu dikkate şayan mektup sureti;

Kurenây-i cenâb-ı şehriyâriden saadetlû, Besim Beyefendi hazretlerine

Saadetlû efendim hazretleri,

Çakerleri buraya gelinceye kadar emâret-i Mekke-i mükerremenin vezâif ve imtiyazatını sair emâretler misillü cânib-i celil-i saltanat-ı seniyyeden mahdud ve muayyen zannetmek gibi yanlış bir îtikadda bulunmakta idim; halbuki emâret-i müşarünileyhaya tayin buyurulagelmiş olan şürefânın hamil oldukları ferman-ı âlîde vezâif ve imtiyazâta dair kuyut ve şürut olmadığını burada tahkik

yetlerine, Osman Paşa ile aralarının açılmasına vesaireye dair bir rapor takdim etmiştir. Ömer Paşa ferik ve Asîr kumandan ve mutasarrıfı iken takriben 1306 da İstanbula gelmiştir; raporunda vali Osman Paşa ile muhaverelerini şöyle anlatıyor: «... o esnada Arafata çıkıldı, Osman Paşa kullariyle mülâkatımızda [aman Ömer Paşa, tahkiki memuriyyetine rütbe-i bâlâdan Lebib efendi geldi ve şerif Avnürrefik paşa ve Âdil paşa da geldi; Lebib efendi tahkik ediyor, bizim halimiz nice olacaktır] demesi üzerine inşaallah iyi olur cevabını verdim.. »

eylediğinden, ümeray-ı sabıka ile şimdiki emir canibinden hiç bir kayıt ve şarta müstenit olmayarak ittihaz olunmuş olan mesleğin ve emâret ve vilâyet miyanında herbâr tahaddüs etmekte olan mübâyenet esbab-ı mucibesinin arz ve beyaniyle daire-i iktidar-ı emaretin hukuk-ı mukaddese-i saltanat-ı seniyyeye tevafuk edecek derecede tahdid ve tayini hakkında bazı mevaddın ifade ve dermiyanını feraiz-i tâbiyyet ve memlûkiyetten ad eylerim.

Malûm-ı âli olduğu veçh ile Mekke-i mükerreme emâreti, devlet-ı aliyye-i Osmaniyenin menâsıb-ı âliye-i sairesi misillû cânib-i eşref-i cenâb-ı pâdişâhiden ferman-ı âli ile tevcih olunur bir mesned-i mûteber olup zat-ı kudsiyyetsimat-ı cenab-ı hilâfetpenahf, şürefâdan her kimi intihab ve kabul buyurur ise bu mesnedi ana taklid ve tevcihte muhtar-ı mutlak iken emirlerden bazıları kendiliğinden daire-i iktidar-ı emâreti dilediği kadar tevsi etmiş ve o misillû ümerânın mevki-i muayyenlerine kasrı ekser vülât-ı izam cânibinden iltizam olunmayıp iltizam etmek isteyenlerin de azilleri vukufle iş, halinde terk edilmiş idüğinden bugünkü gün birtakım magsûbat emir-i Mekke'nin hukuk-ı sarıhasından tanınmakta bulunmuştur. Müteveffâ Şerif Yahya'ya kadar ¹ makam-ı emârette bulunan şürefâ için hiç bir muayyen iktidar olmayıp her biri tasaddi edebildiği umurun fâil-i muhtarı olmuş ve şerif-i müşarünileyhe halef olan Şerif Muhammed bin Avn'in defa'i ûla-i emaretinde, iktidarı yalnız beyn-el-urban vuku bulan deâvi ve mesalihi rüyet ve umur-ı ahaliye müdahaleden mücanibetle deliller şeyhini bizzat tayin etmek ve kabail ümera ve meşayihini hükümetin rey ve buyruldusuyla nasbedip, azl ve tebdillerini de yine hükümetle müttefikân icra eylemek ve çünkü buraca arazi tasarrufu şer'i ve kanununun tayin ettiği şeraitle aksam-ı hamse üzerine câri olmayıp ötedenberi *hegir* tabir olunur bir nevi ağır icare-i zemin ile ümerây-ı Mekke taraflarından taliblerine ihale oluna gelmiş idüğinden ahali tefviz ve ihalesi yine ol suretle câri olmak ve bila vâris vefat edenlerin emval-i gayr-i menkulesi taraf-ı emârete intikal etmek ve tevliyeti münhal olan evkafa muhasebe ve sair muamele ile mukayyed olmayarak emir-i Mekke tarafından doğrudan doğruya bir nazır tayin edilmek hususlarına münhasır olmak gibi emâret-i müşarünileyha için bazı vezaif tayin etmiş ve müteveffây-ı

¹ Şerif Yahya bin Sürür 1228 h. 1813 m. den 1242 h. 1832 m. tarihine kadar Mekke emirliğinde bulunmuştur.

müşarünileyh ikinci emâretinde de bu vezâif dairesinde hareket eylemiş ise de def'a-ı ulâsında kendisine halef olan şimdiki şerif Abdülmuttalib hazretleriyle İbn-i Avn'in büyük oğlu müteveffâ Abdullah Paşa, harekâtını işbu beyan olunan vezâif dairesine kasr edemiyerek tevsi-i iktidar etmek ister ve fakat Abdullah Paşa merhum harekâtının tâdiline muktedir bir vali görecektir olur ise umur-ı hükümete müdahaleden el, etek çeker imiş.

Vülât-ı izamdan bazılarının müşarünileyhima Şerif Abdülmuttalip ve Abdullah paşa gibi uzamây-ı ümerayı ekser vakir idare-i keyfiyyelerinden tahyir eyleyecek kadar hukuk-ı mukadde-se-i saltanat-ı seniyyeye karşı gayretsizlikte bulunmaları her ikisini de alelittlak icray-ı nüfuza alıştırmış ve fakat Abdullah paşa yine vaktine göre hareket ederek zamanını geçirmiş ise de Abdülmuttalib hazretleri kendisine tabiat-ı saniye olan tavr ve mesleğini tebdil ve tahvil edemiyerek elhaletü hazihi idarenin her şubesinde icray-ı nüfuz etmekte ve rey ve rızası olmaksızın hükümet-i seniyyeye hiç bir iş götürmemekte bulunmuştur.

Urbânın ümera ve meşâyihî kaide-i sabıkaya muhalif olarak doğrudan doğruya taraf-ı emâretten tayin olunmak ve müftü, eimme ve hutebâ ve esnaf ve mahallât ve mücavirîn şeyhleriyle muhtesib gibi müstahdemîn-i mahalliyye taraf-ı emâretten intihab ve nasb edilmek gibi müdahalât ve su-i istimalâtta başka Şürefây-ı Abâdileden (Zevî Avn'den) hiç biri zamanında cari olmayan emâret kaymakamlığının ¹ ihdas ve hapısane ve tomruk daireleri icadiyle hukuk ve cinayet dâvalarının orada rüyet ve haps ve darb ve tecrime mübaderet ettirilmesi gibi nüfuz-ı hakime, hükümet-i seniyyenin kabulüne bihakkin mütehammil olamayacağı bir bid'at-i seyyie îka olunmuştur ki bunlardan bir az müddet iğmâz-ı ayn vuku kâffesinin teessüs ederek bilâhare emirlerin hukukundan sayılmasını müeddi olur.

Ümera ve meşâyihî doğrudan doğruya daire-i emâretce azl ve nasb olunmaları avene-i emâretin tamaina mebni sık sık tebeddül vukuuna ve bu hal, tebeddül den müteessir olan şeyhlerin

¹ Şerif Abdülmuttalib bu zoon emirliğinde ihtiyarlığı sebebiyle emâret kaymakamlığı diye bir makam ihdas etmiş ve buraya torunu Mesaid Paşa'yı tayin etmişti. Bunun yaptığı fenalık tahammül olunmaz dereceye geldiğinden kumandan Osman Paşanın ikaziyle Abdülmuttalib torununu kaymakamlıktan çıkarmıştı.

ısyan ve tuğyanını mûcib olup elhaletü hazihi Rubu taraflarını keserek berren ve bahren ebnây-ı sebili soymakta olan Şeyh Arâbi'nin kat'-ı tarik etmesine azl-i nâbehengâm sebep ve Yenbu-ül-bahirde mütegalibâne hareket eyleyen Şerif Hacartnin cür'etine emâret-i celilenin sahabet-ı gayr-i lâyıkası illet olmuştur.

Muhtesib ve sair o misillü hademe-i hükûmetin intihap ve tayinine açıktan açığa müdahale vukuundan tevellüd eden fenalıklar da az şey değil ise de deâvi-i vâkıa-i mahalliyenin emâret kaymakamlığına intikal fasl ve rüyetile ibadullah'ın oraca keyfe mâyeşâ haps ve tecrimi hikmet-i hükûmet kaidesinde kabil-i tecviz ve müsamaha değildir; çünkü erbâb-ı mesalih hühümet-i metbû-asının ağuş-ı re'fet ve adaletinden alınmış ve darb ve tecrim ile takdir edilerek hükûmet-i âdile-i saltanat-ı seniyyenin merhamet müsellimesinden mahrum bırakılmakta bulunmuştur.

İşte bu gibi hâlâtın cereyanı menedilmedikten başka ümeradan bazıları tervic-i mütelebât-ı vâkıasiyle taraf-ı Bâb-ı âli'den şımartılmış olmakla içlerinden bazıları saltanat-ı seniyyenin fütüvet ve merhamet yüzünden mebzul olan eltaf ve inâyâtını hâşâ mecburiyyetten münbais müdarattan zannetmek derecelerine kadar varmıştır; halbuki Mekke-i mükerreme ile etraf ve civarında her biri bir kola mensup beş on bin şerif olup bunlar ise beline bir cenbiye takmaktan başka imtiyaza malik olmıyarak âhâd-ı ahali kabilindendir; müteşahhisân-ı şürefânın beyneletrab temayüz eylemesi ise mutlaka taraf-ı devlet-i aliyyeden nail olduğu rütbe ve nişan ve mürettebat sayesinde husule gelmiştir; işte ümeray-ı Mekke dahi saye-i âtîfet vâye-i cenâb-ı pâdişâh'de emsali meyânında ileru çekilerek teşrif ve tevkir olunmuş ve herbiri saltanat-ı seniyyenin sadakasiyle ihtişam ve debdebe satarak başları sıkıldıkça asakir-i hazret-i şâhâneye müracaattan başka cây-ı istimdat ve istinadları mefkud bulunmuş iken, ümeray-ı sabıka-ı Zeydiyyenin mesleğini taklid eyleyen emir-i hazır bile hakikatı mülâhaza edemiyerek saltanat-ı seniyyenin dereceten kendisine muadil gibi olan uzamây-ı bendegânından kendisi için hürmet-i lâyikanın fevkinde ubudiyet ve müdahenete intizar etmekte ve hayfâ ki defterdar ve müdür-i harem gibi bazı büleha şerif hazretlerine arz-ı hulûs için makam-ı vilâyette bulunan merci-i muayyenleri hakında icabeden inkiyad ve mutavaatı ayak altına almaktadır.

Şerif hazretlerinin şeyhûhet ve sabıka-i ülfet mülâbesesiyle sadır olan harekât-ı hod serânesi işbu büleha lisanında kerametle tabir olunarak içlerinde hukuk-ı mukaddese-i saltanat-ı seniyyeye tecavüz vukuundan mütessir olanları müşâhede olunamıyor, ahali-i kiramın mâdelet-i müselleme-i saltanat-ı seniyyenin derece-i âliyesine vukfları olmakla devlet-i aliyye, memalik-i mahrusanın her cihetinden darb ve tecrim gibi teaddiyat-ı zulmiyyeyi külliyyen refetmiş ve bugünkü gün kimsenin kimseye bir fiske vurmamasına rızay-ı âlisi gayr-ı kail bulunmuş iken mahzâ fütüvvetinden olarak ahali-i kiram deyu yad ile teşrif ve bunca niam-ı nâ müte-nahiyesiyle taltif ettiği cirân-ı beyt-i hüdanın bu kerre emâret kaymakamlığına celb ve tkad edilen Şerif Sürur gibi zalim bir bedevî sopasına terk ve feda olunması gibi şefekat-i müsellemesiyle katiyyen kabil-i tevfiq olmıyan bir halden memurîn niçin iğmaz ediyorlar bunlar o devlet-i âdile zirdestanının muhafaza-i mal ve hayatına memur değiller mi? deyu birbirleriyle dertleşip söyleşmektedirler. Şürefây-ı abadileden Zevf Avn'in zuhuruna değin emâret-i celile, şürefây-ı Zeydiyyeye münhasır bulunmuş ve müşârünileyhin hodbehod müttehazi olan meslek, zamanlarında halka kendülerini *Melik* deyu yâdettirecek derecede müstesna bir tarz ve taurda meşhud olmuştur; şimdiki emir hazretleri işte bu Zeydiyye şürefâsından olup ailesinin ileru gelen âzası dahi Dersâdet'teki büyük oğlu Ahmed Bey ile Fühayd Paşadan ve burada bulunan hafidi Mesaid Paşadan ibarettir. Şürefây-ı Avniyenin mütehayyizânı dahi derbâr-ı şevketkararda sakın Avnürrefik paşa ile buradaki Abd-i ilah ve Hüseyin ve Ali paşalardan ve Nâsır ve Mehmed beylerden ibaret olup Avnürrefik ve Abd-i İlah Paşalar, müteveffa Şerif Muhammed bin Avn'in ve Hüseyin Paşa ile Nâsır Bey, anın (yani Muhammed bin Avn'in oğlu müteveffa Ali paşanın ve Ali paşa ile Mehmed bey, diğer oğlu (yine Mehmed bin Avn'in) müteveffa Abdullah Paşanın oğullarıdır.

Bu iki aileye mensup olarak yukarıda isimleri mezkûr zevattan Avnürrefik Paşaya nisbetle Ahmed Beyin mütedil ve Fühayd Paşanın hadisissin olup Hicaz'a henüz ayak basmamış olduğunu haber veriyorlarsa da kendilerini bilmediğim için kullarınca onlar hakkında birşey diyememek tabiidir; fakat Abadile ricalinden Abd-i İlah Paşa kırk yaşlarında kadar bir merd-i âkil ve hüsn-ı siyer ve sülûk ile mümtaz-ı emasil olarak bâis-i fevz-i saâdet-i ümem

olan mutavaat-ı devlet-i aliyyede pâbercây-ı sebat ve istikamet ve memurîn-i devlet-i aliyye ile ahali-i kiram haklarında ifa edegeldiği hüsn-i muamele ve hürmet cihetiyle mevkiyen haiz-i kabul ve memduhiyyet olmak üzere meşhur olup filvaki görülen hal ve tavrı dahi hakkındaki hüsn-i şahadet ve rivayeti müeyyid bulunduğ gibi, ailesinin isimleri tadat olunan ricali dahi isrince hareket etmekte görülüyorlar.

Şerif Abdülmuttalib hazretlerinin şeyhûhet hasebiyle hüsn-i tasarruf-ı umura kadir olamıyarak nüfuz-ı vesî-i emâretin bir takım menfaat perestan miyanında iktisam etmesiyle her birinin keyfe mâyeşâ icra ettiği ahkâm-ı hodserânedan dilgir olanlar bir kerre çektikleri hâle ve bir kerre de Abd-i İlah paşanın siyret ve hareketine bakarak saltanat-ı seniyyenin hakkımızda bîdiriğ ve erzan buyurduğu adl ve re'fet ve lûtf-u inayetten arzû-yı hilâfetpenâhiye tevfikân bizi müstefid eyleyecek şimdiki halde ancak Abd-i İlah paşadır; eğerçi Mekke-i mükerrerme için bir emir lâzım ise paşay-ı müşarünileyhten başkası gerekmez; zira kendüsi hasâyıs-ı lâzimedan hissedar ve rızay-ı bârî ve şehriyârîye tevfik-i hareketle şöhetşiardır gibi sözlerde bulunuyorlar¹. Çakerlerinin maksadım ise mademki zir-i cenâh-ı saltanat-ı seniyyede Mekke-i mükerrermede bir emâret bulunacaktır; ana tayin olunacak zat, gerek Zeydiyye'den olsun ve gerek Abadile'den bulunsun vezâif ve imtiyazatının mutlaka tahdid ve tayin buyurulması lüzumu arz ve niyazından ibarettir. Eğerçi bir hal vukuunda tayin buyurulacak emîrin emâreti ferman-ı hümâyunda vezâyifi tahdid ve tayin buyurulur yani ümeranın hiç bir gûna kayıt ve şarta müstenid olmayarak bir vus'at-ı gayr-i lâzime ile cereyan eyleyen ahkâm ve hareketi bir daire-i mütedile dahiline hasr ve kasr olunur ise hem hukuk-ı mukaddese-i saltanat-ı seniyyenin muhafazasına hizmetle ifay-ı zimmet müsadekat edilmiş ve hem de emâretle vilâyet miyanında berveçh-i mâruz vezâifden dolayı mütevaliyy-üz-zuhur olan mübayenet ve münafereye katiyyen netice verilmiş olur; binaberin emir-i Mekke yalnız urbânın haric-i şehirde vukubulacak nizâ ve dâvalarını suret-i sulhiyyede fasl ve tesviye eder, her ne cürm ve cinayetle müttehem olursa olsun

¹ Osman Paşa, Şerif Abd-i İlah paşayı fazla medhetmiştir. Halbuki saray bu gibi himaye ve iltizamlardan şüphelenirdi; Şerif Abdülmuttalib'in bu hususa dair şikâyeti de pâdişâhı kuşkulandırmıştır.

bir şahsı darb edip ettirmekten ve rey-i hodiyle hapsettirüp ve eylemekten ebediyetle memnudur; mezâhib-i erbaa müftileri ve hatipler ve imamlar ile mahalle ve esnaf ve sunuf-ı sâire şeyhlerinin intihap ve nasbına Emir-i Mekke asla müdahale edemez. Kabâil meşâyihî hükümet-i seniyye-i mahalliyyenin rey ve intihabı ve vilâyet-i celilenin buyrulduşiyle nasbolunup taraf-ı emâretten doğrudan doğruya tayin olunamaz ve azlini mucip sebep tebeyün edip de hükümetce tebeddülüne lüzum görülmedikçe lâan asıl taraf-ı hükümetten bile azl ve tebdil olunamaz.

Meşâyih ve ümeray-ı urbânın muayyenatı mutlaka emâretle hükümet miyanında bilittifak îta ve tahsis olunur; emanet kaymakamlığı vaktin minelevkat iade olunmamak üzere katiyyen lâğv-olunmuştur. Emir-i Mekke her nevi cihet tevcihi ve muhtesib ve sair o misillü memur ve hademe tayini gibi hükümete ait umura katiyyen müdahale edemez ve taraf-ı hükümetten maiyyetine muayyen olan kavas ve zabtiyelerden başka *bevaridî* ve *hazinevî* namındaki hademesinin silâh taşıması caiz olamaz; Mekke-i mükerreme ile havalisindeki arazinin tefviz ve iykafi usul-i şer'iyye ve kavanin-i mer'iyyesine tâbi olup Emir-i Mekke buna dahl ve taarruz ve davay-ı tasarruf eyliyemez. Evkaf-ı haremeyn-i şerifeynin idaresi taraf-ı devlet-i aliyyeden muayyen müdürlerine muhavvel bulunmağla Emir-i Mekke bunlara müdahale etmez ve münhal olan evkaf tevliyetlerini tevcih eyleyemez. Bilâ varis vefat edenlerin menkul ve gayr-i menkul metrukât ve muhalledatı beytülmâl-i müslimîn hazinesine ait olup Emir-i Mekke'nin andan haz ve nasibi yoktur. Taraf-ı eşref-i saltanat-ı seniyyeden ümeray-ı Mekke'ye ihsan buyurula gelen şimdiki teşrifat Emir-i Mekke hakkında kemakân bîdiriğ buyurulacaktır gibi emâret fermanına bâzı kuyud ve şûrut derci çakerlerince vecibeden addolunmakta ise de ifay-ı icabı rey-i rezîn-i mülhemiyet karin-i cenâb-ı hilâfet-penâhîye menût ve mütevakkıf idüğinden tensip buyurulduğı halde keyfiyetin atabe-i ülyây-ı hazret-i veliyy-ün-niamîye arzı rey-i valây-ı hayr hâhtlerine merhundur; olbapta emr-ü-irade hazret-i menlehüleminindir.

An Mekke-i mükerreme; fi 3 Rebiulâhır sene 99 ve fi 9 Şubat sene 97.

Kumandan-ı Fırka-i Hümâyun-ı Hicaz

Ferik

Esseyid Osman Nuri (Mühür)

Besim Bey, Osman Nuri paşa'nın bu mektubunu arzetmiş ve zarfın kenarına aşağıdaki not yazılmıştır :

İşbu tahriratın iki rakamiyle bed' (أبد)eden fıkاراتının mâbâdi vâkıâ pek mühim ve hitta-i Hicaziyede hukuk-ı hilâfet-i celilenin temami-i mahfuziyetine zâmin görünüyor ise de kumandan paşa'nın ihtar ettiği işbu kuyud ve şurut emârette hal ve tebeddül vukuunda nasb buyurulacak emir-i cedîde ihsan buyurulacak fermân-ı âliye geçecek şeyler olup ¹ ol zamana değin mucib-i şikâyet olan ahvalin indifai hususı ve hukuk-ı saltanat-ı seniyyeyi muhil icrââtın tedabir-i hakîmâne ile bertaraf edilmesi vali ve kumandanın dikkat ve basiretle hareketlerine menût olmağla bu babta kendülerinden mahremâne sual-i mütalea olunması emr-ü -ferman-ı hü-mâyun-ı cenâb-ı şehriyârîye merhundur.

II

Mekke emiri Şerif Abdülmuttalib Efendi'nin kumandan Ferik Osman Paşa aleyhinde ve Hicaz idaresinin kendi mes'ûliyeti altına verilmesi hakkında Mabeyn Başkâtipliğine göndermiş olduğu 17 Receb 99 (1882 Haziran) tarihli tahrirat sureti.

Mabeyn-i hümayun başkitabet-i celilesine

Atûfettü efendim hazretleri,

Hakk-ı âcizde olan vüsuk ve ftimad-ı hazret-i velinimet-i bîminnetten ve memuriyyet-i haliyyeme muhtas avatıf-ı seniyye eseri olarak nâiliyyetten dolayı ifay-ı şükr ve sipasta acizden başka sermayem yoktur; bu nimete mukabil her bir icraat ve harekât-ı dâiyânemi rızây-ı mekârım irtizây-ı hazret-i mülûkâneye tevfiik etmek hasâil ve hususiyet-i âcizânem iktizasından olduğuna dahi yakîn hasıl olmasında iştibah yoktur; ecnebiye temâyül-i külliyye ile efkâr-ı fasideleri cihetiyle bu tarafa iade olunan Zevî Avn'e takımının harekât ve ef'alleri bâ irade-i seniyye taht-ı nezaret-i âcizîye ihale buyurulmağla bu cihete ve gerek Tâif'te bulunan cânilerin (Midhat Paşa ve diğerlerinin) muhafazalarına mutabassırâne dikkat ve havali-i Hicaziyeye müdahale-i ecnebiyye ile teşvis-i ezhanı mucib ilkaâtın tesirsiz ve hükümsüz bırakılmasına sarf-ı mesâi ve

¹ Şerif Abdülmuttalib'ten sonra tayin edilen Şerif Avnürrefik Paşaya verilen fermanında Osman Paşanın tavsiye ettiği kayıtların yazılıp yazılmadığını bilmiyorum. Aramama rağmen bu ferman müsveddesini bulamadım.

gayret olunduğu dahi derkârdır; cüz'iyât-ı umurda hâkipây-ı âli-yi tasdi etmek gayet çekindiğim şeyden ise de artık idaresi kabil olmayıp mahzur mütalea olunan mevaddın arzına kendimi borçlu ad eylediğimden zikri âti mevaddın arzına mecbur oldum.

Zatı müstağni-i beyan olan Hicaz kumandanı Osman Paşa hazretlerinin hadaset-i sin¹ ve tecrübesizliği cihetiyle kendisinin Hicaz'ın umur-ı mülkiyye ve askeriyye ve hususât-ı sairesine umum kumandan ve idare-i mahalliyyenin her bir icraatına nezarete memur-ı müstakil olduğunu flân ve bazan mabeyn-i hümâyundan geldi diyerek mukarribleri yanında mektuplar kıraet ve ityan ile umur-ı idareye vâki olan musırrâne müdahalesini taraf-ı âcizîden ve gerek taraf-ı âli-i hazret-i hilâfetpenfahden tefhim ve iknâ ile geçiştirildiği ve zatına tevfiik ve ihtiram olunduğu halde dahi her nasılsa erbab-ı tahrik ve fesadın meclûbu olarak bunların işfalâtı üzerine bazı umurun icrasına ısrar ve emaretin hemen azli mukarrer olup emiri nâfiz olmadığı tefevvüh ve tezkâr ile bu cihetten dahi münbais hakareti nazar-ı ehemmiyete alınmadıysa da ne çare ki bu misillü işâât hüküm ve mevkice muhill-i âsâyış olacağı misillü emaretin itibarî ve dahilen ve haricen ihlâl-i âsâyış için bizzat ve bilvasita fedakârlıkta bulunan mezkûr Zevî Avn'e familyasıyla leylene ve nehâren ittifak ve ittihad-ı külliyyede bulunmasından istifade olunarak hatta geçenlerde hasbelmevsim Tâif'e mütevecchen bir iki gün *Hüda*'da ikamet olunduğu sırada emâretin tebeddülü işâesine beyn-el-urban vücut verilmemiş ise de Abadileden *Zevî Hasen* eşrafının bazı sebükmagzanın uygunsuzluğa cür'etleri hiss olunmakla derhal Tâif'e inilerek tertip olunan fitne ve fesadın önü alınmış ise de kumandan-ı müşarünileyh ile Abd-i İlah Paşanın bilittihad Tâif'e bir günde muvasalatları daima mülâkat ve müsahabetlerinden ve Tâif'e geleli bir haftayı tecavüz eylediği halde âcizlerine gelmeyip tanımamasından nâşi Tâif ve civarı ahali işâ'a-i sâlifenin sıhhatine vücut vermek ve ilerüde âcizlerine azv etmek saniasıyla dahilen ve gerek haricen bir şurişin ikâna ve bu tarikçe emir-i hazıranın insilabına tabii sebebiyet vermektedirler.

¹ Osman Nuri Paşa bu tarihte kırk üç yaşında olup o sırada yaşı yüzü bulmuş olan Şerif Abdülmuttalib, kumandan paşayı kendi yaşına göre ölçerek pek genç saymakta ve tecrübesizliğini beyan etmektedir.

Velinimet-i bî minnet efendimize verdiğim ahd ve misakı Medine-i münevvere ile teşerrüfümde şafaatmeâb-ı hazret-i sey-yid-üs-sâdâta dahi arz ile tahkim ve tecdit eylediğimi ol vakit arzylemişim ; ilelmemat bundaki sebat-ı dâiyânem derkâr olduğuna binâen hıttâ-i Hicaziyyenin müdahale-i ecnebiyyeden vika-yesi ve keyd-i âdadan muhafazası mes'uliyetleri tamamiyle dâile-rine ait olmak üzere kumandan-ı müşarünileyhin serkeş muamele-sinden nâşi tevellüdi melhuz ve müteyakkin olan fenalığın teskini için keyfiyetin ve ferik-i müşarünileyh meslek ve etvâr-ı vâkıa-sında devam eylediği halde islah-ı ahval kabil olamayacağıının lûtfen hâkipây-ı hazret-i velinimet-i bîminnete arztle hakkımızda şerefsanîh olacak emr-ü-irade-i hikmet ifade-i hazret-i hilâfetpenâ-hinin serian tebliğ ve iş'arına müsaade-i atûflerinin reh-in-i ibzali bâbında emr-ü-irade hazret-i menlehülemrindir. Fi 17 Receb sene 99.

III

Mekke emiri Şerif Abdülmuttalib'in Hicaz'da bir isyân ter-tip etmek maksadiyle Cidde İngiliz konsolosiyile, bazı Arap reis-lerine ve Urban şeyh-ül-meşâyhine göndermiş olduğu arapça mektuplarla beraber tercümeleri ¹.

جناب ذوالرتبة والاصاله حضرة قنصل دولة انكلترا الفخيمه بحجده
نفيد جنابكم بو اصول افادتكم المتضمنة سبب تأخير تليقكم لنا بمضمونها الى
هذاالوقت نظراً لاشغالالدائرة المتعلق جنابكم بها بالاحوال السياسة الحاضره ولم يردكم
جوابها الا الآن التي بموجبها اعتمدنا على كل ماجرة عليه المذاكرة والاتفاق مع
متمدكم حينما كنا بمكة المشرقة وسبق احاطتكم بوقته باننا اخذنا في مقدمات الاسباب
والاستمداد اللازم في بعض جهات هذا الطرف اماالآن فقد شرعنا فيما هوامم مما ذكر
ولايكون لجنابكم ادنا فكره وسيظهر لدولتكم الفخيمه منالموقفات مايقر عنها ويتوجها
تها ينال هذا الخالص شفا حزازاته الصدرية غير ان اوضح لجنابكم اناليتنظ والتنبه الواقع
مناضدالان يمنع سرعة استمداد اجرا التثبيت اللازم واوضحنا لجنابكم قبله اشد استغنا
من التبدل الواقع بهذا في شعبان الماضي واشترنا لكم بما سيورثه منالحلل فيما ذكر
ومع هذا فنحن باذلين اقصالالجهد والاقدام في تنفيذالمطلوب وانشاللهالكريم في اقرب
مدة ترو هذهالاقطار في درجة مهمة على اننا نخطر جنابكم ان من اللوازم المقدمة

¹ Bu arabca mektuplar ile atlarına yazılmış olan hozuk tercümeleri Os-man Paşa tarafından saraya gönderilmiş ve Abdülhamid tarafından kendisine ait Yıldız vesikaları arasında hıfzedilmiştir.

على كل امر لهذا المشروع تهيئة الاسلحة الازمه التي سبق عليها القول بحيث تكون
تحت طلبها ولما ذكر تحرير هذا والسلام. في ١٠ شوال سنة ٢٩٩

عبدالله المطلب (مهر)

١٢٥٧

Arabcanın altındaki tercemenin aynı

Rütbetlü, asaletlü İngiltere devleti fahîmesinin Cidde'de bulunan konsolosı hazretlerine,

Cenabınıza ifade ederiz ki mektubunuz vusul bularak mazmununda şimdiye kadar tebligatınızın sebab-i te'hiri cenabınıza müteallik olan dairenin ahval-i siyasiyye-i hazıra ile meşgul bulunduğundan neş'et ettiği ima buyurulmuş ve Mekke-i müşerrefe'de iken mütemediniz ile cereyan eden ittifakta ve mucible itimat eylediğimiz cümle müzâkeratın cevabı gelmiyerek ve ondan bir netice hasıl olmadığı beyan olunmuş; velhasıl bu tarafın bazı cihatında esbab ve istidad-ı lâzimenin tedarikâtında bulunduğumu vaktiyle ihata-i ilminiz sebkât etmiş ise de şimdi mezkûr işin ehemmine mübaşeret eyledim ve bu husus için zerre kadar başka fikirde olmayasız ve devlet-i fahîmeniz her veçhile muvaffakiyyat-ı külliyyeye nâil olacağına şüphe etmem ve alehusus onun teveccühatiyle bu muhlisinizin melâlet-i sadriyyeden şifayap olacağım bedidar bulunmağla ve bundan başka cenabınıza vazih ederim ki teyakkuz ve tenbih-i vakıa zıddına gidildiğinden teşebbüsât-ı lâzimenin sür'at-i icrasına mani oluyor; şöyle ki, geçen şehir-i şabanda vukubulan tebeddülâtan dolayı şiddet-i esefde bulunduğumu ve izah olunduğu gibi mezkûr işimize dahi frası sekte ve halel ettiği bundan mukaddem işâret olunmuştu; bununla beraber asıl matlubun tenfizi hususuna aksay-ı cehd ve ikdamatta kusur ve dirîğ-i himmet etmiyorum. İnşaallah vakt-i karibde bu aktarı matlub veçhile derece-i ehemmiyette bırakılıp müşahede edersiniz ve sebkât eden kavil ve kararda kâffe-i umurun şürû-ı mukaddimesinin levazımatı ise tehyie-i esliha lâzım görüldüğü ve taht-ı talepte bulunmak üzere biran evvel talebolunmuş olan esliha hazır ve müheyya edilmesiyile tisyarını ihtar ederim.

Abdullah-ül-Muttalib

1257

IV

Mekke emiri Abdülmuttalib Efendi tarafından 10 Şevval 1299 da Emir Mehmed bin Abdürreşid'e yazılan mektup sureti.

الجناب الاكرم الاجل الامير محمد ابن عبدالله الرشيد

بمد السلام عليكم ورحمة الله و بركاته ان سألتم فله الحمد طيبين والعلوم تسرك و المطلوب من حال وصول كتابنا هذا ترسلو علينا رجال من ممتدنيكم الى تامنوهم في كل أمر لاجل يبلغوكم عنا بعض علوم غير ممكن احاطتكم بها في الكتب بناها بلفكم من الرأس و القصد تلبغو سلامنا احيكم حمود الرشيد و كافة الجمولة ولما ذكر تحرير والسلام. في ١٠ شوال سنة ٢٩٩

عبدالله المطلب

١٢٥٧

Tercemesi

Ekrem [ve] ecel olan cenâb-ı Emir Muhammed bin Abdullah-el-Reşid size selâm duadan sonra eğer tarafımızdan sual ederseniz elhamdülillah biz iyiyiz ve işlerimiz sizi mesrur eder ve matlubumuz sizden budur ki işbu mektubumuzun hîn-i vusulünde tarafınızdan bir mütemed ve emin adamınızı buraya gönderiniz ki bazı gûna ulum ve iştigalimizin mektupla iş'ar ve ilminize idhali gayr-ı mümkün bulunduğundan heman gönderilecek adama her veçhile teminat verip tarafımızdan kendisine lieclittebliğ beyan ve sipariş olunacak şeyleri baştan başa bir kimseye serrişte verilmeyerek doğrudan doğruya cenâbınıza tebliğ eylemesi hususuna kaviyyen tenbih eyliyesiz ve karındaşınız Hamid-ür-Reşid'e ve kâffe-i kabilenize selâmımızı tebliğ eyliyesiz vesselâm.

Abdullah - ül - Muttalib

1257

V

Şerif Abdülmuttalib tarafından Şeyh Huzeyfe'ye gönderilen aynı tarihli arapça mektub sureti.

المحترم المكرم الشيخ حذيفه ابن سعد

وبمد السلام عليكم ورحمة الله وبركاته سبق لكم اولا و اخر جملة كتب بخصوص العلوم التي عزمنا عليها ان شاء الله تعالى وعرفناكم بالتوضيح الشافي عنما يلزم ورتبناه وشفناه موافق لجهتكم بقدر اهميتها ودرکنناكم به وينا لكم في كتابنا المحرر في رجب الاوقات المينة لكم وما يلزم اجراء في كل وقت منها بالتدرج حسبما يلايمه مع الاخذ والقيام التام في

اسباب كل أمر تروه موافق ومساعد لملنا هذا وحيث لم يردنا في كتابكم الاخير مايشق الصدر الاجالى العلوم بدون تفصيل مما تقدم لكم قبله من الحقيقة عن ابتدا امر مصر وان شاءالله تعالى عن قريب نصر فكم بتمام استيلاهم عليها فالله الله يا بو خليل في همتكم المهدوده في هذاالم الى ما يشابه غيره من العلوم ولا معنا شك في اخلاصكم محسوبيتكم وخدماتكم لنا والصدافة القديمة والحادثة لكن نستحکم في بذل الجهد وعدم فوات لحظه من اوقاتكم وصرفها في غير هذا العلم ومن خصوص ما صار ترتيبه لآخيتكم عمر فالذكور استغفلنا وقيسناه يرضيكم ولو نظن ان هذا الامر ما هو طائب لكم لما حصل فلا يكون في خاطرکم كدر ان شاءالله نوصيكم بأشکل منه ولاجل بيان ما ذكر تحریر هذا والسلام.

عبدالله المطلب (مهر)

في ١٠ شوال سنة ٢٩٩

١٢٥٧

Tercemesi

Muhterem ve mükerrem Şeyh Huzeyfe bin Sâd,

Selâm ve duadan sonra husus-ı mâlûmeden dolayı evvel ve âhır size çok mektuplar gönderilmiş ve malûm olan işin mübaşeretine azm-ü-cezm olunarak lâzım gelen tertibatı için tazvihat-ı şâfiye ile size bildirmiştim ve biz anı tertip edip ve sizin tarafınızın miktarı ehemmiyetine göre münasip ve muvafık görüp anın için orayı size havale ettim ve tayin-i vakitle icray-ı tertibat-ı lâzimenin tedricle ahz-ü-kıyam olunarak ve ilmimize muvafık ve müsait gördüğünüz takdirde her esbabının tamamıyla icrası hususuna mukaddema şehri-i recepte gönderilen mektupta size beyan ve izhar etmiş isem de bu haber de tarafınızdan mevrud mektupta ulûm-ı mezkûreden dolayı tafsilsiz ve icmali olarak zikrolunmuş ve ancak sadre şifa verecek buna dair bir şey iş'ar olunmamış olduğu beyaniyle ve Mısır meselesinin iptidasından size malûmat vermiştim ve inşaallah kariben tamamile istilâ edeceklerini tebşir ederim; Allah Allah ya Halil'in babası, hizmet-i mâhudenizden me'mûlumdür ki bu ilmi lâyıkiyle görüp ve tahsilinde diğerine müşabih olunmuş ve bizim hakkımızda müsbet olan hulûs ve (bir kelime okunamadı) şek ve şüphem yoktur; sadakatle gördüğünüz hizmet ve hadisat-ı kadimeyi inkâr edemem; yine bu kerre bir lâhza vaktinizi fevtetmiyerek ve bu ilmin gayrisına efkâr sarfedilmemekle teşebbûsat-ı lâzimeyi cidd-ü cehd ile ulûm-ı mâhûdeye bezl-i himmet etmeliğinizi ihtar ve iltimas ederim ve mürettebatınızdan on erdep tenzil olunup kardeşiniz

Ömer'e tertip olunmasından sizi iğfal edip bu yüzden sizi irza eder kıyas olunarak lâkin her ne kadar bu keyfiyyet size dokundu zan eder isem hatıra bir şey getirmiyerek inşallah bundan ziyadesne bilmukabil size ıvaz olunacağı siyakında tahrir olundu vesselân.

Abdullah-ül-Muttalib
1257

VI

The Abdülmuttalib'in, Abdullah ibn-i Zeyn'e gönderdiği aynı tarihli mektup.

المحترم المكرم السيد عبدالله ابن زين
اخبرنا كم شفاها عند سفركم من هذا الطرف عن الامور الازمه و اكدنا عليكم في التشبث الموجب
باستمرارها مدة غياب السيد على السرورى من مكة المشرفة و حيث لم يردنا منكم في ظرف
هذه المدة عنما ذكر ادنى افاده لزم زيادة التأكيد في بذل الجهد و الهمة الممهودة منكم بكل
ما يلزم لذلك بغاية الدقة و الاحتياط و التأمل التام و اكدنا على السيد على المذكور يدكم
بما يزيد في معلومتكم لادارة الاشغال المعلومه و كامل ما يتحررنا منكم بخصوص ما ذكر كون
تصديره لنا بغاية التحفظ حسب تأكيدنا الشفاهى و ما خفى عليكم حصول الانتباه و لفيظ
الواقع علينا من الجهة المعلومه و لما ذكر حرر فيها.

عبدالله المطلب
١٢٥٧

في ١٠ شوال سنة ٢٩٩

Tercemesi

Muhterem mükerrem olan Seyyid Abdullah bin Zeyn,

Bu taraftan sefer-i azimetiniz esnasında umur-ı mâlûme-i lâzimededen dolayı size haber vermiş idim ve Mekke-i mükerremeden Seyyid Ali Sürûrî'nin müddet-i gıyabında teşebbüsât-ı mûcibenin icrası ve işgal-i lâzımının istimrarına da hâlel getirilmemesini size te'kid ve tenbih etmiştim. Halbuki bu müddet zarfında ona dair bir ednâ ifadenize destres olunamadığı beyaniyle keyfiyyet-i mezkûreyi teemmül ve ihtiyat-ı tam ile ve lâzım gelecek tertibatı gayet ve nihayet dikkatli ve tahaffuzla himem-i mâhudenizi cehd ile bezletmekle ziyadece te'kide lûzum-ı kavî görüldüğünden ve işgal-i malûmenin emaresine malûmatınızın ziyadesiyle sarfını, Seyyid Ali mezkûra te'kid eyledim. Ve te'kidat-ı şifahiyyemiz mucbince husus-ı mezkûr için tarafımıza yazılıp irsal olunacak

mekâttbin suret-i tastirinde gayet mutabassırâne davranılması elzemdir. Üzerimize vaki olan husul-i intibah ve teyekkuzatn size gayr-ı hafidir ve bu mektup tahrir olundu.

Abdullah-ül-Muttalib

1257

VII

Şerif Abdülmütalib'in Seyyid Ali'ye yine bu ayaklanma işine dair mektubu .

لحترم المكرم السيد على ابن سم
 كما هو مملوكم من تليفاتنا الشفاهيه التي افادكم بها حسين افندي ببيان الاسباب المتضيه
 بيناكم عن مكة المشرفة موقه و عرفناكم بأننا اكدنا على السيد عبدالله بن زين عند توجه من
 ها الطرف شفاها يباشر الاشغال المعلومه لاستمرارها لثلا يمتريها خلال بمة غيايكم وسبق
 لم في كتبنا الاخيره انكم تعرفو السيد المذكور باسماء الاصدقا مع بيان الجهات و الاشغال
 التي تستملو كلاً منهم لما هو مخصص به و تحديد درجاتهم في الامور اى من هو واقف منهم
 على حقيقه و من ليس له الوقوف التام و هذا زيادة تأكيد لما سبق و القصد ان تكون مخايرتكم
 مع نذكور بقاية التحفظ و قد وردنا في الدور الماضي من الرجال المعلوم ما اوجبتنا ان نتمد على ما
 صابة عليه المذاكرة و الاتفاق و ابشرك انشالله بكل امر يسر الحاطر لكن الله الله يا ابوزامل
 و لشغال الرجال و همتمكم المهوده و لما ذكر تحرير هذا و السلام .

عبدالله المطلب

في ١٠ شوال سنة ٢٩٩

١٢٥٧

Tercemesi

Muhterem ve mükerrem olan Seyyid Ali bin Sâd

Muvakkaten Mekke-i mükerreme'den hfn-i gıyabınızda Hüseyin Efendi ile sipariş edilen tebliğat-ı şifahiyemiz malûmunuz olduğu gibi Seyyid Ali bin Zeyn'in oltarafa azimeti esnasında işgal-i mâlûmeye bilâtehir mübaşeretle müddet-i gıyabınızda istimrarı cihetinde işin hâlel pezir ettirilmemesi hususı şifahen tavsiye ve te'kid olduğunu size bildirmiştim ve esdikanın isimleriyle cihât-ı mezkûrenin beyan ve istimal edeceğiniz işgal derecelerine göre herkese tahsis ve tahdide muhavvel edeceğiniz umurun hakikatine vakıf olup olmayan kimler olduğu ahiren size gönderdiğim mektupta tavsif ve tarif olunmuş ise de bundan dahi mezkûr ile olunacak muhaberat sureti ihfa ve tahaffuz ettirmek maksadı-

mızdır ve geçen haftada mâlûm olan adamdan mevrud cevabında miyanemizde cereyan eden ittifak ve müzâkerata itimat olunduğunu size tebşir ederim ve keza inşallah cümle umurumuz hatıra meserret verir. Aman Allah Allah yâ Ebû Zâmil erkeklikle işgal-i malûmenin tertibi hususuna hizmet-i ma'hudenizden matluptur vesselâm.

Abdullah-ül-Muttalib
1257

VIII

Mektublarının elde edilmesi üzerine Mekke emiri Şerif Abdülmuttalib'in damadı olup muhaberata vasıta olan Dahlülallah beye 11 Şevval tarihli tezkiresi sureti :

ولدنا العزيز السيد دخيل الله بيك

الكتب القادمة لكم طى هذا يلزم بوصوله تصدروها لاربابها بفاية التحفظ حيث بها اشغال مهمة جدا مع الافادة عنها ولما ذكر تحرير والسلام

عبدالله المطلب

في ١١ شوال ١٢٥٧

١٢٥٧

Tercemesi

Aziz oğlum Seyyid Dahlülallah Bey,

Bu kere leffen tarafınıza irsal olunmuş olan evrakın vusulü ânında bilâ tehir muhafazalı surette erbabı tarafına ısdarı ve bunlar gayet mühim olduğundan vusulü keyfiyyetinin iş'arı siyakında tahrir olundu vesselâm.

Abdullah-ül-Muttalib
1257

IX

Emir Şerif Abdülmuttalib'in azli hakkında verilen müş-terek karar .

Hafiyyen aktedilip müzakeratının mahrem ittihaz edilen malûmülesami zevattan başka herkesten ketmine mevki ve maslahat icabınca lüzum görerek ahd ve yemin eylediğimiz cemiyette âtiyülbeyan evrakı kiraat ve tetkik eyledik¹.

¹ Bu evrak, yukarıda arabca metin ve tercümeleleri konan şerif Abdülmuttalib'in mektubudur.

Bu evraktan birisi 10 şevval sene 96 tarihiyle müverrah ve ^{عبدالله المطلب} Abdullah-ül-Muttalib mühüriyle memhur olarak arabî lisan ve ibare ile İngiltere devletinin Cidde'de mukim konsolosuna hitab edilmiş ve meali, sahib-i imzanın konsolos-ı mûmaileyh ile miyanelerinde sebmeden bir mukaveleye dair olup mukavelelerinin ise emniyyet-i dahiliyye-i memalik-i devlet-i aliyyeyi silâhla ihlâl ve o suretle bazı mefasid-i muzırranın istihsaline mütedair idüğü anlaşılmıştır.

Evrak-ı merkûmeden biri de aynı tarih ve mühür ile müverrah ve memhur olarak Medine-i münevvere cihetindeki Urban Şeyh-ül-meşâyihî Huzeyfe'ye hitabedilmiş ve meali sabıka-i ahd ve mukaveleden ve Mısır'ın İngilizlerce az günde tekmîlen istilâ edileceğinin mâraz-ı tebşirde beyaniyle tasdim edilmiş olan fesat ve fitnenin hemen icrây-ı fliyyatına kaviiyen kıyam olunması emir ve teklifinden ibarettir.

Bu evraktan bir diğeri dahi Cebel-i Şemmer şeyhi meşhur İbn-i Reşid'e hitabedilmiş olup tarih-i mezkûr ile müverrah ve mühür-i mezbur ile memhurdur; bunun meali ise tahriren ifade ve ihatasi kabil olmıyan bir maksadın bilvasita tebliği zımında şeyh-i mumaileyhten emin ve mutemed bir adam talebine dairdir.

Beşinci ve altıncı mektuplar dahi yine zikrolunan tarihle müverrah ve mühür-i mâhud ile memhur olarak biri şürefây-ı Zevf Zeyd'den Ali Sürûrî ibn-i Sa'd'e ve biri Abdullah bin Zeyn'e hitabedilmiştir.

İşbu iki kıt'a mektupta dahi muavenet-i ecnebiyye ile icrası tasdim edilen fitne ve fesadın ihtar-ı hulûl-i vaktiyle olbabta bazı tenbihat dercolunmuştur.

Bu evrak berveçh-i muharrer 10 şevval sene 99 tarihiyle müverrah ve Abdullah-ül-Muttalib mühüriyle memhur olarak yine o mühür ve tarihle muharrer bir mektuba melfuf olduğu halde mahallerine isal için Şerif Dahilullah Beye gönderilmiş iken hükûmet-i mahalliyyenin himmet ve basireti saikasıyle derdest ve girift edilmiştir.

Bu beş kıt'a evrakın emir-i Mekke-i mûkerreme devletlû siyadetlû Şerif Abd-ül-muttalib Efendi hazretleri canibinden yazdırılmış ve mühür-i zattsıyle temhir edilmiş olduğunda indettetik asla şüphe kalmamış olduğu gibi İngilterelünün bu havalı-i mübarekeye tahattî ve tecavüzünü teshil için müşarünileyhin öteden-

beru cezm-ü-teyakkun olunan niyat-ı muzırrânesi veçhile azim bir fesat tasmin etmiş olduğunda evrak-ı mezkûreyi kıraat eyleyenler iştibah eyleyemez.

Binaberin bu evrakın derbar-ı ma'delet karara takdimiyle müşarünileyh hakkında şerefsadir olacak irade-i seniyyeye göre muamele icrası lâzimededen ise de Cidde'den Sevakin'e kadar temdit olunan telgrafın henüz muhabereye bed' edemediği ve Cidde'den muntazam posta vapurları olmayıp bilfarz gidecek vapura tesadüf olursa bile cevaben şerefsâdır olacak emrin vusulüne kadar aradan bittabiî bir buçuk ay kadar vakit mürur edeceği derkâr olup halbuki müşarünileyh tarafından vaki olan tefevvühat ve tedarikâtla edilen hissiyata göre musammem olduğunda şüphe kalmayan fesadın pek az bir müddet zarfında meydân-ı zuhura îsal edileceği kaviyyen anlaşılmakta olduğu cihetle işbu mazbataya imza eyleyenler bu fesadın men'-i zuhurı yolunda bir tedbir-i âcil ittihaz ve icrasını feraiz-i umurdan addeylemiş ve sene (açık) tarihiyle Başvekâlet makam-ı celilinden şerefsâdır olup Aden hattı vasıtasile (yine tarih yeri açık) sene tarihinde makam-ı vilâyete vürudeden telgrafnâme-i sâmi'de hıfz-ı emniyyet ve âsâyiş ve müvellid-i mefasid hakkında bilâ imhal ve müsamaha tedâbir-i müessire ve muktazıyye ittihazında fevt-i fırsat edilmemesi kat'iyen irade ve iş'ar buyurulmuş olması dahi icray-ı icab-ı hale eshab-ı imzayı bir kat daha icbar ve tazyik etmiştir; şöyle ki:

Az gün zarfında icrasına bed' olunacağı mekâttb-i mekûre meallerinden ve müşarünileyh Abd-ül-muttalib Efendi hazretlerinin tefevvühat-ı vâkiasından cezm-ü teyakkun olunan fesadın hariçten icray-ı mukavele edilmiş olan iânât ve teshilat ile dahilen ve def'aten bir büyük fitne suretini kesbedeceğine ve Arz-ı mukaddesin ve be tahsis Kâbe-i muazzama ile Ravza-i mutahharenin maâzallahü teâlâ eyadi-i eşrar olmasına emir-i Mekke-i mükkereme namına şürefadan en müsün bir zatın kasdeylemesinden kulûb-ı umum-ı müvahhidînin ve hususâ ilhamgâh-ı cenâh-ı Allah olan fuad-ı merahim İtiyâd-ı hazret-i hilafetpenahînin hissedeceği teessüratın bâdelvuku izâle olunamıyarak bu ise nimet-i devlet-i aliyye ile perverde olanların mevti olmak cihetiyle hiç bir sahib-i vicdan için kabul ve tecviz olunamıyacağı gibi elde böyle evrak ve hususiyle bir de emir var iken işin istizâna tâlikan tehirinden

tevellüd edecek neticenin itib ve mes'uliyetinden eshab-ı imza için tebriye-i zimmet dahi elbette kabil olamayacağı ve musammem olan fesad ve fitnenin kat'iyyen men'-i zuhûriyle hal-i hâzır-ı âsaişin muhafaza ve idamesi dahi âtîde arzolunan iki tedbirin ittihaz ve icrasına menût ve mütevakkıf bulunduğu derkâr idüğinden bu iki tedbirin ittihaz ve icrasına eshab-ı imza tarafından müttefikan karar verilmiştir.

Bu iki tedbirin birisi işbu şevvalin yedinci salı gecesi saat yedide Abd-ül-muttalib Efendi hazretlerine Mesna'da ikamet ettiği konağın luzumu kadar asakir-i şâhâne ile abluka edilerek taraf-ı eşref-i hilâfetpenahîden azledildiğinin tefhimiyle kendisinin Tâif kışla-i hümâyununa nakledilmesi ve ikincisi dahi müşarünileyhin kışlaya isali akabinde emâretten azli vukubulduğunun ve şürefây-ı Abadileden merhum Muhammed İbn-i Avn'in oğlu olup devlet-i aliyye ve hususâ zat-ı şevket simat-ı hazret-i hilâfetpenahî haklarında meşhur olan sıdk-u ubudiyyeti âsâr-ı fliyyesiyle eshab-ı imzanın dahi meczum ve mücerrebi olan saâdetlû ve siyadetlû şerif Abd-i İlah Paşa hazretlerinin taraf-ı eşref-i pâdişâhîden emir tayin buyurulduğunun ilân olunup bâdehu keyfiyyet atabe-i ulay-ı cenâb-ı mülkdarîye arz ve iş'ar kılınmıştır.

Bu karara kablelicra müşarünileyh Abd-i İlah Paşa hazretlerinin bizzarure mahrem idileceği cihetle bunu kabulden istinkâf eder ise çünkü buradaki şürefa miyanında müşarünileyhten başka istidat ve ehliyeti ve sıdk-u istikametiyle şöreti olan diğer bir şerif daha olmadığı ve kendisinin vaki olacak muvafakatiyle büyük bir fitne ve fesadın önü alınmış olacağı derkâr idüğünden adem-i kabulü halinde kendisinin devlet-i aliyyeye sadık olmayanlar sırasında sayılacağına eshab-ı imza tarafından ledelicap müşarünileyhe beyan olunarak kabulü için katiyyen ısrar ve ibram olunması ve def'-i zuhur-ı fesadın çâre-i münferidi olan işbu muamelenin flân olunacağı veçhile irade-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhîye müstenid olduğu âmmenin tamamen itimadı davet olunmak üzere paşay-ı müşarünileyhin ilân-ı emâreti sırasında ber kaide on dokuz pare top endahtiyle suret-i resmîyyede tehniyet ve sair merasim-i mûtâde icrası ve evrak-ı resmîyyede dahi ümerây-ı Mekke-i mükerrmeye mahsus olan elkap ve ta'biratın istimal kılınması karar-ı vâki cümlesindedir.

Mekke-i mükerrereme emirini makamından ıskat ve yerine diğeri nasp ve ik'âd eylemek hukukunun münhasıran zat-ı kudsiyyet simât-ı hazret-i hilâfetpenahîye âid olduğunu eshab-ı imza hiç bir dakika feramuş eyliyemez.

Öyle iken had ve selâhiyyetinin haricinde vermiye mütecasir olduğu kararı mücerred saltanat-ı seniyyenin hizmetiyle iftihar eylediği haremeyn-i şerifeynin düçar-ı eyâdi-i eşrar olarak o suretin hüdânekerde devlet-i ebed müddet-i Osmaniyyeye tras edeceği vehn ve teessürün sıdk ve ubdiyyet lâzimesince akıl ve fikrin erdiği mertebede men'ine hizmet eylemek niyet-i mücerrede-i halisânesinden neş'et etmiştir.

Cesameti kabil-i inkâr olmayan böyle bir maddeye teşebbüsden dolayı eshab-ı imza mes'ul dahi tutulacak olsa saye-i inâyetvâyesinde mazhar-ı refah ve saâdet ola geldiği saltanat-ı sermediyye-i Osmaniyyenin selâmeti uğrunda nefislerinde icra olunacak ukubatı her biri kabule şimdiden razı olmuştur.

İşte bu karar bilûtfihiteâla bu veçhile icra olunacak ve efendi-i müşarünileyh ile mensûbatı taraflarından asakir-i şâhâneye silâhla mukavemet olunacak olur ise her yerde câri olan kaideye tevfikân asâkir-i şâhâne dahi mukabele bilmisile müracaat edeceği gibi müşarünileyhin sıyanet-i ırz ve emvaline asakir-i şâhânenin kumandanı tarafından bizzat sarf-ı temâmî-i dikkat olunarak akib-i icrada keyfiyyet atebe-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenahî ile Başvekâlet makam-ı celîline arz ve iş'ar olunup müşarünileyh Abd-i İlah Paşa hazretlerinin emâretinde ibka veya Avnürrefik Paşa hazretlerinin memuriyetleri icra buyurulmak şıklarından hangisi ihtiyar buyurulur ise ferman-ı âlisinin ısdar ve isra buyurulması hususî evrak-ı muzirra-i mebhûsenin takdimiyle hassaten istida kılınacaktır. Fî 25 şevval sene 99

29 ağustos „ 98

Defterdar-ı vilâyet Hüsni	Kadı-i Mekke-i mükerrereme Esseyid Mustafa Rüştü	Vali ve Komutan-ı Vilâyet-i Hicaz Es- seyid Osman Nuri
Süvari tabur ağası İsmail Hakkı	Vekil-i mektûbi Şerif Fikri	Merkez kumandanı miralay [Ya Ömer men sabere Zafer]

X

Hicaz vali ve kumandanı Ferik Osman Nuri Paşanın Mekke emiri Abdülmuttalib Efendinin İsyan teşebbüsü hakkında Mabeyinci Besim Beye göndermiş olduğu mufassal mektup sureti.

Kurenây-ı cenâb-ı şehriyârîden
saadetlû Besim Beyefendi hazretlerine

Saadetlû efendim hazretleri,

31 ağustos sene 98 tarihli telgrafnâme-i çakerânemde hülâsası arz ve beyan olunduğu veçhile devletlû siyâdetlû Şerif Abdülmuttalib efendi hazretlerinin tasmim etmiş olduğu fesadın icray-ı filiyatı teşebbüsünde olduğu İngiliz konsolosiyle Şeyh-ü-lmeşâyih Huzeyfe'ye ve Şerif Ali Sürûri ve Şerif Abdullah bin Zeyn ile Cebel-i Şemmer şeyhi İbn-i Reşid'e hitaben tahrir ettirip derdest edilerek leffen ve aynen arz ve takdim kılınan beş kıt'a mektup üzerine tahakkuk eyliyerek mekâtib-i mezkûre erkân-ı vilâyetle beraber suret-i hafiyede mevki-i müzakereye konulmuş ve çünkü efendi-i müşarünileyh İskenderiyye hadisesinden sonra etvar ve kirdarını bütün bütün değiştirmiş olduğu gibi açıktan açığa tefevvüh etmiye başladığı kelimat-ı muhişe ile kendi kabilesi müteşahhislerinden bazılarının el altından külliyetli barut ve kurşun tedarikinde bulunup hatta onlardan birinin Urban içinde dört deve yükü kurşun ile barut götürmekte iken çend gün evvel derdest ettirilip kurşunlar bayilerine red ile barutlar dahi suya bastırılmış bulunması meâlî mekâtib-i mâ'ruzayı müeyyid ve musaddık teşebbüsat mukaddimâtından bulunmağla müşarünileyhin kasd-ı fasidini İngiliz muavenetiyle silâhla heman icra etmek üzere bulunduğunda asla şüpheyne mahal görülmediğine ve vaktin nazik ve teng olmasına nazaran kasd-ı fâsid-i musammemin men'-i zuhûr-ı emrinde bir tedbir-i müessir-i âcil ittihazına mevkien ihtiyac-ı şedid elverdiğine binâen erkân-ı mumailiym ile sair iki üç zat dahi hazır bulunduğu halde bir gün bir gece kemal-i ehemmiyetle maslahatın çâre-i münasib ve müessiri müzakere ve tarharri olunarak nihayet bilmeceburiyye karar-ı atiyülmâruzın intihap ve icrası mevki ve maslahat icabınca tensip olunmak lâzım gelmiştir. Şöyle ki:

Şerif-i müşarünileyhin şu son günlerde kendisini zapt ve idare edemiyerek öteden beri câygir-i zamiri olan niyyet-i fasideyi icra kasdında bulunduğu bazı güftar ve reftariyle ber minval-i

mâruz tasrih derecelerinde telmih edip durmasından zaten hükûmet ve ahalice kocunulmakta ve hususâ beş on gün kadar İngilizler Hicaz'ı da İskenderiyye'ye benzetecek ve buraları İngilizler istilâ edip olvakit beni anlar Hicaz hükümdar-ı müstakilli olmak üzere nasp ve ik'âd eyliyecek deyu alenen tefevvühünden âr eylemediği sözlerle ümmet-i Muhammed külliye dilhun olmakta iken bu mektupların musammem olan bir fesadın az bir gün içinde heman meydan almak üzere bulunduğundan haber vermesi hayret-i hükûmeti tezyid etmiştir. Vâkıa emir-i müşarünileyhin iptiday-ı vürudundanberi Urban ve ahali haklarında nâhak yere reva göre gelmiş olduğu zulüm ve itisaf sebebiyle her kes kendisinden rûgerdan olarak bu cihetle Urban ve ahalinin teskin ve tahriki iktidarını gayr-ı hâiz idüğü derkâr ise de Urban denilen kabail-i Arap gayetle sehl-ül-iğfal olup hatta müşarünileyh bunları mukaddema heyet-i devlet-i aliyyenin hâşâ tanassur ettiğini beyan etmedikçe tahrik edememiş olup bu defa ise işin içinde bir de İngiliz parmağı olmağla anların bezledeceği nü kud ve iktidarın, arada nüfuz-ı emaret istimal olundukça kendüleri için her maksadın husulünü temin eyliyebileğine ve Mekke-i mükerreme ve Tâif ile Medine-i münevvere'de her ne kadar iki bin kadar asker mevcut ise de hazine-i Hicaziyyenin dûçar olduğu müzayeka-ı şedîde cihetiyle bunların tayinat-ı ruzmerreleri bile zaten esnaf vesaireden veresiye olarak bittedarik güç hal ile tesviye edilmekte bulunmağla bu kudretsizlikte bir taburunun bile bir mevkîden diğerine sevki imkânsız idüğüne ve elyevm ne halde bulunup bundan sonra ne sûret kesbedeceği buraca henüz meçhul olan mesele-i Mısıriyyeye karşı bir de Hicaz gâilesi hudusunun intaç edeceği müşkilât nazar-ı dikkat ve ehemmiyete alınacak mevadd-ı mühimmeden bulunduğu nazaran men'-i zuhur-ı fesadın mevkiyen tedbir-i müessir-i münferidi, şerif-i müşarünileyhin mesned-i iktidardan ıskatına vâbeste bulunmuş ve çünkü hakikat-i halde müşarünileyhin nüfuz-ı emaretten başka bu işlerde istimal eyliyebilecek diğer iktidar ve haysiyyeti olmayıp fakat evvelce hükûmet-i mahalliyyeyi tehdit yolunda söylediği sözler meyanında tefevvüh eylediği gibi İngilizlerin vürûd ve dühulünü icab ve teshil etmek üzere kendi kölelerinden bir kaç marifetiyle Cidde'de çend nefer hıristiyan telef ettirmekle bir gaile ihdas eyliyebilirse de emaretten sukut-ı

halinde kendisinin bu kudreti bile meslup olacağı gibi iğva ve tahrik ettiği eşhas ile müttelik-i mâhudlarının dahi elleri böğründe kalarak o halde her türlü âmâl-i muzırranın husuli bilhavl-i hüda kesb-i imtinâ edeceği derkâr görüldüğünden bunun heman arz ve beyanı lüzum-ı azline ihtiyac-ı âcil olduğuna hükmedilmiş ise de Cidde'den sevakine temdid edilen telgraf hattının henüz muhaberata bed edemediği gibi muntazam posta vapurları dahi olmayıp vapura tesadüf olursa bile emr-i cevabt istihsalinin ancak bir buçuk aya tevakkuf ederek o miyanede fesadın meydana alacağı ve 12 Ağustos sene 1882 tarihile Başvekâlet makam-ı celilinden şerefvarid olan şifreli telgrafnâme-i sâmtde zamanın nezaket ve ehemmiyetinden bahsile müvellid-i mefasid hakkında bilâ ihmal ve müsamaha tedabir-i müessire ve muktaziye ittihazı kat'iyen irade ve iş'ar buyurulup bu halde tasmini mütehakkik olan bir fesadın istizan ve istişâre ile zuhuruna meydan verilecek olursa ondan terettüp eyliyecek mes'uliyetin pek ağır olacağı cihetle hüdaneerde kulüb-ı müvahhidini ve bittahsis masdar-ı ilhâmât-ı ilâhiyye olan kalb-i şefekat celb-i cenâb-ı cihandâriyi dağdar-ı âlam ve ekdar eyliyecek netice-i müteessife vuku men'edilmek üzere Şerif-i müşarünileyhin makam-ı emâretten ref'ine ve çünkü Urban her ne kadar sâye-i şâhânde hükümet-i seniyyeye ısıdırılsa da ahiren tahrik ve iğfal olunanlara karşı makam-ı emâret-i celilenin emirden hulüvvi başkaca bir muhatarayı calip olacağı müşarünileyhin ref'i akabinde mütehayyizân-ı şürefânın sıdk ve istikametle muttasıf olanlarından bir zatın ilân-ı emâretine pek âcil ihtiyaç görünüp emir-i esbak merhum Şerif Muhammed bin Avn'in mahdumu Abd-i İlâh Paşa hazretleri evsaf-ı lâzime ve matlubéyi câml olmak üzere cümlelerin müsellemi bulunması cihetiyle şerif Abdülmuttalib Efendi hazretlerinin bâ irade-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî azliyle yerine pâşây-ı müşarünileyhin tayin buyurulduklarının resmen ilân olunarak icabının olveçhile icrası tedbirine müracaattan başka hiç birimizce bir çare ve tedbir tasavvur olunamıyarak filhakika böyle had ve selâhiyyetin haricinde bir emr-i cesime şürû azim mes'uliyeti dâi olabilirse de selâmet-i devlet ve millet uğrunda bu mes'uliyetin der'uhde olunması tevekkuftan tevellüt edecek mes'uliyete nazaran pek hafif görüleceğine binaen bunun ihtiyarı, sıdk ve ubûdiyyet lâzimesinden addolunmağla vakit geçirilmeks-

zin iktizasının ifası bilittifak imza edildiğinden şevvalin yirmi altıncı pazartesi gecesi müşarünileyh Abd-i İlah Paşa hazretleri hafiyen celp ve hesbelhal Mekke-i mükerrreme emâretinin bâ irade-i seniyye icra buyurulduğunun sanîaten ilân olunarak kendisinin makam-ı emârete ik'ad olunacağı ifade olundukta buna cesaret edemeyeceğini her çend ifadede ısrar etmiş ise de mademki bu tedbiri hükümet, metbu-ı meşrû-ı müfehhamının selâmet ve menfaatine muvafık bulmak cihetiyle intihap edip icrasına mecbur olmuştur; Kendisinin bu babdaki imtinâ, hakkında vahim olacağı bittefhim iknâ ve bu sırrın husuli tamami-i netâyice kadar ketmine cümleten ahd ve yemin edilerek ertesi salı gecesi suret-i şerefvuku irâde-i seniyyeden bahsile Abdülmuttalib efendi hazretlerine hitaben tasnî olunan arzta miralay izzetlü Ömer Beye tevdi ve bir miktar asker terfik olunarak gafil avlanmak üzere saat yedi raddelerinde müşarünileyhin ikametgâhına sevkolundu; Abdülmuttalib hazretlerinin malûm ve mesbuk olan hal ve tavrı bu babta azim mülâhazayı mûcib olup maslahatın zfr-ü-bâ-lâsı tamamiyle mütalea ve her bir ihtiyata riayet olunup müşarünileyh firar etmek veyahut askere mukavemet için dairesindeki siyah araplara emir vermek gibi netice-i müteessifeyi müstelzim bir harekete tesaddi edememek üzere hakîmâne harekete itina olunmuş ve ikametgâhının medâhil ve meharici abluka şeklinde tutularak evvelâ kethüda ve kâtipleri o civardaki hânelerinden biccelp efendilerinin azliyle Der-i saâdette istirahatlerine irade-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî şerefsadır olmuş ve yarın kendilerinin Mekke-i mükerrreme'ye izamları lâzım gelmekle bu akşam misafiret için çakerhâneye med'uv bulunmuş oldukları mumâileyhime tefhim edilerek liecl-it-tebliğ efendilerinin nezdine izam kılınmıştır. İşbu tebligatın vusûlü ânında müşarünileyh mukavemet tedarikine kıyam ve beklediği şeyler olduğunu beyan ile bir iki gün mahsur halinde olsun kalmayı tercih edip damadı Dahîlullah Bey tarafından dahi bu suret istihsan olunmuş ise de berikiler iktidarsızlıklarıyla vekâyi-i sâbıkadaki muvaffakiyetsizliklerini ve iş işten geçmiş idüğünü ihtar ederek saat bire kadar ancak teslimine irza edebilmiş olduklarından arabasına bilirkâp Tâif kışla-i hümâyununa fsal ile orada mahsusen tehyie olunan odada ikame edilmesi akabinde evvelce edilen tasmin veçhile on dokuz pâre top atılarak emir-i cedid-i müşarünileyhin bâ irade-i seniyye memuriyetleri icra

buyurulduğu ilân ve hakkında lâzımgelen teşrifat icra olunmuştur. Vali ve kumandan namına hiçbir şahsın doğrudan doğruya icrasına cesaret edemeyeceği bir emr-i azîme cür'etiyle şâyân-ı itap ve mucâzat olsam bile teessüf eylemeyi ubûdiyyet ve sadakatime münâfi addeylerim. Zira mülâhaza-i selâmet-i zatiyyem yolunda bunca eltâf-ı seniyye-i mülûkânesine nâil olduğum velinimet-i bîminnetimin hukuk-ı mukaddese-i hilâfetpenahtlerine taarruz edecek mehalik ve muhataratın vaktiyle müdafaasında tevakuf etmeyi kendimce denâet addeylerim. Vâkıa kullariyle beraber bu işdeki refiklerim velinimet-i bîminnet şevketlû efendimiz hazretlerinin te'min-i hukuk-ı mukaddese-i hilâfet-i seniyyeleri uğrunda nefislerimizi bu tehlike-i uzmaya ilka ile icraatımızın ne suretle telâkki buyurulacağını henüz kestiremiyerek her birimiz hâif ve hirâsan isek te efendi-i müşarünileyhin kışla-i hümâyuna naklini müteakib Hüday-ı lem yezel hakkı için Urban ve ahaliye taze hayat gelerek Hicaz'ı İngiliz eline düşmüş ve kendilerinin bütün bütün efendi-i müşarünileyh yedine terk olunmuş olduğuna hükmeden bunca müslimîn her türlü dehşet ve mehafeti def'aten feramuş eyliyerek yek diğerini tebrikle beraber çoluk çocuk karı kızan başlarını açıp zat-ı hilâfetsimat efendimiz hazretlerinin tezayüd-i ömür ve şevket-i şâhâneleri dâavatını tekrar etmekte bulunmuştur. Müddet-i medidenberi bütün Ceziret-ül-Arab nazarına müstakil bir hükümet sıfatiyle arz-ı dehşet eyliyen Mekke-i mükerreme emâretinin mesanid-i celil-i devlet-i aliyyeden muhterem bir mansıp olduğu gibi emir-i cedid hazretleri canibinden derhal meşâyih vesaireye mektuplar israsiyle âsaiş ve emniyyet iâde ve temin kılındı. Efendi-i müşarünileyhe gelince şimdiki halde kışla-i hümâyunda ikamet edip bundan böyle ömrü oldukça bu halde ikame edilmesinde asla bir mahzur yoktur; işte bu iş bu suretle bissühûle bitirilmiş ve Arz-ı mukaddes azim bir tehlike ve mehafiyetten tahlis kılındığı gibi devlet-i sermediyye-i Osmaniyye dahi bir gâileden kurtulmuş olmakla bu babta erkân-ı vilâyetle beraber tanzim olunan kararnâme ile bu işte tasni ve istfmal kılınan evrakın dahi leffen arz ve takdimine cür'et kılındığından her gûna ağraz-ı şahsiyye ve fâsideden berâeti cenab-ı hakkın malûmatı olup mücerred devlet-i aliyyenin bir tehlike-i azîmeden vikayesi

maksadına iptina eden şu teşebbüsümün tebşir-i vuku-ı kabulü
istirhamına ictira eylerim. Her halde emr-ü-irade hazret-i menleh-
ül-emrindir.

Ft 29 şevval sene 99

Ft 1 eylül sene 98

Bende

Vali ve Kumandan-ı

Hicaz

(Mühür) Esseyid Osman Nuri

Bu hadiseden sonra Osman Nuri Paşanın müşirliğe terfiyle
yerinde bırakılması kendisine ftimad edilerek hizmetinin makbule
geçtiğini gösteriyor.

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

I. Seri		Flatı K.
1	PIRÎ REİS : Amerika haritası	1400
2	PIRÎ REİS : Kitab-ı Bahriye	2500
*) 3	NASUH İS - SİLÂHÎ : Irakayn Seferi.	
*) 4	İBNİ BÎBÎ : Selçuk tarihi.	
II. Seri		
*) 1	CÜVEYNÎ : Tarih-i Cihanküşa (3 cilt).	
*) 2	REŞİDEDDİN : Cami üt-tevarih.	
3	Baypars Tarihi	100
4	İSFAHÂNÎ : Selçuk Tarihi.	250
5 a	Vekayi (Babur'un Hâtıratı) I. Cilt	350
*) 5 b	Vekayi (Babur'un Hâtıratı) II. Cilt.	
6	GÜLBEDEN : Humayunnâme	400
7	TANBURÎ ARUTİN : Tahmas Kulu Han'ın Tevarihî	50
8	SADRUDDİN EBÜLHASAN ALÎ : Ahbar'üd-Devlet is-sel- çukıyye	150
9	KALOST ARAPYAN : Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları	50
10	Abdi tarihi	100
11	Abu'l-Farac tarihi, I. cilt	375
*) 12	NİZAMEDDİN ŞAMÎ : Zafernâme.	
III. Seri		
1	KERİMÜDDİN MAHMUD (Aksarai): Müsameret'ül-Ahbâr :	500
*) 2	Neşri tarihi.	
IV. Seri		
1	P. WITTEK : Mentese Beyliği	200
2	B. Y. VLADİMİRTSOV : Moğolların içtimai teşkilâtı	350
3	H. BALDUCCI : Rodos'ta Türk mimarîsi	250
*) 4	B. SPULER : İran Moğolları.	
V. Seri		
1	REMZİ OĞUZ ARIK : Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (türkçe 750 K. fransızca 1000 K.).	
2	HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1936 raporı (türkçe 750 K. almanca 1000 K.).	
3	Dr. Ş. AZİZ KANSU : Etiyokuşu hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)	250
4	HÂMİT KOŞAY : Pazarlı hafriyatı raporu (türkçe ve fran- sızca)	250
*) 5	HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1937 - 39 raporu (türkçe ve fransızca).	
*) 6	HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1940 - 41 raporu (türkçe ve fransızca).	

VI. Seri

- *) 1 F. KÖPRÜLÜ ve A. GABRİEL: Mimar Sinan.
 2 ARIF MÜFİD MANSEL: Trakya - Kırklareli Kubbeli Mezarları 250

VII. Seri

- 1 İbni Sina : (Makaleler, etüdler mecmuası) 400
 2 CEVAT ÜSTÜN: İkinci Viyana muhasarası 150
 3 ULUĞ İĞDEMİR: Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma . 100
 4 FEVZİ KURTOĞLU: Türk bayrağı ve ay-yıldız. 200
 *) 5 Halil Ethem Hâtıra kitabı.
 6 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Rumeli Âyanlarından Tirsiniikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa . . . 350
 7 ŞİNASI ALTINDAĞ: Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı. . 200
 *) 8 FAİK UNAT: Osmanlı Sefaretnâmeleri.
 9 W. EBERHARD: Çin'in Şimal komşuları 150
 10 ENVER ZİYA KARAL: Selim III'ün hattı hümayunları . 100
 11 H. G. GÜTERBOCK: Kumarbi Efsanesi 150
 11 a H. G. GÜTERBOCK: Kumarbi Efsanesi Etice metnin transkripsiyonu 125
 12 AFİF ERZEN: İlkçağ'da Ankara 210
 13 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Mitat ve Rüştu Paşaların tevki-fine dair vesikalar 250
 14 ENVER ZİYA KARAL: Selim III'ün Hat-tı hümayunları, Nizam-ı Cedit 320
 *) 15 AFET İNAN: Türk ırkının vatanı Anadolu.

VIII. Seri

- 1 YUSUF AKÇURA: Osmanlı Devletinin Dağılma Devri . . 125
 2 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Anadolu Beylikleri 175
 3 ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark I, Elâm ve Mezopotamya. 350
 3-II ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark II, Anadolu . . . 665
 *) 3-III ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark III, Suriye ve Filistin.
 4 YUSUF ZİYA ÖZER: Mısır Tarihi. 150
 5 HALİS BİYİKTAY: Timuriler zamanında Hindistan - Türk imparatorluğu 75
 6 ÂFET İNAN: Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc-Ottoman. 200
 7 Dr. SÜHEYL ÜNVER: Selçuk Tababeti Tarihi 100
 *) 8 FUAT KÖPRÜLÜ: Osmanlı Devletinin kuruluşu.
 9 Y. HİKMET BAYUR: Türk İnkılâbı Tarihi I. cilt 100
 10 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal 250
 11 ZİYA KARAMURSAL: Osmanlı Mali Tarihi hakkında tetkikler 100
 12-I İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları I. Cilt . . . 450

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayı : 100 kuruş (yabancı memleketler için 130 kuruş)
Yıllık abonesi : 400 kuruş (yabancı memleketler için 520 kuruş)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış ve abone işleri için :

Maarif Vekillığı YAYINEVLERİ'ne,
Ankara'da : AKBA, HAŞET ve BERKALP Kitapevlerine,
İstanbul'da : Ankara caddesinde ÜNİVERSİTE, ZAMAN; Çağaloğlunda
YÜKSEL; Beyoğlu, İstiklâl caddesinde BEYOĞLU, HAŞET ve
BERRAK; Beyazıtta B. NİŞAN Kitapevlerine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 100 piastres (pour l'Étranger 130 piastres)
L'Abonnement annuel : 400 piastres (pour l'Étranger 520 piastres)

**Pour l'achat au numéro et l'abonnement annuel de
Belleten et des Publications de la Société d'Histoire
Turque, s'adresser :**

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Instruction Publique,

Ankara :

à AKBA Kitapevi et aux librairies BERKALP et HACHETTE,

İstanbul :

à ÜNİVERSİTE et ZAMAN Kitapevi, Ankara Caddesi, ainsi qu'à la
librairie YÜKSEL, Çağaloğlu.

aux librairies BEYOĞLU, HACHETTE et BERRAK, İstiklâl Caddesi,
Beyoğlu et à B. NİŞAN KİTAPEVİ, Beyazıt.

Pour la correspondance et l'abonnement, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque), Ankara.

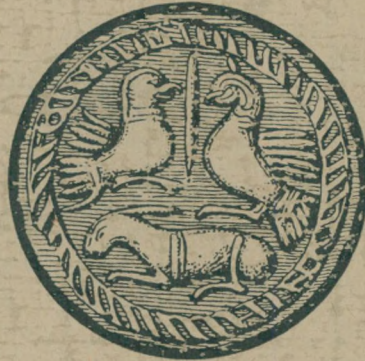
BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: X

No: 39

Juillet 1946



ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 6